

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Q

Len

✓ 1776

1999

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Ն Ա Խ Ն Ե Ա Ց

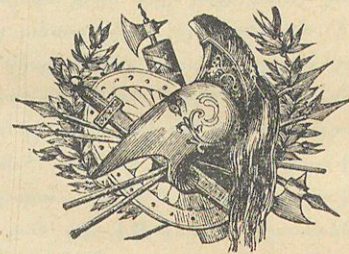
Զ Ո Ւ Ա Ն Շ Ե Ր

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Վ Ր Ա Ց

Ը Ն Ծ Ա Յ Ե Ա Լ

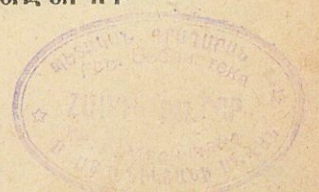
Զ Ո Ւ Ա Ն Շ Է Ր Ի Պ Ա Տ Մ Ձ Ի

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի Ս Ր Բ Ո Յ Ն Ղ Ա Ջ Ա Ր Ո Ւ

1884 - 0317

970

ՏԵՂԵԿ ՈՒԹԻՒՆ

Առաջիկայ Պատմութեանս Վրաց, զորոյ հրատարակել առ-
նումբ զայս առաջին նուագ զընագիրն 'ի հատորիկս յայս, ոչ է
յայտ սլ եկաց մատենագիր, թէ և 'ի բազմաց հաւաստի՝ թարգմա-
նութիւն լինել երկասիրութեանն Ջուանչերի (Ջուանբերի) Վրաց
պատմչի, որ եկաց առ ժամանակաք, որպէս թուի Արչիլ Բե (688-
718), զի և յիշատակի անուն նորին 'ի պատմութեանս. քանզի յետ
յառաջ ածելոյ զվիայական կատարած Արչիլ Բե, յաւելու. « Եւ
դատւ պատմութիւնս համառօտ 'ի ժամանակս շիոթմանն, և եւ
դաւ 'ի գիրքս՝ որ կաշի Քարրիս Յիսորեպս, որ է Պատմութիւն
Քարթլաց ¹. և եգիս դաւ Ջուանբեր ², գրեալ մինչև ցվախթանդ
թագաւոր ³. և մինչև ցայս վայր ինքն յաւել Ջուանբեր, և զգա-
լոցն՝ յանձնեաց տեսողացն և պատահելոցն 'ի ժամանակին »:
Արդ, ըստ այսմ վկայութեան՝ հնութիւն գրոցս ելանէ մինչև ցդարս
Է-Ը. իսկ թարգմանութիւն նորին 'ի հայումն՝ ոչ կրտեր քան
զդարն ԺԳ. քանզի յիշատակի սա 'ի պատմագրութեան Ստեփա-
նոսի Ուսպելեան ⁴, որ եկաց յաւուրս Գրիգորի Անաւարդեցոյ 'ի
վերջ կոյս ԺԳ դարու. որպէս և յոճոյ շարագրութեանն երևի չլի-
նել երիցագոյն քան զԺ-ԺԱ դարս: Յիշատակեալ դատանեք և
միւս այլ պատմութիւն Վրաց՝ անյայտ առ մեք, 'ի բառարանին
Ստեփանոսի Կամենիցացոյ, որ և երևի դատ յայսմանէ լինել:

1 Վերք՝ Քարթլի անուանեն զինքեանս, յանուն Քարթլի նախնուցն
իւրեանց՝ եղբոր Հնչիպի:
2 Ջուանչեր Ջուանչերեան, ըստ վկայութեան Չուպինովի (Պրֆ. Վրաց-
Ման Բ.), էր 'ի սերնդենէ Վերսնի արքայի, որդի Մեհրանայ, ամուսնա-
ցեալ ընդ մեռմ 'ի թուանց (ըստ Պրոսէի՝ 'ի դասերաց) եղբոր երանելոցն
Արչիլ Բե, որ և ժամանակակից վերջնոյս՝ գրեաց և զվկայական կատարած
նորին:
3 Վախթանգ Ա, որդի Մեհրդատայ Եի (446-499): Եւ մինչև ցայս վայր,
այսինքն մինչև ցամն 718, յորում մեռաւ Արչիլ Բե:
4 Տղազրեալ 'ի Մոսկուա, 1861, էջ 272:

41776. ա

28 1792

Որիչ է սա և 'ի գլխոյ անտի պատմութեան Վրաց, հրատարակե-
լոյ 'ի Մատրաս Հնդկաց 'ի 1775, և 'ի Սէն-Մարգրէնէ յեղլոյ 'ի
գաղղիերէն, զոր Սամալեան, չունելով 'ի ձեռին յայնժամ գամ-
բողջ օրինակ պատմութեանն Որբելեանի, զատ ինչ վէպ համարի
'ի ԿԵ գլխոյ Պատմութեանն Սիւնեաց. այլ բաղդատութիւնն ցուցա-
նէ զի է նոյն ամենեկին, այսու ևեթ տարբերութեամբ զի հրատա-
րակեալն 'ի Մատրաս՝ բաժանեալ է 'ի գլխավարգութիւնս, այլ 'ի
պատմութեանն Որբելեանի բովանդակն 'ի մի միայն գլուխ կարգի
միակետ 'ի սկզբանէ մինչև ցկատարածն: Երկուս ևեթ գիտեմ օրի-
նակս այսր հսկերէն թարգմանութեան յիշատակեալ առ բանա-
սէրս, զմինն 'ի ԺԹ ճառքնարի վանացս, որ է ընդօրինակեալ 'ի 1830
ամի 'ի Հին բոլորագիր անթուական օրինակէ, գտելոյ յայնժամ առ
Կարապետ վարդապետի առաջնորդին Կարնեցոյ, և զերկրորդ՝
զգտեալն 'ի Պրոսէէ 'ի վանս Լճմիածնի, զրեալ՝ ըստ վկայութեան
նորին, 'ի միջոց ժամանակի ամացն 1279-1311: Եւ զի յերկուսին ևս
օրինական պատմագրութեանն հասեալ մինչև ցամն 1125, վճարի
նովին թերատ բառիւս նստոռց... մարթ է կարծեւ թէ գուցէ և
թարգմանչին չիցէ աւարտեալ ղթարգմանութիւնն, և կամ զի մի
և նոյն լեալ իցէ բնագիր երկուց օրինակացս՝ յընդօրինակողէ իս-
կազրին թերի թողեալ. բայց այս որպէս և իցէ, յայտ է զի յամէն
1125, յորում թերի մնայ պատմութիւնն, մինչև ց1279-1311, յո-
րում ժամանակի եղև օրինակութիւն ձեռագրին, չէր մարթ մա-
սին պակասելոյ այլ ևս ընդարձակ ժամանակաւ յառաջ խաղալ 'ի
պատմագրութեանն:

Բազմազմուտն վրացի պատմութեանց՝ Պրոսէ, 'ի թարգմա-
նութեան անդ իւրում Քաղուածոյ պատմութեանն Վրաց 'ի Վախ-
թանգէ, եյեղ և զմերս զայս 'ի գաղղիերէն, զետեղեալ ծանօթու-
թեամբք 'ի Յաւելուածան՝ յերրորդում հատորի, խորագրաւ Chro-
nique arménienne, յորմէ և մեր 'ի ծանօթութիւնս աստ ուրեք
տրեք 'ի մէջ բերեմք զկարևոր գիտելիս: Գարծեալ և յառաւելա-
զոյն պարզութիւն գրոցս, խորհեցաք զպատմութիւնս զայս 'ի զլուս
զլուս հատանել, և 'ի սկզբան իւրաքանչիւրոցն կարգել 'ի հա-
մառօտի գրովանդակութիւնս նոցին, որպէս յառաջիկայդ տեսանի:

Հ. Ա. Թ.

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Վ Ր Ա Ց

Գ Լ Ո Ի Ի Ա

Յաղագս սերնոցն թորգունայ սիւնոյ 'ի վերայ երկրի
զկնի կործանման աշտարակի. — Անուանք ուրեցունց որոշոց
նորի և ասնմանք ժառանգորեսն եոցի. — Յաղագս Հայկայ և
ապսեման Եկրայրայ. — Յաղագս Քարբրայ և ինգեցունց
որոշոց նորի. — Յաղագս Մցիսերայ քաջի և երից որոշոց նորս. —
Պառակտուն տանն Քարբրի բնուակի խառնորեսմբ, և յաղագս
մեծանայոյ Մցիսերայ քաղաքի. — Յաղագս փոխելոյ կրօնից աս-
տուածպաշտօրեսն 'ի բնապաշտօրիս:

Յիշատակ արասցուք այսմ՝ զի Հայոց և Վրաց և
Ռանաց¹ և Մովկանաց և Հերանաց և Լեկաց և Կովկա-
սեաց և Եգերաց հայր՝ մի էր սոցս, թորգում կոչեցեալ,
որդի թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի,

1 Ռանեանք էն Այրուանք, ըստ Վրաց կոչման, որք և զաշխարհն
կոչեն Ռանի, որ է Առանն Պարսկաց և Ռան կոչումն Արաբաց, որոյ
սահմանք էին 'ի հարաւոյ՝ Երասի և Կուր, յարեմոնից՝ Արաղան, 'ի
հիւսիսոյ Կերանեան թեք Կովկասու, և յարեւելից՝ ծովն Կաս-
պիական: — ԶԱրուանս և զԼեկս (այժմեան Լեզիկ) յիշէ և ինքն
Թորեանցի յաշխարհագրութեան իւրում ընդ 50 զանազան ազգաց
բնակելոյ 'ի Կովկաս, զոր ինքն Սարմատիա կոչէ, տուեալ 'ի Պաղա-
մկայ: Իսկ Եգերացիք էն այժմեան Մնիւէքք:

որդւոյ Նոյի¹. և էր նա այր քաջ և հսկայ: Ի յայսմ² կործանման աշտարակին և բաժանման լեզուացն, և ՚ի սփռիլն մարդկան ՚ի վերայ երկրի, եկն բնակեցաւ ՚ի մէջ լեռանց Մասեաց և Արագածու. որոյ էին բազում կանայք. և ծնան նմա ուստերք և դստերք որդւոյ և դստերաց նորա. և եկաց ամս վեցհարիւր: Եւ չբաւէր երկիրն բազմութեան ակի նորա. վասն որոյ տարաձեցան և ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց ՚ի ծովէն Պոնտոսու մինչև ՚ի ծովն Հերեթայ³ և կասպից, և առ լեռամբն կովկասու:

Եւ ընտրեցան յորդւոց նորա արք ութ արիւղոյնք և անուանիք. առաջինն Հայկն, երկրորդն Քարթլոս, երրորդն Բարդոս, չորրորդն Մովկան, հինգերորդն Լեկան, վեցերորդն Հերոս, եոթներորդն կովկաս, ութերորդն Եգրէս: Եւ Հայկն առաւել էր ուժով և քաջութեամբ, որ չեղև նման նմա ՚ի վերայ երկրի, ոչ յառաջ քան զՎրհեղեղն և ոչ յետոյ՝ մինչև ցայսօր ժամանակի: Սոցա բաժանեաց թորգոմ զաշխարհն իւր.

1 Բազմաշխիթ տարածայնութեամբք անուանց և թուոց և անձանց ընծայեն նախնի պատմագիրք զկարգ սեփեոց որդւոցն Նոյի, իւրաքանչիւր ոք գողցես զինի գնալով սեփական աւանդութեան իւրումն ազգի. ոմանց տի ՚ի տեղն միմեանց փոխանակելով զաւանդեալս ՚ի Ս. Գրոց, այլոց յաւելլով նորաձայն և օտար անուանս և անձինս, և կիսոց նուազեցուցանելով զայնս և կամ իսպառ խառնակելով և զթիւ և զկարգ և զանձինս: Արդ զի մի ՚ի տաղուսկ ընթերցանելուց կրկնել ունիցիմք երկայնաբանութեամբ զառ ՚ի բազմաց ՚ի բազում տեղնս քաջիկ քննութեամբ աւանդեալս զայսցանէ, ասեմք միայն զի գրիչ պատմութեանս համաձայն ընդ թորեանցայնի զԹիրաս որդի գնէ Գամբայ որդւոյ Նոյի, մինչդեռ ՚ի Ս. Գիրս Թիրաս ևս որդի անուանի Յաբեթայ և եղբայր Գամբայ, և վերջնոյս որդի աւանդի թորգոմս: Գարձեալ և ըստ Վարդանայ պատմիչի Վերք սերեալ համարին ՚ի Թարջըշայ որդւոյ Յաբեթի. մինչդեռ ՚ի Ս. Գիրս Թարջըշ որդի ասի Յաւանայ որդւոյ Յաբեթի: Ոչ անհաւատ ինձ թուի յայլմէ իմն անծանօթ մեզ ՚ի հաւանագ աղբերէ քաղեալ վիպագրաց ազգիս մերոյ և Վրաց՝ զյաջորդութեան կարգ նախահայր, օտար յաւանդութեանց Ս. Գրոց: Գիտելն է զարձեալ զի հասանելն երեւի եթէ բազմաց կարգեալ իցէ ՚ի թիւս նահապետաց և զերկրորդ սերունդս նոցին, որով ևս առաւել դժուարացուցեալ զինձինս, մանաւանդ եթէ վերջինն համանուանք լեալ իցեն ընդ առաջիննս: — Տես զայսցանէ լիովն ՚ի բազմահոգու Սրբազան աշխարհագրութեան Պոչարի, Փալէկ կամ Մասն առաջին:

2 Այսպէս յորինակին թերեւս ՚ի Ժամ:

3 Զինչ այլ արդեօք մարթ իցէ իմանալ յանուանէ Հերեթայ ծովու, բաց ՚ի ծովն Վրկանաց:

ևս զկէսն¹ Հայկին. և զկէսն եւթանց որդւոցն՝ ըստ արժեւոյ նոցա²: Զժմակային³ աշխարհ հիւսիսոյ՝ ետ Քարթլոսոյ, յարեւելից Բերդահօջոյ գետովն, և յարեւմտից Պոնտոսի ծովն, և ՚ի ժմակային կուսէ առ լեռամբն կովկասու, առ կլարյովք և Տայովք մինչև ցլեխս⁴: Եւ Բարտոսոյ ետ ՚ի նոյն գետոյն Բերդահօջոյ առ կողմամբն կուր գետոյ՝ մինչև ցծովն, որ մտաննն ՚ի նա Երասխ և կուր գետ միաւորեալք. սա նախ շինեաց զբաղաքն Պարտաւ՝ անուամբն իւրով: Իսկ Մովկանայ ետ ՚ի կուր գետոյ առ կողմամբն հիւսիսոյ առ գլխովն Ալազանոյ՝ մինչև ցծովն մեծ. և նա շինեաց զՄովկանէթ քաղաք: Եւ ետ Հերոսոյ ՚ի գլխոյն Ալազանոյ մինչև ցլիճն Մայրոյ, որ այժմ կոչի Գաղգաղա. և նա շինեաց քաղաք ՚ի խառնուրդս երկուց գետոց, և յանուն իւր անուանեաց Հերեթ, և անուն տեղւոյն այժմ ասի խորանթայ: Իսկ Եգրոսոյ ետ յսկանջէ⁵ ծովուն առ Լիխաւք, մինչև ցծովն արեւմտից՝ առ գետովն խաղարեթոյ՝ ցուրանօր կցի ծովն կովկասու⁶. սա շինեաց անուամբն իւրով քաղաք զԵգրիս, որ և այժմ ասի Բեդիա: Իսկ լեռան կովկասայ մինչև ցգեան մեծ Ղուճէկ՝ էր անմարդաձայն, ետ զայն երկուց որդւոց իւրոց կովկասայ և Լեկանայ⁷, որք և անուամբ նոցա կոչեցան մինչև ցայսօր:

Իսկ Հայկն զհասարակն ժառանգեաց հայրենիս՝ ասացեալ սահմանադրն. և էր իշխան եւթանոյն եղբարց, և կային ՚ի ծառայութեան ներքովթայ հսկայի, որ նախ լեազաւորեաց ամենայն երկրի: Իսկ զկնի սուղ ամաց անցելոց՝ ՚ի մի հաւաքեաց Հայկն զեղբարս իւր, և ասաց

1 Յօր. ցիւնն:

2 Վասնթանգ. « Ըստ կարգի երկցութեան »:

3 Զկողմն հիւսիսոյ երկիր անարե կամ Ժմակային կոչեն Վերք:

4 Ուղղաբոյն ևս ցլիխս, որպէս փոքու ստորե դրէ առ Լիխաւք:

5 Յօր. յսկանջէ. իմանալն յսկանջէ ծովուն:

6 Խառնակ թուի բացատրութեանք. թերեւս յաւելն ին ծովն Կովկասու, ծովն զոր արեւմտից ասէ, այն է Սեւա ծով:

7 Այսպէս ունի զայս բան՝ Քաղուածոյ պատմութիւնն Վրաց ՚ի Վասնթանգայ, ըստ թարգմանութեանն Պրոսէի. « Այլ հիւսիսային մասնն կովկասու՝ ոչ անկանէր ՚ի բաժնին թորգոմայ, զի ամենեկն անմարդի էր վայրն. յայսմ անապատ տեղւոյ, որ ՚ի կովկասայ ձգի մինչև ցգեան մեծ՝ որ թափի ՚ի ծովն Գարբանդայ (ծովն Վրկանայ կամ Կաղբից), զետեղեաց թորգոմ զերկոսին հսկայն զԼեկան և զԿովկաս »:

նոցա . Լուարուք ինձ , հարազատք իմ . ահաւաստիկ ետ մեզ Աստուած զօրութիւն և ժողովուրդ բազում . և արդ՝ վասն ողորմութեանն որ 'ի վերայ մեր՝ մի ծառայեսցուք օտարի , այլ Աստուծոյ ճշմարտի : Եւ հաւանեցան ամենքեանս , ապստամբեալ չետուն զհարկն , արկեալ յինքեանս զշրջակայ ազգան : Եւ լուեալ Նեբբոլթայ՝ բարկացաւ , և արար ամբոխ բազում հսկայից և խառնազանջից , և դիմեաց 'ի վերայ նոցա , և եկն յԱտրպատական յաշխարհն : Եւ Հայկն կայր իւրայովքն առ ոտն Մասեաց . և առաքեաց Նեբբոլթ վաթսուն հսկայ՝ յուրովից բազմութեամբ . և խառնեալք 'ի միմեանս՝ ահազին և սաստիկ բախամբ իբրև զձայն որոտմամբ ամբոց . և եղեն կոտորուած յերկոցունց կողմանցն անթիւ և անհամար : Եւ Հայկն կայր յետուստ կողմանէ իւրոցն , և սրտապնդեալ քաջալերէր . և ինքն իբրև զկայծակն ասպատակէր շուրջանակի , և ընկենոյր զհսկայսն վաթսուն՝ զօրօքն իւրեանց մինչև իսպառ , եւթանքին հարազատովքն ողջ մնացեալ շնորհօքն Աստուծոյ , և փառք տային փրկողին իւրեանց ամենակալի : Եւ լուեալ Նեբբոլթ՝ խռովեցաւ յոյժ , և դիմեաց ինքնին 'ի վերայ Հայկին : Իսկ նա ոչ ունեւրով զօրս իբրև զնորայն , ամրանայր 'ի դերբուկս ձորոցն Մասեաց : Իսկ Նեբբոլթայ սպառազինեալ կուռ վառեալ յերկաթոյ յոտիցն մինչև ցգագաթն՝ ելանէր յոտս՝ մի բլրոյ , կոչէր զՀայկն յառաջին հնազանդութիւնն : Իսկ Հայկն ոչ ետ սպտաւ խանի նմա , այլ ասէ ցեղբարսն իւր . Ամրացուցէք զիս յետուստ կողմանէ , և իջանեմ ես առ Նեբբոլթ : Եւ ինքն երթայր մերձենայր առ նա , և նետիւ հարկանէր 'ի վերայ տախտակաց սրտին , և շեշտակի անցուցանէր թափ 'ի լոյսանցոյցս արեգակնացայտս , և շրջեալ առ ժամայն փչէր զշունչն . և անկեալ բոլոր բանալին իւր , և տունն թորգոմայ յանհոգս եղեալ հանդէին . և թա-

1 Յօր . Կար , բառ որում ունի և թարգմանութիւն Պրոսէի . S'avança au pied d'un plateau . որոյ վերտակ լինել ոչ միայն 'ի նշանակութենէ ելանել բայի , այլ և անտի իսկ է յայտ՝ զի ոչ յորն այլ յոր կայ եղեալ , որ յայտնի թերութիւն է ընդօրինակողին : Մինչդեռ նոյն ինքն 'ի պատմութեանն Վախթանգայ զսոյն զայս բան թարգմանէ այսպէս . Il monta sur une hauteur pour parler à Haos .

զաւորէր Հայկն եղբարց իւրոց , և ամենայն եղբակաւնայն ազգաց՝ 1 :

Իսկ ֆարթլոսայ գնացեալ 'ի լեառն որ կոչի Ամբաղ , և անդ շինեաց իւր տուն և ամրոց , և ամենայն աշխարհ նորա կոչեցաւ անուամբ նորա ֆարթլա , 'ի խունանայ մինչև 'ի ծովն Սպերոյ . նա շինեաց զՈրբէթ , որ արդ կոչի Շամշոյտէ , և զազիւսաչէն բերդն Ղունան : Եւ կեցեալ ամս բազում՝ վախճանեցաւ , թողեալ հինգ որդիս քաջս . զՄցխեթա , զԳարգբոս , զԿախոս , զԿողքիս 2 , զԳաջիս :

Եւ Մցխեթոս էր աւագ նոցա . սա թաղեաց զհայրն իւր 'ի գլուխն ֆարթլայ՝ ի լեառն Արմաղ : Եւ կինն ֆարթլոսայ շինեաց զՄայրաբերդն 3 և զքաղաքն որ կոչի Ռեշա , որ է Պարտիզաքաղաք : Եւ բաժանեաց հնգից որդւոցն զաշխարհն ամենայն : Գաջիսն շինեաց զԳաջէն քաղաք , և Կախոս շինեաց զՉէլթ և զԿախէթ , և Մրցխեթոս շինեաց զՄցխիթա քաղաք , և իշխէր չորից եղբարցն : Եւ եղեն սմա երեք որդիք անուանիք , Օփլոս 4 , Օձրխոս , Զաւախոս , որոց ետ զերկիր ժառանգութեան իւրոյ : Օձրխէ շինեաց երկու բերդաքաղաք , զՕձրխէ և զԹուխրսի : Եւ Զաւախոս շինեաց երկու զիւղաքաղաք բերդով՝ զԾանգայ և զԱրտահան , որ նախ ասիւր ֆաջաց քաղաք : Եւ Ռփլոս շինեաց զՌփլիսիլիսէ և զՌբբնիս և զԿասբ . մինչ ցՏայոց դուռն սմա վիճակ կոչեցեալ Ներքին ֆարթլ : Եւ շինէին զամրոցսն թորգոմանքն սակս երկիւղի Նեբբոլթականացն , որք նեղէին զնոսա վասն վրիժուց արեան նախնոյն իւրեանց Նեբբոլթայ . բայց ոչ կարէին յաղթել նոցա վասն միաբանութեան նոցա մինչև ցմահն Մցխիթայի :

Իսկ 'ի մեռանելն Մցխիթայի շիրթեցան ամենայն

1 Որպէս յայտնի էրևի չիք ինչ աստանօր նորագոյն կամ օտար յաւանդութեանց մերոյս Պատմահօր . այլ աստի և անգր զանց արարեալ զերացն Հայկայ և զվեցեցունց եղբարց նորին , անուռ պատմել միայն զարարուածս ֆարթլոսի և զեւրնոցոց նորին :
 2 Կախոս բառ Վրաց :
 3 Մայրաբերդ թարգմանութիւն է վրացի անուանն Տեփա-Յիլէ , որ անկանի 'ի Վախէթ նահանգի . որպէս և Պարտիզաքաղաք է վրացեւէնն Պոսթան-Քալաթ : Իսկ Ռեշաք 'ի պատմութեան Վախթանգայ Ռասթա անուանի :
 4 Ուղղագոյն ևս Ռփլոս , որպէս յղկինն :

տունն ֆարթլայ ընդ միմեանս, զի ոչ կամէին զՈւփա-
լուն տիրել 'ի վերայ իւրեանց, զոր կացուցեալ էր
ֆարթլասայ¹ հօր իւրոյ 'ի վերայ ամենայն երկրին: Եւ
տեսեաց մարտն ժամանակս բազումս. էր՝ զի առնէին
արք իմաստունք սակաւ ինչ խաղաղութիւն 'ի մէջ նո-
ցա, և էր՝ զի դարձեալ անկանէր խռովութիւն 'ի մէջ
նոցա: Յայնժամ ապա մեծացաւ քաղաքն Մցխեթոյ,
և անուանեցաւ մայր քաղաքաց տանն ֆարթլայ. և իշ-
խանն որ նստէր անդ՝ տանուտէր² կոչիւր ամենայն եր-
կրին. ոչ թագաւոր և ոչ նախարար և ոչ այլ ինչ անուն
պատուոյ դնէին 'ի վերայ նորա: Յետ որոյ և մեծացան
զԱստուած զարարիչն իւրեանց, և պաշտէին զԷրեզակն
և զԼուսին և զեօթն³ այլ աստեղան, և երդնուին 'ի գե-
րեզմանն ֆարթլասայ հօր իւրեանց⁴:

¹ Այսինքն՝ Մցխեթայի որդւոյ ֆարթլասայ:

² Վրացերէնն ճամփախել:

³ Հնդեքեան և եթ 'ի մուրակաց ծանօթք էին առ նախնեզք
Թուի շիտեալ գրչին զԵ ընդ է:

⁴ Այս ամենայն անցք, ըստ Պրոսէի, անկանին յամսն 2267
կամ 3826 'ի սկզբանէ աշխարհի:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ

Այլառաք խազրաց, և գերեզ զԹորգովեանս, և ընդ հար-
կաւ կացուցանէր զերկիր ևոցա. — Յաղագս Բիւրասպեայ առասպե-
լին և Աբրիստեի, և կոտորեոյ տրս զԽազիրս, և տիրեոյ երկրիե
Վրաց, և յաղագս շինեռեան Մցխեթս քաղաքի. — Յաղագս խռ-
վառեան տանն Աբրիստեի, և ազատառեան Վրաց 'ի լծոյ Պար-
սից, և վերստին հարկերոյ ևոցիւ. — Յաղագս անցաներոյն Մով-
սիսի ընդ ծովն կարմիր. — Վասարանչոբեան Թորգովեանց 'ի
Պարսից՝ միաբանառեանք ազգաց գաղերոց 'ի Վիրս. — Յաղագս
այրայրեան հայկական խօսից 'ի Վիրս յազգացն ևկերոց, և
վատարերոյ քարոց ազգիւ. — Յաղագս գործոց Վանքանայ որ-
ոյոյ Սպանդիարի. — Յաղագս կազմառեան վրացի քարաւոյ:

Յայնմ ժամանակի զօրացեալ ազգն խազրաց¹
կուռէին ընդ ազգին լեկաց և կովկասու. որք անկեալ
'ի կարիս՝ խնդիր արարին 'ի տունն Թորգովայ վեց
ազգաց, որք 'ի խնդութեան և 'ի խաղաղութեան կա-
յին յաւուրսն յայնոսիկ, գալ օգնել նոցա: Որք և չս-
զան իսկ յօժարութեամբ և կազմ պատրաստութեամբ,
և անցին ընդ ընտն կովկասու, և գերեցին զերկիրն
խազրաց 'ի ձեռն Դուծուկին, որդւոյն Տիրիթիսոյ՝ որ
կոչեաց զնոսա յօգնականութիւն: Չկին այտորիկ դար-
ձեալ ժողովեցան խազիրք, և եդին իւրեանց թագա-
ւոր, և եդին բանակ մեծ, և ելին ընդ Դուռն Դարբան-
դու 'ի վերայ Թորգովայ՝ մինչև ցԱրարատու դաշտն և
Մասեաց, և կոտորեցին և գերեցին զնոսա, զի էին ան-
բաւք: Եւ մնացին միայն բերդաքաղաքքն ծմակայիւք,
և Մոխրաբերդն², Խունան, և Սամչյլտէ և Դարի և Է-

¹ Խազիրս կամ Խոզարս կոչէին նախնի Վիրք զՎիւթացիս, և
զերկիր նոցա Խոզարէթի, Սարմատիա և Սկիւթիա կոչեցեալ 'ի մե-
րայնոց. յոր և արշաւեալ Հայոց՝ հարուածս հասուցին անհարինս
'ի վերայ ազգին. որոց 'ի վրէժ քնու վառեալ միաբանեալ ընդ
այլոց Հիւսիսականաց՝ ի զանազան ժամանակս անցին բազմութեամբ
ընդ գրունս Արուանից, և գերեցին զՀայս և զՎիրս:

² Պրոսէ կամի ընթեռնուլ մայրբերդն Խունան:

գրիս: Եւ դտին խաղիւրքն դուռն մի այլ, որ ասի Դա-
րիալայ¹. և յաճախեցին զգալն ասպատակաւ 'ի վե-
րայ թորդումայ, և արարին ընդ հարկաւ: Եւ զառաջին
գերեալն 'ի Հայոց և 'ի վրաց' ետ թագաւորն խաղրաց
որդւոյ իւրոյ Ուովբոսի, և մասն ինչ 'ի կովկասու՝ յՂա-
մեկայ գետոյն մինչև ցապառուսն լերինն առ արև-
մտիւք: Եւ շինեաց Ուովբոս ազգաւն իւրով գերկիրն՝
որ կոչի Օսէթ: Իսկ Դերձուկ ոմն, այր երևելի յորդուցն
կովկասու, չոգաւ ամրացաւ յանձուկս լերինն, և տայր
հարկս թագաւորին խաղրաց. և կոչեաց զանուն տե-
ղոյն Դուրձիկէթ: Այլ և նոյն թագաւորն խաղրաց ետ
հօրեղբորորդոյն իւրոյ զմասն ինչ լեկանայ, 'ի ծովէն
Դարբանդայ յարևելից՝ մինչև ցգետն յարևմտից կողմն
եկայ, տալով նմա գերիս յՌանայ և 'ի Մովկանայ. և
շինեաց նա անդ իւր բնակութիւն: Իսկ խուզուելի ոմն,
յորդուցն լեկանայ, ել 'ի փապարս լերինն, և շինեաց
քաղաք իւրով անուամբն զխուզուելիս: Եւ անցեալ 'ի
վերայ ժամանակս բազում՝ եղեն ամենայն ազգն հիւ-
սիսոյ ընդ հարկաւ խաղրաց:

Եւ յետ այսորիկ աճեաց ազգն Նեբրովթայ 'ի
կողմն արևելից, և յայտնեցաւ այր մի 'ի նոցանէ Ա-
բրիտոն² անուն. զորմէ ասեն թէ կապեաց աղանդովք³
պիշխանն օճից յերկաթս, զկոչեցեալն Բիւրասպի, յան-

1 Երեք գլխաւոր Դրունք կամ Պահակք յիշն 'ի Վովկաս ըստ
աշխարհագիր պատմագրաց. առաջին և ծանօթն քան զայլս Պա-
հակն Դարբանդայ, որ և Պահակ Հոնաց, Դուռն Աղուանից, և կամ
Աբանաց, և կամ Կասպից, ('ի Թուրքաց՝ Տեմիր-Դափու, և յԱրա-
բաց՝ Պաս-իւլ-Եվպայ) երկրորդ՝ Պահակն Ճորայ (այժմեանն Ճա-
րոյ Աւրդան), և երրորդ՝ Դուռն Դարիալայ, կամ Դուռն Կովկա-
սու, զոր, ըստ բանից պատմչես, երևի գտեալն նախ խաղրաց: ԶԻՐ-
բից և զանուանց Դրանցս կարի յոյժ են կարծիք և ընդգիծմաստու-
թիւնք առ գիտունս, զորոց օտար համարիմ 'ի մէջ բերել աստանօր
զթուխ իւրաքանչիւր, որք փոխանակ պարզելոյ՝ առաւել ևս դժուա-
րակն ձիւն ընծայեն զաւժուսն ինդրոյն: Զայս և եթ ոչ անդէպ հա-
մարիմ յիշել զի առ բազումս Դուռն Ճորայ՝ նոյն համարի ընդ Դար-
բանդայ (Տերպիստ) կամ Դրանն Հոնաց, զոր արքայք մեր Պրազակու-
նիք զգուշութեամբ պահէին ընդդէմ հրոսակին Հոնաց. յետ որոյ
անցեալ 'ի ձեռս Աղուանից՝ կոչեցաւ յանուն սոցա Աղուանից
Դուռն:

2 Առ Խորենացոյ՝ Հրուդէն անուանի, որ է Տերիտուն:
3 Այս է՝ կախարդական հնարիւք:

բնակ լերինն Բայխայ¹, որպէս և գրեալ է 'ի մատեանս
Պարսից: Սա արար ընդ հարկաւ² զազգս բազումս, և
տիրեաց տանն Պարսից, և առաքեաց զգորազուխն իւր
'ի ծննդոցն Նեբրովթայ յերկիրն վրաց, որ եկեալ աւե-
րեաց զքաղաքս և զբերդս, և կոտորեաց՝ զորս եգիտ
'ի խաղրաց, և տիրեաց երկիրն: Սա շինեաց յեզր ծա-
վուն զԴարուբանդ, որ է փակեալ-դուռն: Այս Աղար-
մաս³ շինեաց կրաշաղախ վիմօք զՄցխիթա, և սկիզբն
արար պարսպոյ յԱմրազ լեառնէ մինչև ցգետն կուր: Եւ
ոչ գիտէր տունն վրաց՝ որ է Քարթլ, զարուեստ կրոյ և
քարի մինչև ցայս:

Իսկ 'ի բաժանելն Աբրիտոնոյ զհնազանդեալն
իւր՝ երկց որդւոցն, ետ զՊարսիկս և զվրացիս միոյ որ-
դւոյն, որոյ անուն էր Իարեղերաս⁴: Եւ Աղարմաս կե-
ցեալ իշխան վրաց ամս յուրիս, և զկնի նորա այլ ևս
չորք գլխաւորք փոխեցին զտեղի նորա: Յետ որոյ ան-
կաւ խուովութիւն յորդիան Աբրիտոնոյ, և սպանին եր-
կու եղբարքն միաբանեալք զԱրիտարեխ: Եւ գտեալ
ժամանակ վիրք, ածին յօգնութիւն զՅօւրն, և սպա-
նին զգլխաւորն Պարսից յանդի 'ի դրօսանս, և զայլ ևս
զօրս նորա կոտորեցին, և եղեն անհոգս 'ի Պարսից:
Բայց երկիրն Ռանայ և Հերեթոյ մնաց առ Պարսից:
Յետ այնորիկ դարձեալ զօրանայր թագաւորն Պարսից,
որոյ անուն էր Քեկասոս. և եկն 'ի Մովկան և 'ի Հե-
րեթ, և խորհէր մտանել 'ի լեկէթս. այլ գլխաւորն լե-
կաց էր ազգային խուզանիխոյ, և էր կախարդ. որ և
զիւթութեամբ կուրացոյց զՔեկասոսս և զօրս իւր. և
դարձան յետս, և սպա բացան աչք նոցա, և արարեալ
ընդ հարկաւ զվրաց երկիրն՝ զնացին⁵:

1 Առ Խորենացոյ՝ Կամբաւընք: Տես զբովանդակութիւն առաս-
պէլին 'ի խոր. էջ 131-136:
2 Յօր. Ընդ յարկաւ:
3 Յօր. Ագարմաս. լաւագոյն Արդամաս, որպէս գրի 'ի Քաղուա-
նոյն վախթանգայ:
4 Նոյն անուն է՝ և զոր վրեպանօք, կարծեմ, փոքու ստորև գրէ
Արիտարեխ՝ ձայնաւորացն ընդ իրեարս փոխանակութեամբ:
5 Այսպէս աւանդէ Արեւելեան (Կե. 270) զանցս այսր ժամանա-
կի. « Եւ էր կացեալ յայնմ ժամանակի պետ աշխարհին վրաց Ար-
դարմաս պարսիկ, հրամանաւ Աբրիտոնայ, որ տիրեալ էր Պարսից
և վրաց և Աղուանից: Այս այն Արդարմաս է, որ շինեաց վերջս-

Յայնմ ժամանակի սիոնեցան զրոյցք զարմացման եթէ Մովսէս, բարեկամն մեծին Աստուծոյ, անցոյց ընդ ծովն կարմիր ազգս երկոտասան, բիւրք վեց ¹, և կան 'ի Սինա անապատի, և ուտեն մանանայ՝ հայ 'ի յերկնից իջեալ: Եւ լուեալ զայս՝ ամենայն հեթանոսաց, գովէին և օրհնէին զԱստուածն իսրայելի:

Յորում ժամանակի միաբանեալ ընդ Հայոց՝ ամենայն ազգին թորգումայ, 'ի բաց կացին 'ի Պարսից, ամրացուցեալ գբաղաքս և զգղեակս: Եւ զչարեալ ֆեկապոս՝ առաքեաց 'ի վերայ թորգումայ զգորաղլուխն իւր զփարաբորոտ զօրօք բազմօք. և գնացեալ ընդ առաջ նոցա Հայոց և վրաց, գտին զնոսա յԱտրպատական, և հարեալ 'ի դիմի՝ կոտորեցին զբազումս. և փախեալ փարաբորոտն սակաւօք: Եւ սրտմտեալ ֆեկապոս, արձակեաց զթոռն իւր, զորդին թիուաբուր Գեղեցկի՝ սպանելոյ 'ի թուրքաց, որում անուն էր ֆուէ խոսրով. և ոչ կարացին դիմանալ նմա Հայք և վիրք, այլ կոխան եղեն ոտից նորա առհասարակ ²: Եւ կարգեաց իւր զործակալս, և շինեաց յԱտրպատական տուն աղօթից ըստ գեներն իւրեանց, և գնաց յերկիր իւր. և սկսաւ կռուել ընդ թուրքաց, որք սպանին զհայր նորա: Եւ փախեան 'ի նմանէ արք ոմանք 'ի թուրքաց՝ տուն քսան և ութ ³, և եկին առ տանուտէրն Մցխեւ:

տին զՄցխիթա, և պարսպեաց կրաշաղախ վեմօք, և եդ պարեալ յԱրմազ լեռնէ մինչ ցգեան Կուր: Յետ վտիճանին սորա արք չօքք տիրէին վրաց, և խռովուեթիւն և ապականուեթիւն տիրէր ամենեցունց առ հասարակ: Եր որ 'ի Քէքաուս խոսրովոյն, և էր որ զինն նորա 'ի Քուէ խոսրովոյն: Եւ էին վիրք 'ի մեծ վշտի, և կայն յուսահատեալք յամենայն կողմանց»:

1 Այսինքն է՝ վաթսուն հազար, փոխանակ զի սարա էր դնել ըստ թուոց մատենին գէթ վեցհարիւր հազարս:

2 Այս ամենայն անցք յիշատակին և 'ի Եսէ-Նամէն Պարսից ոչ սակաւ ինչ այլայլուեթեամբք դիսպ և փոփոխուեթեամբք անուանց:

3 Ս. Մարդէն, յեցեալ 'ի վայոլուեթիւն Ստեփանու Որբեւան, զգաղթականուեթիւնս զայս նոյն համարի ընդ Ճենազն Ճենքակուրեանցն, որք յետոյ ժամանակաւ Որբեւանք կոչեցան 'ի վիրս: Այս ենթադրուեթիւն անհիմն երեւի. քանզի 'ի Քաղուածոյն վախեանդայ ընդ ծով անցանել գալ ասի զթուրքաց (որք և պարզապէս թուրք անուանին, գաղթեալք, որպէս կարծի յափանց վաղկայ դետոյ), մինչդեռ Որբեւանն աւանդէ զի « օգտաւորիկ երկվարօք որաւ յախ լեալ անցանեն ընդ բազում աշխարհօք... անցեալք ընդ գուռն

թոյ, և խնդրեցին 'ի նմանէ քարայր մի յարեւելից կուսէ քաղաքին, և պարսպեցին գնա տուն բնակութեան իւրեանց, և կոչեցին Սարակինէ, որ ասի Երկաթահանք: Եւ զի անպարապ էր ֆուէ-խոսրով 'ի Հայոց և 'ի վրաց, յայամանէ ոյժ առեալ կոտորեցին զիշխանսն Պարսից, և կազմէին զամուրս:

Ի նմին ժամանակի եկին փախստականք ոմանք 'ի Յունաց և յԱսորոց և 'ի խաղրաց, նեղեալք 'ի թշնամեաց իւրեանց՝ յերկիրն վրաց. և ընկալան զնոսա յազգոս օգնելոյ նոցա ընդդէմ Պարսից: Չայնու ժամանակօք եկին և Հրեայքն զերծեալք 'ի Նաբուզոդոնոսորայ, որ գերեալ էր զերուսաղէմ ¹. և խնդրեցին 'ի տանուտեառնէն Մցխիթոյ տեղի հարկելոյ. և ետ նոցա 'ի վերայ գետոյն Արագոյ՝ աղբիւրն որ կոչի Չանաւ, և արգ իսկ ասի խերկ՝ վասն հարկելոյն: Եւ մինչև յայս վայր հայերէն (էր) լեզուն վրաց. և ապա սկսան այլայլիլ յազգացն՝ որ բնակեցան 'ի մէջ նոցա, և եղև ամենեցունցն խառնակել, և յայս միացեալ՝ որ այժմ ասի վրացերէն: Եւ յայնմհետէ ընտրեցին կրօնս և վարս անպարկեշտս և զապիր քան զամենայն ազգ: Չի յամանութիւնն ընտրուեթիւն ազգի ոչ առնէին, և զամենայն զեռուն կայտառ ուտէին, և զճճիս և զմեռեալս, և ոչ դոյր նոցա գերեզման ²:

Իսկ զկնի այսորիկ եկն դարձեալ այլ ոմն թագաւոր Պարսից՝ Սպանդիար անուն, որդի վաղապիւնոյ 'ի վերայ Հայոց և վրաց. և 'ի գալն յԱտրպատական՝ լուաւ բօթ գուժի եթէ սպանին ազգն թուրքաց զՏօրեղբայր նորա, և դարձաւ անդրէն 'ի թուրքաստան, և հանգեան Հայք և վիրք: Չկնի այսորիկ թագաւորեաց Պարսից՝ Վահրամ, որդի Սպանդիարին, որ և

Գարեալայ»: Եւ զինչ հարկ կայցէ մի և նոյն համարել, և ոչ 'ի նմին ժամանակի որիչ 'ի միմեանց երկուց գաղթականութեանց տեղի ունեւ:

1 Ըստ Վուրդուղային 600 ամօք նախ քան զՔրիստոս, և ըստ ժամանակագրութեան Պոսիւէի յամս աշխարհի 147:

2 Չայսպիսի բարբարոսական վարս յիշատակեալ գտանվք և 'ի Խորենացոյ՝ ևս և յազգս աշխարհիս Հայոց, թափուրս գուրով ամենեկն 'ի կարեօր անգամ կենցաղօգուտ արուեստից՝ նախ քան զԱրտաշէս Բ, և « Ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց՝ շաղկակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք »: Բ. Մթ, 281:

970

Արտաշէս¹. որ առաւել եղև զօրութեամբ քան զամենայն թագաւորսն Պարսից, որ էառ զԲաբելոն, և ընդ հարկաւ արար զԱսորեստան և զՅոյնս և զՎիրս:

Եւ յայնմ ժամանակի խօսէին 'ի Վիրս վեց² լեզու, հայերէն և խաղրի, ասորի և եբրայեցի, յոյն, և որ 'ի խառնից նոցա հաւաքեցաւ՝ վրացին:

¹ Այսինքն՝ Վահագն, որ և Արտաշէս. և է սա ինքն, ըստ Վասուշտ պատմագրի Վրաց, նոյն ինքն Կիւրոս մեծն, 530 ամեք նախ քան զՔրիստոս:

² Պրոսէ թարգմանէ. Զամենայն ազգ լեզուաց: Վասիթանգ համայն ունի ընդ մերոյս օրինակի վեց լեզուս:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ

Արշաւանք Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ 'ի Վիրս, և կաշուցանել զԱզոն 'ի վերայ երկրիս. — Ազոնի ընդ հարկաւ առնել զազգսն շրջակայս. — Բաժանել Աղեքսանդրի գոտրոշիւն իւր 'ի յորս մասունս, և կարգել իշխանս 'ի վերայ ևոցս. — Բռնութիւնք Ազոնի և ապստամբութիւն վրաց՝ առաջնորդութեամբ Փառևաւազայ. — Յաղագս կատարման կրազոյն Փառևաւազայ և միաբանութեան ազգաց ընդդէմ Ազոնի. — Մահ Ազոնի և բազաւորել Փառևաւազայ. — Յաղագս գործոց Փառևաւազայ և մահուան կորս. — Արարութեամբ Սալոմոնակայ, որչոյ Փառևաւազայ, և մահ կորս:

Յայնմ ժամանակի ամբարձաւ մեծն Աղեքսանդր, որդի Նեքտանեբոյ¹ Եգիպտացոց՝ յաշխարհին Մակեդոնացոց, որ կալաւ ընդ ձեռամբ զերիս անկիւնս երկրի: Մահին յարևմտից առ հիւսիսիւ, և շրջեալ ընդ արևելս՝ եմուտ 'ի ծմակային երկիրն, և էանց ընդ կովկասու լեռոն յաշխարհն վրաց². և հիացաւ ընդ

¹ Խորենացի. «Նեքտանեբոս այս վերջին թագաւոր է Եգիպտացոց 'ի Մանեթոսէ պատեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի առացին»: Անշուշտ յասելն «ման» 'ի նոսին իմանայ և զգրիչ Պարմաբէանն Աղեքսանդրի, ոչ անծանօթ ինքեան եղերոյ, յորում ոչ ոմ իմն պատմի գարուստ Նեքտանեբեայ 'ի Մակեդոնիա, և ամենայն հնարք ճարտարութեան զԱլլիմպիա մայր ցուցանելոյ Աղեքսանդրի, մինչդեռ Փիլիպպոս հեռագոյն 'ի գործս պատերազմի զբաղեալ կայր: Այս աւանդութիւն և առ բազումս 'ի հնոց գրասնի, ուստի և ոչ խսպաւ խոտել:

² Իժուարին յոյժ թուի ինձ միաբանել զընթացս արշաւանայն Աղեքսանդրի և զօրութիւն ժամանակին՝ ընդ գրից աշխարհին Վրաց, որով և ընդ մտանելոյ նորա անձամբ 'ի Վրաստան. Թող զի, որչափ ծանօթ է ինձ, բայց 'ի պատմութեանէն Աղեքսանդրի՝ գրեալոյ առ մեզ, չեք այլ ուրեք այսր յիշատակութիւն առ մատենագիրս, որք մանր ճառեցին զգործոց Աղեքսանդրի: Այլ ինչ դժուարիմ հաւանել եթէ միոյ 'ի զօրավարացն նորա կարացեալ իցն մտանել յերկիրն Վրաց, և զամենայն աւանպեալն 'ի մատենագրէս՝ յանուն Աղեքսանդրի գործեալ, բայց ինքնին Աղեքսանդրի գալ պաշարել զՄցիսեթա՝ առասպելապատում երևի:

զազիր կեանս նոցա: Եւ զի ետես՝ ամբոյցս բազումս, և աշխատեաց զգորս իւր ամիսս վեց յառնուլն շնոսս, զԹունդա, զԽերզիս, զՈւնձըրխէ՝ կառուցեալ ընդ քաւրին Լագասոյ, զԹուղարս՝ ՚ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որ ասի Ճորտիս¹, զՈւրբնիս, զԿասբ, զՈւփլիսցիխէ, որ ասի Տեառն բերդ, զՄցխիթա, զԹաղքն՝ որ Սաւակինա կոչեցաւ, զՅիխէղիգ՝ որ է Բերդ Մեծ, և զՋաւանոյ թաղն Հրեկց, զՌիշա, զՄայրաբերդն, զՇամշուտէ, և զԿուր գետոյն բերդն՝ Խունան. յորս եգիա կռուողս կորովիս. և ՚ի սոսս յամենեանեան բաժանեաց զգորս իւր, և ինքն նստաւ ՚ի տեղւոյն՝ որ կոչի Աստագի: Բայց ընդ բերդսն Թուղարսոյ և Խունանայ ոչ մարտեաւ, զի անառիկ էին: Իսկ զՍարակինեցիսն պաշարեաց զերկոտասան ամիս, զի նախատեցին զԱղեքսանդր, և ոչ դնէր ընդ նոսս դաշն, մինչև ծակեցին զկակուղ անձաւ այրին ընդ այլ կողմն, և ելին ամենեքին, և փախեան ՚ի կովկաս ՚ի գիշերի: Իսկ յայլոց անտի կատորեաց զբազումս, և գերեաց կանայս և մանկտիս անմեղս, մինչև ցերկոտասանամեանս²: Եւ կացոյց ՚ի վերայ երկրին պատրիկ՝ որ է աւագ, զայր մի Մակեդոնացի՝ Աղան կոչեցեալ, տուեալ նմա զորս հարիւր հազար, որք էին փրոտիտոսիկ³ քաջակորովք և բռնամարտիկք, որք և սաստիկ նեղէին զՅոյնս յաշխարհին իւրեանց. վասն որոյ հեռացոյց զնոսս անտի, և ետ ՚ի ձեռս Աղանի. և Աղան կացոյց ՚ի նոցանէ իշխեցողս ընդ ամենայն երկիրն վրաց: Եւ պատուրեաց Աղեքսանդր Աղանի՝ պատիւ գնել արեգական և լուսնի և հինգ աստեղացի, և ծառայեցան միոյ անտեսին Աստուծոյ՝ ստեղծողին երկնի և երկրի. և զոյն օրինադրէր ամենայն երկրի, քանզի ոչ գոյր քարոզ ճշմարտութեանն յաւուրսն յայնտիկ:

Իսկ Աղան քակեաց զամենայն ամուրսն յաշխարհին վրաց, թողեալ չորս բերդս ՚ի դրանն վրաց,

1 Յօրինակին Ճորտիս: 2 Ըստ Վախթանգայ և ըստ Թարգմանութեանն Պրոսէի սառց թուի ընեւ յերկրասանամեայս. այլ ՚ի գաղտնարողէ օրինակիս՝ որ ունի ցնդեպասանամեայս, կարծեմ, թի՛ ընթերցեալ է թե: 3 Πρωτακτός — Առաջակարգ. զինուորք՝ որ առ Յոյնս յառաջնում գծի բանակին կարգէին:

յցեալ զօրօք զնոսս: Եւ արար ընդ հարկիւ զԼեկս, զՊսս և զԽազգիկս. և տիրեաց ամենայն վրաց՝ ՚ի կողմանց Հերեթոյ և Բերդահոյ մինչև ՚ի ծովն Սպերոյ:

Եւ Աղեքսանդր թագաւոր ամս երկոտասան հնաւ զանդեալ զաշխարհ, և յերկոտասան ամին¹ արձակեաց յաշխարհն իւրեանց զպատանդան՝ որք էին ընդ նմա ՚ի ծառայութիւն: Եւ բաժանեաց զիշխանութիւն իւր չորեց ազգականաց իւրոց. Անտիոքու՝ որ զԱնտիոք շինեաց՝ ետ զԱսորեստան², և Հուամսի՝ զՅոյնս յարեմոսից, որ շինեաց քաղաք իւրով անուամբն, և Բիւզանդոսի՝ որ զԲիւզանդիոն շինեաց՝ ետ զԹրակիս, զԲիւթանիս և զՎիրս. և գրեաց առ Աղան՝ զի ծառայեաց զԲիւզանդոս: Եւ զՊղատոն (Պաղամէսս) արձակեաց յեղիպոսս, տալով նմա զԱղեքսանդրիս. և ինքն վճարեաց զկեանսն:

Իսկ զինի այնորիկ մնացաւ Աղան զհաւատն տուեալ յԱղեքսանդրէ, և արար երկու կուռք արծաթի, Գայիմ՝ և Գայիմ անուանք նոցա, և պաշտէր ըզնոսս: Եւ էր այր բռնաւոր և արիւնասէր, և ծառայէր Բիւզանդայ: Եւ եղ օրէնս Աղան իւրոցն, զի որ դք զԸտանէ ՚ի վրաց ազգէ ընչեղ և հասակեղ և աջողեալ սպանցն զնա, և առցին զինչսն: Եւ դարձաւ ՚ի Յունաց, և եհար ՚ի նոցանէ զբազումս³:

Յայնժամ ընտրեցաւ այր մի յորդուոյն Մցխիթոյ՝ փառնաւաղ⁴ անուն, պարսիկ մօրէ Սպահանեցոյ. և էր նա որդի քեռ Սամարոսի, որ տանուտէր էր Մցխիթոյ ՚ի գալն Աղեքսանդրի, զոր և սպանն իսկ: Եւ էր

1 Յօրինակին ՚ի նոգեպասան ամն, որ վերպակ է յայտնի. քանզի ժամանակ թագաւորութեանն Աղեքսանդրի ձգեցաւ բովանդակ ընդ ամս երկոտասան և ընդ ամիսս ութ: 2 Վախթանգ յաւելու. « Եւ զՀայաստան և զամենայն երկիրն արեւելց »: 3 Այսինքն՝ օտարացաւ և ՚ի Յունաց, ըստ օրինակին զոր առ Վրացիս, խուժաբարոյ վարելով և ընդ նոսս, ըստ բանից Վախթանգայ: 4 Սառի սկիզբն առնու առաջին հարստութիւն Փառնաւազեանց կամ Գարթրուսեանց: Առ իւրաքանչիւր ՚ի նոցանէ կարգեսցուք ՚ի ստորեւ, ըստ Պրոսէի, զժամանակ և զամս թագաւորութեանն, սկիզբն արարեալ ՚ի Փառնաւազայ, որ եկաց 302-237 ա. մեր նախ քան զԲրիտանսս, և թագաւորեաց զամս 63:

Փառնաւազ մտաւոր և Կրօնորդ աշուղաձեռն . և եղև ծա-
նօթ Ազոնի: Եւ մայրն Փառնաւազոյ ասէր՝ մի յայտնել
զինքն Ազոնի, այլ տար զիս, ասէ, յԱսպահան առ եղ-
բարս իմ, և ապրիս դու ընդ իս . և ոչ ախորժէր Փառ-
նաւազ թողուլ զհայրենիս իւր: Եւ տեսանէր երազ,
որպէս թէ կայցէ նա 'ի տան նեղագունի, և խորհէր
ելանել, և ոչ կարէր . և յանկարծակի ծագէր շող արե-
զականն ընդ պատուհանն, և պատէր զմիջով նորա, և
քարչէր զնա 'ի դուրս: Եւ յելանելն՝ մերձ տեսանէր
զինքն արեգականն, և սրբէր գլխիւն, և օծանէր զե-
րեսս իւր . և զարթուցեալ զարմանայր: Եւ զնէր ապա
'ի մտի թէ երթամ յԱսպահան՝ բարի լինի ինձ, և խոր-
հեցաւ գնալ: Եւ 'ի նոյն աւուրն ելանէր յորս միայն, և
ետես երէ մի 'ի հեղեղատն Տփխեաց, և եհար զնա
նետիւ, և անկաւ երէն 'ի կիճ մի քարի . և նա զկնի
նորա զնաց: Եւ եմուտ արեգակն և մնաց անդ գգիչերն .
և եկն անձրև ձիւնախառն, և խնդրէր Փառնաւազ հո-
վանի . և ետես անդ խցեալ քարամբք մուտ մի 'ի հին
ժամանակաց, և էր խախտեալ . և բացեալ՝ ետես այր
մի ընդարձակ, լցեալ գանձիւք ոսկեղինօք և արծաթե-
ղինօք . և խնդացեալ յիշեաց զերազն: Եւ չոքաւ կո-
չեաց զմայրն իւր և զերկուս քորսն . և պեղեցին ըզ-
գանձն հնգետասան զիշերս ¹, և պահեցին ընդ ձեռամբ
'ի զանխուլ տեղիս յայլ և յայլ: Եւ առաքեաց Փառ-
նաւազ առ Քուլիս ², և ասէ ցնա . կայ մօտ առ իս
խաչն . թէ կամիս՝ դամ առ քեզ, և տանիմք զսա 'ի
բան . արդ, է նա հակառակ Ազոնոյ, և յոյսն մեր բա-
րոյ՝ տայ մեզ յաղթութիւն ³: Եւ իբրև լուաւ Քուլիս՝
խնդաց և ասաց . է՛կ առ իս, և ստանամք 'ի խաչնէզ
զօրս ընդդէմ՝ Ազոնի ⁴, և զուարճանայ տունս վրաց . և
ձեռն տան մեզ Յոյնքն, զի ապստամբեաց 'ի նոցանէ
Ազոն: Եւ չոքաւ Փառնաւազ ընտանեօքն իւրովք առ

1 Պրոսէ թարգմանէ 'ի նոյն գիշերի: Վախժանդ կիւզ գիշերս:
2 Առանց կանխեալ բանից զտանէս՝ իբրև ծանօթ զօմն յլէէ ըզ-
նա, որ թուի իշխան գլխէլ 'ի քարթլուտան սերընդէնէ:
3 Բովանդակ այս բանք անկցօրդք՝ անուշտ այլութանական իմն
ունիցին իմաստս:
4 Խառնակ է բանս . կամիցի՝ թերևս ասել զի 'ի ձեռն խաչնին
զօրս ժողովէն ընդդէմ՝ Ազոնի:

Քուլիս, և ընկալաւ զնա խնդութեամբ, և ասէ նոցա .
ի նախնեաց տանուաբեաց տանն վրաց ևս դու, և
վայել է քեզ իշխանութիւնն . և արդ, դու տէր, և ես
ծառայ քո: Եւ նոյնհետայն ազդ արարին լեկաց և Օ-
սից . և յոյժ ուրախ եղեն, որպէս ձանձրացեալք 'ի
հարկատրութենէն Ազոնի: Եւ ժողովեալք 'ի միասին՝
եկին առ նոսա բազմութիւն յոյժ հեծելոց . նոյնպէս
եկին և յեգերաց: Լուաւ զայս Ազոն, և ժողովեաց
զզօրս իւր . և հազար այր հատուածեալ 'ի զօրաց նո-
րա՝ գնաց առ Փառնաւազ, որք էին Յունաց: Իսկ Ազոն
անվստահ եղեալ 'ի մնացեալ զօրսն, փախեաւ յա-
մուրսն կլարճէթոյ: Իսկ Փառնաւազ չոքաւ 'ի Մցխի-
թա, և էառ զնա և զչորս բերդն որ առննթեր, զա-
մենայն վիրս յամի միում: Եւ արձակեաց զեսպանս
առ Անտիօքոս բազում ընծայիւք, և խնդրեաց օգնու-
թիւն ընդդէմ՝ Յունաց . և խոստացաւ ծառայել նմա:
Եւ Անտիօքոս ընկալաւ զբանս նորա յօժարութեամբ,
և անուանեաց զնա որդի իւր . և առաքեաց նմա թագ,
և հրամայեաց իշխանացն Հայոց օգնել նմա:

Իսկ 'ի զալ միւսոյ ամին, միաբանեցաւ Ազոն ընդ
Յունաց, և արար ժողով բազմութեան հեծելոց՝ 'ի վե-
րայ Փառնաւազայ: Եւ նա զիրսն ժողովեաց . և եկն
նմա զօր յԱնտիօքոս: Եւ յառաջեաց քան զԱզոն 'ի
քաղաք և յերկիրն Արտահանու, որ յայնժամ ասիւր
Քաջաց-Քաղաք . և անդ զիպեցան միմեանց . և յաղ-
թեցաւ Ազոն, և մեռաւ 'ի տեղուջն . և հարան զօրքն
Յունաց: Եւ գնաց Փառնաւազ 'ի կողմանս Յունաց, և
գերեաց զԱնձի, և զԱնձուրա և զԵլեկացիս, և դար-
ձաւ 'ի կլարճէթ, և էառ զնա, և եկն 'ի Մցխիթա մե-
ծաւ ուրախութեամբ . և զբաւեաց զամենայն գանձն
Ազոնի, և մեծացաւ յոյժ: Եւ ետ գրոյր իւր 'ի կնու-
թիւն Օսայ թագաւորին, և զմիւսն Քուլիսոյ . և ետ
նմա 'ի Գերոյլոյն ցեւերիանայ ¹, միջնածովէն մինչև
ցլեառն մեծ, որոյ ներքոյ կան Եգերացիք և Սոնք . և
անհոգացաւ 'ի թշնամեաց: Եւ Քուլիս շինեաց զբերդն
Քուլի:

1 Այսպէս յորինակին . իսկ Պրոսէ թարգմանէ 'ի Գարեշրոյն Ե-
րևանայ . չիցէ՛ թերևս լաւագոյն ընթեռնուլ 'ի գեպոյ ջրոյն Երևանայ:

Եւ սահմանեաց փառնաւազ կողմնակալս ութ , և սպարապետ մի 'ի լեխս , որ շինեաց երկու բերգ՝ զՃարան և զԴիմոյ . և զերկրորդն առաքեաց 'ի Կախէթ , և զերրորդն 'ի Բերդահոջոյ մինչև ցՏփխիս , և զԲալչենքն՝ որ է Գարդաբան . և զչորրորդն առաքեաց 'ի Շամշոյսէ , և ետ նմա 'ի Սկակուրեթոյ մինչև ցՏաշիր և ցԱպոցք ¹ . և զհինգերորդն առաքեաց 'ի Ծունդիս , 'ի Փարաւնոյ մինչև 'ի զլուխն կուր գետոյ , որ է Զաւախէթ , և ցԱրտահան . և զվեցերորդն առաքեաց յԱնձրբխիս , տալով նմա 'ի Տայոց ² մինչև ցԱրսիան , և յԱտանայ գլխոյն մինչև ցԺովն . և զսեփերորդն ³ արձակեաց 'ի Բուճախէթ և յԵգեր . և կացոյց սպարապետ մի 'ի Տփխեաց և յԱրագոյ մինչև ցՏայոց գունն , որ է Ներքին ֆարթլ : Եւ յամենեցունց զայր հարկ և հնազանդութիւն թագաւորութեանն : Եւ ամին 'ի կնութիւն փառնաւազայ 'ի Գուրծկայոյ՝ յազգէն կովկասի : Եւ կարգեցաւ աշխարհն նման թագաւորութեանն Պարսից . և ոչ ընդդիմացան Յոյնք , զի անպարապ էին 'ի Հոովմայեցւոյն : Եւ պարսպեաց փառնաւազ զՄըցլիթա քաղաք , և զաւերեալ ամուրսն յԱղքսանդրէ : Եւ արար պատկեր մի մեծ յանուն իւր , և նա ինքն է Արմազ . զի 'ի պարսիկ լեզուն Արմազ կոչէին զփառնաւազ . և կանգնեաց զպատկերն 'ի զլուխն ֆարթլուսայ , որ ասի մինչև ցայժմ լեառն Արմազ : Քսան և եօթն ամաց ⁴ էր 'ի թագաւորեւն իւրում , և վաթսուն և հինգ ամ թագաւորեաց խաղաղական և ուրախական կենօք , և ծառայէր Անտիոքու արքայի : Զաշունն և ըզգարունն առնէր 'ի Մցխեթաս քաղաք , և զամառն 'ի Զաւախէթ , և զձմեռն 'ի Գանչէնան . և ըստ պահու և ժամանակի մտանէր 'ի կլարջք և յԵգրիս , հոգալով զօգուտ աշխարհաց , զի այր հմուտ և իմաստուն էր նա : Եւ զհազար այր եկեալ առ նա յԱղմայ՝ բաժանեաց 'ի

1 Յօրինակին Արցոյ , որ յայտնի վրիպակ է ընդօրինակողին :
 2 Ըստ Պրոսէի հայ թարգմանիչն աստանօր և գարձեալ փոքու ստօրե՝ զՏասիս-Քարն Արաց շիտեալ է ընդ Տայոց երկրին :
 3 Յօրինակին պակասին սահմանք և էթնէրորդին , որ անկանէր 'ի Ալարձէթ . յԱրսիանէ մինչև ցԺովն , ըստ Արիմանգայ :
 4 Յօրինակին քսան և հինգ ամաց , վրիպակ փոփոխմամբ և է է տառից , ուղղեցաւ 'ի Արիմանգայ :

գաւառս Վրաց , և անուանեաց զնոսա Աղմայիս , և բարի առնէր նոցա : Եւ ամենայն տունն Վրաց զսհէին պատկերին , և ասէին . Գոհութիւն յուսոյն մերոյ , զի եղև մեզ թագաւոր յազգէն ֆարթլուսայ նախնոյն մերոյ : Եւ եղև որդի փառնաւազայ , և կոչեաց զանուն նորա Սայուրմակ . և էր փառնաւազ առաջին թագաւոր յազգէն ֆարթլուսայ . սա ետ հրաման ամենայն երկրին խօսել զլեզուն Վրաց ¹ . և մեռաւ , և թաղեցաւ առաջի կոռց իւրոց Արմազայ :

Եւ թագաւորեաց որդի նորա 'ի նոյն ամին . և խորհեցան իշխանքն Վրաց սպանանել զՍայուրմակ ² , զի մի ծառայեսցեն ազգայն իւրեանց , այլ օտարի՝ որ ոք ամբառնայ զգլուխ իւր : Եւ իմացաւ Սայուրմակ , և առեալ զմայրն գնաց 'ի Գուրծուկէթ առ եղբարս մօր իւրոյ : Իսկ Աղմայիքն կոչեցեալ զօրքն չորսն առ նա՝ վասն երախտեաց հօր նորա : Եւ կոչեաց առ ինքն ըզՕսաց թագաւորն յօգնութիւն . և չորսու և տիրեաց երկրին դիւրութեամբ . և սատակեաց զթշնամիս իւր , և ոմանց եթող զյանցանսն . և մեծացոյց զԱղմայիս , և նուաստացոյց զՎրացիս . և ամ զբաղմացեալ կովկասոսի ազգին զհասարակն և ընակեցոյց 'ի Մթշուլէթ՝ որ Սուանէթ . և 'ի սոցանէ արար նախարարս՝ հաւատարիմ կոչելով : Սա արար պատկերս չորս , Այինինայ և Գանանայ՝ 'ի վերայ ճանապարհին Մցխեթոյ ³ : Եւ ամ զգուսար Պարտաւայ իշխանին՝ իւր 'ի կնութիւն՝ պարսիկ ազգաւ . և ծնաւ նմա երջու դուստր . զմին ետ Մրուանայ մօրաքեռորդոյ կնոջ իւրոյ պարսկի , և անուանեաց որդի իւր , և զմիւսն ետ որդւոյ ֆովին , որ էր հօրաքեռորդի իւր : Եւ Սայուրմակն կեցեալ ամս բազումս՝ մեռաւ :

1 Յաւելու աստանօր Պրոսէի 'ի թարգմանութեան իւրում . որոց և պատմն հարեաց , որ չիք յօրինակի մերում : Եւ զի այլատարազք են տօնք Վրացոց զնուորականացն և քահանայից , մարթի համարել , ըստ աւանդութեան ազգին , զգլխուորացն հնարեալ Փառնաւազայ զտառս :
 2 Երկրորդ արքայ , քարթլուսեան , Ն. Գ. 237-162 , ամս 75 :
 3 Անշուշտ 'ի միասին թուելով և գերկասն նախայիշեալսն զՔաջիմ և զԲայիմ : Անուանքս այսօրեկ , Այինինա և Գանանա , թուին յեղեցուցանել զանուանսն նոյնանիւս զԱնահիտն Հայոց և զՎիանայն Հոովմայեցւոց :

Գ Լ Ո Ի Խ Դ

Յաղագս գործոց Մրուանայ արքայի. — Յաղագս քաղա-
 ւորութեանն Փառանկոնայ, և մեծանկոյ 'ի Վիրս զիրօն Պար-
 սից. — Ապստամբութիւն Վրաց 'ի Փառանկոնայ օգնութեամբ
 Հայոց, և յաղագս քաղաւորութեան Արրակայ՝ որոշոյ արքայի
 Հայոց, և որոշոյ նորս Արրակայ. — Վրեժխնդրութիւն Պարսից
 'ի Վրաց վասն արեանն Փառանկոնայ. — Յաղագս քաղաւորու-
 րեանն Բարտոնի և մանուսն նորս, և որ ինչ անցք զկէն մա-
 հառան նորս անցիկն 'ի Վիրս, միևնչև ցրագաւորութիւն Մրուա-
 նայ, և որոշոյ նորս Արրակայ. — Պատերազմ Արրակայ ընդ
 Աղլրիայ, և յաղագս քաղաւորութեան սորս. — Ծնունդ Քրիստո-
 սի Տեսան մերոյ, և յաղագս անցիցն անցկոց առ Հրեայս
 Վրաստանի. — Գարշաւտ արքոյ առաքելոցն Անդրեի և Սիմոնի 'ի
 սանմանս Վրաց, և նահատակութիւն վերջնայ, և յաղագս Ս-
 Անդրեի գործոցն յեգրիս և այլոց. — Յաղագս բաժանկոյ Աղլր-
 կայ գրագաւորութիւն իւր՝ երկուց որոշոց իւրոց, և յաղագս ա-
 շերմանն Էրուսաղեմի 'ի վերայսիսանէ, և գաղթելոյ մասին Հը-
 րեից 'ի Վրաստան:

Եւ թագաւորեաց Մրուան¹ 'ի տեղի նորա, այր
 իմաստուն և քաջ, և անձամբ գեղեցիկ: Իսկ Գուրծու-
 կեցիքն մուսայեալ զուխան՝ ելին 'ի դուրս, և միարա-
 նեցան ընդ Չարթագըն² ընդ բնակիչնս կովկասու, և
 գերեցին զկախէթ և զԲազալէթ: Յայնժամ Մրուան
 ժողովեաց զհաւատարիմս իւր զհեծեալ և զհետեակ,
 և զնաց 'ի վերայ Գուրծկէոյ. և եղև մարտ սաստիկ,
 և պարտեցան Գուրծկուքն և հարան. և եմուտ Մրուան
 յերկիրն, և էառ զԳուրծուկ և զճարթալ, և զգուռն

¹ Ի Մրուանայ սկսանի երկրորդ հարստութիւնն ներքով-
 թեան. և այս Մրուան Ա, փեսայ Սայուրմակայ՝ եկաց երրորդ ար-
 քայ Վրաց, 162-112 Ն. Բ. և իշխեաց զամս 30:

² Նոյն ընդ ճարթալ, զորս յիշէ փոքու ստորև:

կրաղմ, որ կայր անգաղար Բալայ¹, և եկն ուրախու-
 թեամբ 'ի Մցիսէթ: Եւ մեռաւ Անտիօքոս թագաւորն
 Ասորոց և Բաբելոնի, և թագաւորեաց 'ի Հայք Արբակ.
 և ետ Մրուան զգուստը իւր՝ որդւոյն Վարբակայ, և
 մեռաւ Մրուան:

Եւ թագաւորեաց որդի իւր Փառանջում², որ շի-
 նեաց զբերդն Աղէն, և կանգնեաց պատկեր 'ի յԱ-
 դէն. և շինեաց քաղաք 'ի կախէթ՝ զՆեկրէս: Եւ յեա
 այսորիկ մեծարեաց զմոզան պարսկագէն, և շինեաց
 նոցա տեղի, որ արդ ասի Մողթա (Տուն մոզաց), և
 եղին տուն կրակի:

Եւ բարկացան Վիրք. և խնդրեցին 'ի վարբակայ
 Հայոց արքայէ, զի տացէ նոցա զորդի իւր թագաւոր,
 զի մեր թագաւորն, ասեն, պարտիկ եղև, և մուսայաւ
 զհաւատ մարց իւրոց, և պաշտէ զհայրենի կրօնսն³:
 Եւ թագաւորն Հայոց ուրախութեամբ դարձոց զդեա-
 պանն: Եւ լուաւ Փառանջում, և էած զօր 'ի Պարսից,
 և ուստի կարաց՝ ժողովեաց, և ել ընդդէմ թագա-
 ւորին Հայոց: Եւ վարբակէս Հայօք և վրօք մարտեաւ
 ընդ Փառանջում 'ի դաւառին Տաշրայ, և սպան զնա,
 և կստորեաց զզօրս նորա իսպառ: Եւ թագաւորեցոյց
 Վրաց զԱրբակ որդի⁴ իւր, որ ունէր կին զգուստը Մը-
 րուանայ, և աջողեցաւ թագաւորութիւն նորա. և շի-
 նեաց ամուրս բազումս, և ամբացոյց զպարիսպն Զա-
 ւախսէթոյ՝ քաղաքին Ծունդացւոց. և այսպէս աջողու-
 թեամբ կեցեալ մեռաւ:

¹ Այսպէս խառնակ և անխմատ յօրինակին. մարթ իցէ ար-
 դեօք ընթեանուլ որ կայր անդ առ Դաբբալոյ: Վախթանգ ունի այս-
 պէս. « Եւ յօրինեաց անդ զրուսն կրաշաղախ վեմք, զօր և Դարու-
 բալ (Դարուբանդ?) անուանեաց »:

² Չորրորդ արքայ, ներքովթեան, 112-93 Ն. Բ. Էկաց
 յիշխանութեանն 19 ամ:

³ Պրոսէ թարգմանէ զտողս զայսոսիկ այսպէս. « Oublant
 la foi de son pays, ne suit plus la religion paternelle », որ յայա-
 նի վերպակ է. քանզի Փառանջում էր 'ի փառնաւաղէան մօրէ
 ('ի զստերէն Սայուրմակայ), զորոյ զկրօնն մուսայեալ, պաշտէր
 զհայրենի կրօնն՝ զՄրուանայ, որ էր յազգէ անտի պարսիկ կնոջ
 Սայուրմակայ:

⁴ Աստի սկիզբն երրորդ հարստութեանն Վրաց, արշակունի.
 Արբակ հինգերորդ թագաւորեաց Երկոստասան ամս, 93-81 նախ
 քան զՔրիստոս:

Էւ թագաւորեաց Արտակ¹ որդի նորա 'ի վերայ վրաց ամս երկուս : Յաւուրս սորա եկին Պարսիկք վրէժխնդիր արեանն փառանջումայ . և ոչ կարաց Արտակ պատահել նոցա վանն բազմութեանն , այլ աւիրացաւ 'ի նոցանէ . և նորա զորս գտին յարձակ տեղիս առին և գնացին :

Զկնի Արտակայ թագաւորեաց որդի նորա Բարտան² : Իսկ որդին փառանջումայ սնաւ 'ի Պարսս , և առեալ օգնականս՝ գայ 'ի վերայ Բարտանայ . և յղէ պատգամ առ իշխանսն վրաց՝ 'ի բաց կալ 'ի Բարտանայ . և ոչ լուան նմա , այլ կռուեցան ամիս մի առընթեր խունանայ՝ ընդ Մրուանայ . սակայն յաղթեցան , և մեռաւ Բարտան 'ի պատերազմին : Եւ զի ոչ ունէր որդի , այլ զուտոր մի , զոր տուեալ էր յամուսնութիւն որդւոյն³ Քուջիսոյ , զի լինիցի ժառանգ արքայութեան նորա . և արար զայն վանն հաճելոյ զվիրս , որ ոչ կամէին զտարր ազգի թագաւորութիւնն , այլ զփառնաւազընելիսն միայն . այլ և նա սպանաւ 'ի նմին պատերազմի , որում անուռ էր ֆարթամ : Եւ կին նորա՝ զուտորն Բարտանի յղի զօրով՝ գնաց 'ի Հայս . և ծնաւ որդի , և կոչեաց զնա Ագրիկ : Իսկ Մրուան մտեալ 'ի վիրս , տիրեաց ամենայն աշխարհին , բռնութեամբ հնազանդեալ զամրացեալսն 'ի դղեակս , և երդմամբ արտաքս բերեալ յանառիկ տեղեացն : Եւ 'ի Շամշուտոյ հանեալ զկինն Բարտանի՝ կին արար զնա , որ էր զուտոր Արբակունեաց : Եւ ծնաւ որդի , և կոչեաց զնա Արբակ : Եւ կեցեալ Մրուան⁴ ամս սակաւ՝ մեռաւ , և թագաւորեաց որդի նորա Արբակ⁵ :

Իսկ Ագրիկ սնեալ 'ի Հայս՝ եղև այր անձնեայ , և աջողեակ 'ի պատերազմունսն զտեալ՝ որ ընդ Հայս և ընդ Ասորիս , կոտորեալ 'ի նոցանէ յօրով Մուսթերիլս : Սա առեալ զզորս Հայոց՝ մարտեաւ ընդ Արբակայ յերկիրն թուեղեաց , որ է Ծաղկաց . և օր մի ող-

1 Վեցերորդ թագաւոր , արշակունի , ամս 15 , 81-66 Ն . Բ :
2 Եօթներորդ արքայ , արշակունի , ամս 33 , 66-33 Ն . Բ :
3 Այն է՝ առ մի ուր զազգէն Քուջիսոյ , և ոչ որդոյ՝ ըստ առաջին նշանակութեան բառին :
4 Աւթերորդ արքայ , ներքովթեան , ամս 10 , 33-23 Ն . Բ :
5 Իններորդ թագաւոր , ներքովթեան , ամս 20 , 23-3 Ն . Բ :

ջոյն կռուեալ սուսերօք՝ խորտակեցին զնոսա . և ոչ ոք գարձոյց 'ի նոցանէ թիկունս : Եւ հանդեան զղիշերն , և 'ի վաղին կռուեցան երկաթակուռ մահակօք , իբրև զուռունս դարբնաց՝ որ բախեն 'ի վերայ սալից . և ոչ այնպէս դարձան 'ի միմեանց : Ապա առեալ զաղեղունս՝ նետաձիգ եղեն առ միմեանս . և Եհար Ագրիկ նետիւ զլանջս Արբակայ՝ եզրօր մօր իւրոյ , և սպան զնա . և դարձան վիրք 'ի փախուստ : Եւ յազաչանս անկեալ Հայոց Ագրիկ՝ արգել 'ի կոտորելոյ զՎրացիսն . Զի ես եմ , ասաց , այսուհետև թագաւոր նոցա՝ շնորհիւք ձեր : Եւ ամենայն զօրքն վրաց անկեալ երկիր պազին Ագրիկայ¹ , և զրին 'ի գլուխ նորա զթագն Արբակայ . և մի եղեն Հայք և վիրք և տունն Առանայ : Երեսուն ամաց էր 'ի թագաւորելն իւրում , և քառասուն և հինգ ամ² թագաւորեաց 'ի վերայ վրաց , առեալ զըուտար թագաւորին Հայոց իւր 'ի կնութիւն :

Ի սորին առաջին ամին ծնաւ Յիսուս Քրիստոս 'ի Բեթղէէմ՝ Հրէաստանի : Եւ եկն համբաւ առ Հրեայսն Մցխեթոյ , եթէ եկին թագաւորք 'ի Պարսից , և գերեցին զերուսաղէմ , և սուգ առին Հրեայքն . և զկնի բազմաց³ լուան՝ եթէ ոչ 'ի գերութիւն Երուսաղէմի , այլ յընծայաբերութիւն մանկան միոյ կուսութեամբ ծնելոյ եկին նորա , և խնդացին յոյժ : Իսկ զկնի ամաց երեսնից եկին գեսպանք 'ի կողմանս արևելից հիւսիսոյ , եթէ ընծայեալն 'ի մոզուց մանուկն՝ եկեալ 'ի հասակ առն կատարելոյ՝ քարողէ զինքն որդի Աստուծոյ . արդ , որք միանգամ են յազգէս մերմէ իմաստունք և տեղեակք օրինաց մերօց՝ եկեացեն , զի գնասցուք վանն բանիս այսորիկ : Եւ լուեալ զբանն՝ գնացին ելիսոս 'ի Մցխիթոյ , Լուսկինոս կարսնեցի : Եւ 'ի յերթալն նոցա զիպեցան աւուրն մեծի ուրբաթու չարչարանացն Տեառն . և նորա բերին զպատմուճանն Տեառն 'ի Մցխիթա :

1 Տասներորդ թագաւոր , քարթլուսեան , իշխեաց 57 ամս , 2 ամօք Ն . Բ , և 55 Յ . Բ :
2 Վախթանգ յիսուն և եօթն ամս կարգէ թագաւորութեանն Ագրիկայ :
3 Յօր . Բաց ամաց . Վախթանգ զնէ յերկրորդսն ամի Պրոսէ ընթեռնու Է ամաց :

Եւ յաւուրս նորին թագաւորի Աղբրկայ՝ եկին երկուք ոմանք յերկոտասան առաքելոցն, Անդրէ և Սիմոն Կանանացի, յԱփխազէթ և յԵգրիս. և կատարեցաւ սուրբն Սիմոն ՚ի քաղաքին Նիկոփիս, ՚ի սինօռն Յունաց: Եւ սուրբն Անդրէաս դարձուցեալ զԵգրիս՝ զնաց առ Կլարջօր¹: Եւ լուաւ Աղբրիկ, և բարկացաւ. և առաքեաց դարձոյց անդրէն ՚ի կուռս զԵգրիս. և թաքուցին զԽաչ և զպատկեր Խաչին². և մեղադիր եղև ոստիկանին Կլարջից՝ զի խաղաղութեամբ արձակեաց զԱնդրէ:

Ի սոյն ժամանակս Պարսք ապստամբեցին ՚ի Մակեդոնացւոց, և եղին իւրեանց թագաւոր զՍթիան իմաստուն: Այս Աղբրիկ թագ եղ երկուց որդւոց իւրոց, բաժանելով նոցա զերկիրն. զՔարթլ բազում սահմանօք՝ ետ Բարտոսոյ, և Խունանայ մինչև ՚ի Կլարճէթ՝ ետ Քարթամանայ, և մեռաւ: Ի սոցա թագաւորութեանն Սպասիանոս Կայսրն Հռոմայ զերեաց զԵրուսաղէմ³: Եւ եկին ՚ի Հրէից անտի փախստականք, և յարեցան յառաջին Հրեայն Մցխեթոյ. ընդ նոսա էին և որդիքն Բարաբբա աւաղակին, զոր Հրեայքն հայցէին ՚ի Պիղատոսէ փոխանակ Տեառն մերոյ: Եւ Բարտոսն և Քարթամ⁴ Կային ՚ի հնազանդութիւն թագաւորացն Հայոց, յԱղբրկայ սկսեալ. և աւելի՛ Արմազու թագաւորքն օգնէին Հայոց՝ ընդդէմ կալով թշնամեաց նոցա⁵:

1 Չայս ամենայն անցս քարոզութեան առաքելոցս տես երկարօրէն ՚ի Քաղուածոյսն Վախթանգայ:

2 Ձեռնչ իմանալ պարտ իցէ որիչ ՚ի խաչէն՝ զպատկեր խաչին: Վախթանգ ունի « զխաչն և զպատկերս »:

3 Յեօթմանաներորդի ամին յէս Քրիստոսի:

4 Մետասաներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, ամբ իշխանութեան 17, 55-72 Յ. Բ.:

5 Աստանօր տողք ինչ պահասէն յայանապէս ՚ի հայրենս, զորս այսպէս ունի Վախթանգ. « Ի մեռանէլ Բարտոսայ և Քարթամանայ՝ որդիք նոցին փոխանակեցին զտեղի նոցա. Փարսման՝ յԱրմազ, և Կայոս ՚ի Ներքին-Քարթլ (՚ի Նիտա-Քալաբի). և արքայք Վրաց Կային ՚ի հնազանդութիւն թագաւորացն Հայոց՝ յԱղբրկայ սկսեալ », և այլն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե

Թագաւորէ Երուանդ ՚ի Հայս, արշաւէ ՚ի Վիրս, և ապա սպանակի ՚ի Սմբատայ: — Միաբանեալ Վրաց ընդ ինչիսային սոցոց՝ դիմեն ՚ի Հայս, և հարկակին ՚ի Սմբատայ քաւէ, որ և նուաճ գերկիր ևոցա: — Կրկին անգամ ապստամբեալ Վրաց՝ գերեն զԶարեն, զորդի Արտարանայ (Արտաշիսի) արքային Հայոց, այլ տագնապեալ ՚ի Սմբատայ՝ խոնարհին ՚ի հաշտութիւն և ՚ի ծառայութիւն:

Յետ այսոցիկ թագաւորեաց Հայոց մեծն Երուանդ, և էառ ՚ի Վրաց զԱրտաշան, մինչև ցկուր զետ, և զքաղաքն Ծօնդայ. և բնակեցոյց ՚ի նմա մարդ դիւախօս, և անուանեաց զնա Քալատուն: Եւ մեռան թագաւորքն Վրաց տրտմութեամբ, փարսման և Կայոս¹:

1 Երկոտասաներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, ամբ թագաւորութեան 15, Յ. Բ. 72-87: Այս Փարսման, ըստ վկայութեան Խորենացւոյ, « ընդ զորացն իւրոց՝ յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին » ընդդէմ բանակին Արտաշիսի, այլ ՚ի պարտել Երուանդայ՝ և սոքա ՚ի փախուստ դառնային. քանզի և ոչ սերտ միամտութիւն կարէին ունել ընդ Երուանդայ, զինու զօրութեամբ բռնացելոյ ՚ի վերայ երկրի նոցա. ոյր վասն, ըստ բանից պատմը չիս քրքինեալք վճարեցին զկեանսն, չկարացեալ կրկին անգամ թափել զայնոսիկ ՚ի Հայոց. զորոյ զփորձ փորձեալ յաջորդացն՝ պատուհասին ՚ի Սմբատայ Քալէ:

Սոյն ինքն Փարսման մասն կալաւ և ՚ի պատերազմունս անդ, զորս մղեաց Տիբեթ Կայսր ընդդէմ Արտաշիսի (Արտաւանայ, ըստ Տակիտեայ), որդւոյ Արտաշիսի, առ ՚ի հաստատել ՚ի դահ արքայութեան Պարթևաց զՏրդատ՝ զողջական նորին Արտաշիսի. ոյր վասն հաշտեցուցեալ նաև զՓարսման ընդ եղբօր իւրում Միհրդատայ, և ՚ի ձեռն վերջնոյս նենգաւ տուեալ սպանանել զԱրշակ՝ զորդի Արտաշիսի, զոր կացուցեալ էր սորա թագաւոր ՚ի վերայ Հայոց, ապա զբռնեաց և զՓարսման ՚ի թիկունս կալ եղբօր իւրում Միհրդատայ ընդդէմ Արշակի (ըստ Տակիտեայ՝ Արտաշայ) որդւոյ Արտաշիսի, զոր հարուստ բանակաւ առաքեալ էր հօր նորս ՚ի վերայ Միհրդատայ՝ ինդրել զվրէժ արեանն Արշակայ, և կարճել զնա ՚ի բռնակալութեանէն: Յայտմ մարտի բազում արուձիւնս արուձիւնս զուցեալ Փարսմանայ՝ պատմի ՚ի Տակիտոսէ, որ և ոճով գրէ զհանդերձանաց մարտին երկուստեք, զգրից իւրաքանչիւր ճակատուցն, և զԱրշակէ վերաւորելոյ ՚ի հարուածոյ Փարսմանայ և մաղապուր զերծելոյ ՚ի մահուանէ. որով և ՚ի ձախողել իրացն Արտաշիսի ՚ի Պարսկա-

Իսկ Սմբատ Բիւրատայ՝ սպան զԵրուանդ , և թագաւորեցոյց զԵղբայր նորա զԱրտաբան¹ :

Յայնժամ թագաւորքն Վրաց՝ Աղուկ և Աղմայէր², կոչեցին յօգնութիւն զԼեկաց և զՈսաց թագաւորքն, երկու եղբարք, զԲագուկ և զԱնրագուկ: Եւ ածին նոքա ընդ ինքեանս զՊաճանիկք և զԶիկք, զԴուրձուկք և զԳիգօք . և զօրքն Վրաց առ հասարակ ՚ի մի վայր եկեալ, մտին յանկարծուստ յաշխարհն Հայոց, մինչդեռ անկազմ կային նոքա , և զերեցին զՇիրակ և զՎանանդ մինչև ցԲասնն . և դարձան ՚ի դաշտն Նախլաւանու, և առին աւար բազում . և ելին ընդ դուռն Փառխոսոյ, և փութով անցին ընդ կուր գետ . և երթեալ ՚ի կամբէճ, բանակեցան ՚ի վերայ իօրի գետոյն³ :

ստան՝ առաւել ևս զօրացեալ, հաստատէ զՄիհրդատ զԵղբայր իւր թագաւոր ՚ի վերայ Հայոց . որ « զօրութեամբ հռովմեական զօրականին, ըստ Տակիտեայ, նուաճէ զամուրս բարձունս, և զդաշտալինս՝ ասպատակութեամբ Վրաց »: Բայց, աւաղ, զի ոչ իսպառանարատ պահեաց Փարսման զքաջութեանն անուն. զի զկնի ամաց ինչ նախ ՚ի ձեռն Հաամիգի որդւոյ իւրոյ՝ դարան գործեալ կէնաց Միհրդատայ՝ կաշտակուր առնելով զմերձաւորս նորին, հաւածական վարեաց զնա ՚ի թագաւորութենէն . և ըստ պատճառաւորստի խողաղութեան կոչեալ Հաամիգի՝ նենգելով նմա ՚ի Ժամ սխախցն և ՚ի կապանս արկեալ՝ էած առ Փարսման, զոր անդէն հրաման ետ հեղձամահ առնել, և ոչ տեսնել անգամ կամեցեալ զերեսս նորա: Իրաձեալ սոյն ինքն Փարսման, զօրմէ Վկայէ Տակիտոս թէ « բռնագոյն էր ՚ի նմա իզձ իշխանութեան քան զսէր եղբօր և գասեր, և սիրտ նորա պատրաստ յեղեան ամենայն », յետ ամաց ինչ սպան և զօրդի իւր զՀաամիգի, որպէս դաւաճան զօր, յետ փախտական անկանելոյ սորա ՚ի Վիրս՝ յերեսաց ապստամբութեան Հայոց, հանդերձ քաջարի հաւատարիմ կնաւ իւրով Չենոբիաւ, զոր Հաամիգի յաղերս նորա զիջեալ, առ ՚ի փրկելոյ ՚ի թշնամանաց գերութեան՝ խոցեաց սուսերաւ, և քարշեալ ընկէց յԵրասխ գետ հեռախաղաղ առնել և զրի նորին: Չայցանէ մանրապարուժ՝ աւանդէ Տակիտոս ՚ի Տարեգիրս անդ իւրում:

1 Յօր. Յայտմ տեղւոյ միայն Արքաբաթ, իսկ այլուր միշտ Արքաբան, որ նոյն ինքն է Արտաշէս . ոչ եւրպօք Երուանդայ, այլ ընկ աղբակից արշակունի, եթէ ոչ զՍանատրուկ հայր համարիցեմք ևս և աղջկորդոյն Երուանդայ:

2 Երեքառասներորդ արքայութիւն, քարթրուսան, ամբ թագաւորութեան 16, 87-103 Յ. Բ.:

3 Այս արշաւանք Վրաց ՚ի Հայս՝նոյն թուի ընդ յիշատակելոյն ՚ի խորենացոյ՝ միաբանութեամբ ազգին Ալանաց, որոց « յինքեանս արկանելով և զկէս Վրաց աշխարհին, մեծաւ ամբօխել աւանդեան ընդ աշխարհս մեր »:

Իսկ Սմբատայ ժողովեալ զզօրս Հայոց, չողաւ զկնի նոցա մինչև ցկուր գետ . և արձակեաց դեսպանս, և ասէ ցնոսա . Չոր սպանիք ՚ի Հայոց՝ թուեալ ձեզ, և զոր ունիք առ և աւար ձեզ լիցի . բայց զերի՝ զորս ունիք կենդանի՝ այսրէն դարձուցէք: Իսկ նոքա հպարտացեալ խտտադոյնս պատասխանեցին նմա, որպէս թէ դառնալոց են ՚ի վերայ՝ զի զնա ևս առնուցուն: Եւ լուեալ Սմբատ՝ էանց ընդ գետն կուր, և դիմեաց առ նոսա առիւծաբար: Իսկ թագաւորն Օսաց՝ Բագուկ խընդրեաց մննամարտիլ ընդ նմա, և մեռաւ ՚ի ձեռաց նորա, անցուցեալ զնիզակն թափ ընդ լանջան կանդուն մի: Եւ եղբայր նորա Անրագուկ դիմեաց ընդդէմ նորա . և զնա ևս եհար նիզակաւն և անկաւ մեռեալ . և ասէ . Վրէժինդրութիւն լիցի այս՝ Հայոց կանանց և անմեղ մանկանց՝ սպանելոցն ՚ի ձեռաց ձերոց: Եւ խառնեցաւ ամենայն բանակն ընդ միմեանս յոյժ ահաւորապէս, և անկան յերկու կողմանց անթիւք մինչև ցերեկոյ . և պարտեալ հիւսիսայնոցն զփախուսաւ առին. և յանխնայս խոցոտէին ընկենուին ՚ի նոցանէ զօրքն Հայոց, մինչև ցմնալ յոյժ սակաւուց, զորս զիչերն ապրեցուցանէր: Եւ թագաւորքն երկոքին Վրաց խոց առած՝ զերձան անկան ՚ի Մցխիթա: Իսկ Սմբատ յաջողութեամբ մտեալ ՚ի Քարթլ՝ աւերեաց զերկիրն . և շինեաց բերդ մի յերկիրն Ունձըրխոյ՝ ըզՍամյխէ, և եթող անդ զօրս օգնական Ծունդացոցն՝ որք հնապանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորքն Վրաց Արղուկ և Ամզիէր, առեալ ընդ ինքեանս զՕսաց ազգն, հարկանէին զերկիրն Հայոց՝ առ գետովն Նուստէ, և առ Պարխարաւ՝ որ են Տայք, և առ ճանապարհին Աշոցաց¹: Ապա թագաւորն Հայոց Արտաբան խաղաց ՚ի վերայ Վրաց, և նստաւ ՚ի վերայ Մցխիթայ հինգ ամիս՝ քանդելով զաշխարհն, մինչև յոգը անկեալ խնդրեցին զհաշտութիւն, զի ծառայեսցեն նոցա Վիրք և Օսք: Եւ լուաւ նոցա, և եղ հարկս, և զնաց ՚ի նոցանէ թագաւորն Հայոց, և գուայր ընդդէմ Յունաց և Պարսից: Եւ պա-

1 Նոյն խառնակութիւն է Արց և Աւր անուանց՝ զորոց ասացաք այլուր ՚ի վեր անդր:

րապ առեալ վրաց և Օսաց, ասպատակէին 'ի Հայս¹: Եւ Արտաքան առաքեաց զորդի իւր զԶարեհ ընդդէմ նոցա սակաւաձեռն. և նորա գնացեալ՝ իբրև զմանուկ ըմբռնեցաւ 'ի նոցանէ 'ի տեղին՝ որ կոչի Յիլիս լիճ. և կամեցան Օսքն սպանանել զնա վասն արեան իւրեանց թաղաւորացն, և արդելին վիրք, զի առցեն նովաւ զսահմանս իւրեանց՝ զոր առեալ էին Հայք. և արդէլին զնա 'ի Դալարա: Իսկ Հայք ոչ արարին փոյթ զամս երիս. ապա զկնի ամաց երից զնաց Սմբատ որդովք թաղաւորին, Արտաւաղաւ և Տիգրանաւ, և ամենայն զօրօքն Հայոց յերկիրն թռեղաց²: Իսկ թաղաւորքն վրաց ամրացան, և զաղթեցին զերկիրն, և խնդրեցին զՀաչտութիւն, տալով 'ի նոսա պատուով զորդի թաղաւորին, և խոստացան ծառայութիւն այսպէս. Զգրամն գրով և անուամբ Հայոց թաղաւորին վարել, և թէ գայ թշնամին 'ի վերայ ձեր, երկուքին թաղաւորքս վրաց կեամբ և մեռանխիք ընդ ձեզ. և եթէ դուք երթայք 'ի պատերազմ ընդ այլում ազգի, տասն հազար սպառազէն 'ի վրաց զան ընդ ձեզ: Եւ հաւանեալ այսմ Հայոց, անդրէն դարձուցին զառեալ սահմանն վրաց, զԾուռնդաւ, զԴմուխա, զԶաւխէթ և զԱրաւահան. և եղեն Հայք և վիրք և Օսք ազգ մի:

1 Զայս ասպատակութիւն արարեալ թուի վրաց, յապրտամբել անդ քանի մի դաւառաց և ծովէ զերեսոյց և Կասբից երկրին յԱրտաշես մերմէ, 'ի կամել սորա կացուցանել 'ի դաս հօրն զհովանուն իւր զԱրտաշէս, զորդի Արշակայ Պարսից արքայի:

2 Աւանդէ Խորենացի զԶարեհէ լինել «այր սէք և յորս էլ ընդ նահապահ, իսկ առ պատերազմունս՝ վաս և տաղաուկ. զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ որումն արքայի վրաց, ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կասեալ զԶարեհ՝ 'ի բանախ գնէ 'ի Կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւաղայ և Տիգրանայ հանդերձ Սքմբատաւ, դարձուցանեն զեղբայրն 'ի մեծ կապանաց և 'ի բանաէ» . յորմէ յայտնի երևի փոփոխումն անուանն Տիգրանայ 'ի Տիգրան 'ի վրաց պատմէս. բայց գժուարին է միաբանել զհամեմատութիւն ժամանակաց. քանզի Քարձամն յեղեալ 'ի Խորենացւոյն՝ մերձաւորութիւն հնչման ցուցանէ ընդ Քարթամայ, որ առաջին էկաց թաղաւոր յԱրմաղ. այլ յեղեալքն 'ի պատմէս Արդուկ և կամ Ազիէր (Ազմայէր), ամենեկն օտար են 'ի Քարձամայ. բայց միայն մնայ սակ զի Քարձամ լեալ իցէ ստոյգ անուն Ազիէրի, քանզի վերջինս կոչի 'ի Քաղուածոյն վախճանգայ Արմաղէլ, զոր ըստ Պրոսէի՝ պարտ է համարել վարեալ մակդորէն, այն է Արմաղեցի:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ

Յաջորդարիւն րազաւորքեան վրաց, և նեկաւոր հնարք Միկրդատայ 'ի սպանորիւն Փարսնակայ, և մահ նորին 'ի Հայոց: — Արշաւակ Օսաց 'ի վիրս, և նուսնունկ նոցա 'ի ձեռն Համազասպայ վրաց արքայի: — Ապստամբարիւն Համազասպայ 'ի Հայոց, և մահ նորին: — Թազաւորեալ վիրսն 'ի վերայ վրաց՝ առնէ յարեկարգորքեան:

Կատարեցին զկեանս իւրեանց ասացեալ թաղաւորքս վրաց: ՅԱրմաղ՝ թաղաւորէ¹ Համաղասպ, և 'ի Քարթլ՝ Դերուկ², և զկնի սորա Փարսման և Միհհրդատ³: Այս Միհհրդատ էառ կին պարսիկ՝ յազգէ թաղաւորաց, և 'ի խրատուէ Պարսից եղև ատեցող Փարսմանայ Արմաղեցւոյ, և խորհեցաւ սպանանել զնա 'ի զինուոյ 'ի տան իւրում: Եւ իմացեալ Փարսմանայ՝ ոչ զնաց 'ի կոչ նորա, և յայտնեցան իրքն, և եղեն թշնամիք միմեանց: Եւ էր Փարսման այր բարի, և գեղեցիկ 'ի դէմն և 'ի հասակ, և ողորմած և իմաստուն և քաջ պատերազմող իբրև զանմարմին. և ամենայն վիրք սիրէին զնա, և ատէին զՄիհհրդատ. վասն որոյ փախեալ ի Պարսս, և Փարսման կացոյց 'ի տեղի նորա զՓառնաւաղ սպարապետն իւր՝ կաթնակից և համահասակ և քաջարի այր: Եւ Միհհրդատ առեալ զՊարսս⁴ եկն 'ի վերայ Փարսմանայ. և Փարսման աճեալ զոր 'ի Հայոց՝ չոգաւ ընդ առաջ նոցա 'ի Հրինսի Խէնու, որ է երկաթածոր: Եւ խնդրեցին մենամարտիկք 'ի Պարսից՝ զՓարսման և զսպարապետն իւր. և սպան Փարս-

1 Յօր. Թագաւոր:
 2 Զորեքտասաներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, ամբ թաղաւորութեան 10, Յ. Բ. 103-113:
 3 Հնդեռասաներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, ամբ իւսանութեան 16, Յ. Բ. 113-129:
 4 Յօր. Զարար:

ման եօթնետան այր, և սպարապետն՝ արս քսան և երիս: Յայնժամ այր մի ՚ի Պարսից, ջիւանչէր անուն, հսկայ և անճուռի՝ խնդրեաց զփարսման. և նա եւ խընդութեամբ ընդդէմ նորա: Եւ նման էր մարտ նոցա ուրտման ամպոց՝ ժամն բազումս. սակայն գեղեցիկն այն կորովին փարսման՝ հարեալ ընկենայր և սատակէր զանարի հսկայն. և ձայներ առ զօրն ասելով. Արիք հայա առիւժքդ որ ննջէք, մատիք ՚ի յոչխարսդ կոչկոծեալս ՚ի կարկրատ: Յայնժամ զօրքն Հայոց և վրաց յանխնայ գնէին զամենայն Պարսիկսն արեան ճապղիս ընդ երեսս երկրին: Եւ գերծեալ Միհրդատ անկաւ ՚ի Պարսս: Եւ ՚ի յերկրորդ ամին կրկին զօրաց բազմութեամբ դարձաւ ՚ի վերայ փարսմանայ. և եկն ՚ի Մցխսթա, և նստաւ անդ: Եւ նոյնպէս ինչորէին ասոյեանք Պարսից զփարսման և զսպարապետն իւր: Եւ սպան ՚ի նոցանէ փարսման երկոտասան այր, և սպարապետն իւր վեշտասան այր. և ապականաւ¹ ՚ի նոցանէ սակաւօր, և կոտորեաց և ջնջեաց զբազմութիւն նոցա: Եւ փախեաւ Միհրդատ ՚ի Պարսս. և ինքն քաջն փարսման ուժովն Հայոց աւերէր և քանդէր ըզՊարսս: Որոց մտեալ ՚ի հնարս՝ առաքեն այր մի խորտկարար՝ հատուածի պատճառով, տուեալ ցնա զեղ մահու, զի յանկասկածս սպանցէ զփարսման. զոր և արարն իսկ, և սպան նենդիւ² զամենայաղթն քաջ, և լացոյց զտունն վրաց ՚ի փոքունց մինչև ցմեծամեծս: Եւ սպարապետն փարսմանայ փառնաւազ՝ առեալ ըզկին և զօրդիս փարսմանայ գնաց ՚ի Հայս³. և օգ-

1 Յօր. Այսպէս խառնակ է իմաստդ և անիմանալի:
 2 Ատանօր չգիտեմ զիւրդ ընթեռնու Պրոսէ եկեղիս զԵնգիւն, զի թարգմանէ. Il le tua d'une fleche.
 3 Կինն Փարսմանայ, ըստ աւանդութեան Վախթանգայ, էր զուստ արքային Հայոց. այլ չէ ինձ մարթ իմանալ զի՞ ոք ՚ի թագաւորաց մերոց կամիցի նշանակել, զԱրտաշէս եթէ զԱրտաւազդ կամ զՏիրան. զի և պատմիչս յիշէ զնոյն թագաւոր Հայոց հաշտեալ ընդ Յոյնս (իմս զՀաովմայեցիս) և մարտուցեալ ընդդէմ Պարսից: Առաւել հաւանական երեւի ինձ ասել զՏիրան, որոյ ըստ վիպութեան Խորենացւոյն, Տաբթուսեմբ ծառայեալ Հաովմայեցոյ առ Անտոնինոս Պիոսիւ, չկարէր ՚ի խաղաղութեան միտ լինել ընդ Պերդիս Վաղգեսի արքային Պարսից, որ և ընկալաւ զՊերդիս անուն՝ յաղթող վասն աջող արշաւանայն իւրոց ՚ի մասին Հաովմայեցւոց՝ առ Մարկոս Աւրելիոսիւ:

նութեամբ նոցա եղ զուստապետ յԱրմազ և յամենայն բաժին նորա, որք պահեցին զմիամտութիւնն փարսմանայ: Իսկ Միհրդատ առեալ զՊարսս՝ եկն ՚ի Վիրս, և առ զմասն իւր: Եւ թագաւորն Հայոց հաշտեալ ընդ Յոյնս՝ չուաւ ընդդէմ Պարսից և Միհրդատոյ, և պատահեաց նոցա ՚ի վերայ Լեւի գետոյն, և սպան զՄիհրդատ և զիշխանն Պարսից, և թագաւորեցոյց վրաց զօրդին փարսմանայ՝ զԱլմի¹, որ կեցեալ ամս երիս՝ մեռանի, թողեալ որդի երախայ. և նա վաւ իշխէր վրաց՝ կինն փարսմանայ:

Եւ զինի նորա թագաւորեաց Համազասպ թոռն նորա, այր քաջ և պատերազմող: Յաւուրս սորա ելին Օպրն բազմութիւն յոյժ յանկասկածս ընդ ճանապարհն Գուալեթոյ. և նստան ՚ի վերայ Լեւի գետոյն աւուրս ութ, և հանդեան. և ապա չուան նստան ըզՄցխսթա քաղաքաւ: Իսկ Համազասպ վեշտասան հազար հիծելօք և երեսուն հազար հետեակօք² ելեալ կուուէր ընդ նոսս նետաձգութեամբ ՚ի հեռաստանէ: Եւ ինքն ձգեաց յընտրելոցն ախոյանից հնգետասան այր՝ կորովութեամբ աղեղան. և միւս օրն ընկեց ՚ի յՕսայն այր մի խօնախոււ անուն, և երեկ զմէջս նոցա. և յերրորդում աւուրն, զի աճեցին³ զօրքն վրաց, մարտեան ընդ միմեանս. և պարսեցան Օպրն, և մեռաւ թագաւորն նոցա, և փախեան մնացեալքն յաշխարհն իւրեանց: Եւ յերկրորդումն ամի առեալ զօր ՚ի Հայոց⁴ Համազասպ՝ էանց յայնկոյս լերինն ՚ի

1 Վեշտասաներորդ արքայ, քարթլոսեան, իշխեաց զամս երիս, 129-132 Յ. Ք. և մայր նորա ամս 13, 132-146 Յ. Ք.: Յետ որոյ յարժուես հասեալ երեխային, որ կոչէր Փարսման՝ յանուն հաւուն իւրոյ, Էկաց եօթնետասներորդ արքայ, և կալաւ զիշխանութիւնն զամս 36, 146-182 Յ. Ք. յորում ամի մեռաւ, թողեալ զտէրութիւնն ՚ի ձեռս Համազասպայ որդւոյ իւրոյ, որ եղև ութնասներորդ արքայ քարթլոսեան, և իշխեաց ընդ ամս չորս, 182-186 Յ. Ք.:
 2 Վախթանգ ունի երեսուն հազար հետեակօք և տասն հազար հիծելօվք:
 3 Պրոսէ ընթեռնու հաճեցան (ils consentirent).
 4 Թերևս առ Տիգրանաւ Երրորդիւ կամ մանաւանդ առ Վաղարշ արքայիւ մերով, որ զամենայն աւուրս իւր հալածական վարէր զազգս հիւսիսոյ, յորոց և սպանաւ իսկ:

վերայ Օսաց, և դերեաց զաշխարհն ամենայն, և դարձաւ 'ի տուն իւր:

Զկնի այսորիկ հպարտացաւ յանձն իւր Համազասպ, և ապտամբեաց 'ի Հայոց. և սպան յիւրոցն արս երևելիս, և ապաւինեցաւ 'ի Պարս: Եւ վասն այսորիկ առեցին զնա վիթբ, և խնդրեցին իւրեանց թագաւոր՝ զորդի թագաւորին Հայոց զվրոյն՝¹ զքեռ որդի Համազասպայ: Եւ լուաւ նոցա թագաւորն Հայոց, և եկն 'ի վիրս: Եւ եկին առ նա իշխանքն արևմտից կողմանն հնգեքեան, և իշխանն Ունձրխեւոյ և իշխանն Ծունդայ. կոչեցին և զգորն Օսաց, և և կին խնդութեամբ վասն վրիժուց արեանն՝ զոր պարտէր նոցա Համազասպ: կոչեաց (Համազասպ) յօգնութիւն զտունն Պարսից. և եղև պատերազմ սաստիկ, և յաղթեցաւ Համազասպ, և սպանաւ 'ի պատերազմին, և հարան զօրքն Պարսից:

Եւ թագաւորեաց վիրոն² 'ի վերայ վրաց, և ածաւ նմա 'ի կնութիւն յերկրէն Յունաց դուստրն Լուրթացոյն, որում անուն էր Սեփելիա. նա երբ ըզպատակերն Սփրողիտեայ, և կանգնեաց զնա 'ի զլուսն Մցխիթոյ: Եւ էր թագաւորն ողորմած և նեղելոց վըրէժխնդիր. և սակաւ ինչ տեղեկացեալ Տեառն մերոյ անօրէնութեանն՝ սիրէր զփրիստոս. և արգել զմարդազոհութիւնն 'ի վրաց, սակայն երկրպագէր կռոց և զհսել տայր արջառս և ոչխարս: Եւ կոչեցաւ անուն նորա Բեվ, որ ասի Յաղթող. և փոխեաց զսա որդի իւր վաչէ³:

1 Վրոյնս այս որդի է Արտաշեսի և Սաթմկան. ոչ յիշն 'ի Խորենացոյ, այլ 'ի պատմութեան Նահատակութեանն Ոսկեանց, յորմէ անունն և Յայամաուրը մեր, և ասեն. «Իսկ որդիք թագու « հւոյն՝ Վրոյն և Վնոյն, ... ստիպէին զտուրք Ոսկեանքն՝ ապ նոցա « (Սուքիասանց) հրաման՝ դառնալ առ թագուհին. և սոքա ա « սեն. Ինքեանք ընտրեցին զօգուան իւրեանց: Ընդ որ բարկա « ցեալ որդիք թագաւորին՝ զՈսկեանքն սպանին, և զԲահադրաս « ընկերօքն իւրովք թողին, երկուցեալ 'ի մօրէն իւրեանց, զի ազ « քականք էին տինոջն Սաթմեայ. վասն որոյ ի նոսա ինայեցին »: 2 Իննևտասներորդ արքայ, արչակունի, իշխեաց զամս 27, Յ. Ք. 186-213:

3 Վաչէ եկաց քսաներորդ արքայ, արչակունի, ընդ ամս 18, Յ. Ք. 213-231. յետ որոյ թագաւորեցին յԱրչակունեաց՝ որդի նորա Բակուր, 21x արքայ, 15 ամ, 231-246 Յ. Ք. և զկնի որդի սորա Միհրդատ, 22x արքայ, զամս 16, 246-262 Յ. Ք. և յետ այնորիկ որդի նորա Ասիակուր կամ Ասպարազուր, զորմէ խօսի պատմիչն 'ի յաջորդ զլուսն բանիցն, զանց զառաջնովքն արարեալ:

Գ Լ Ո Ի Խ Է

Յարսգս բառնալոյ սզգին Արչակունեաց յԱրտաշէ, և վասն պատերազմաց և զառաջիւր պատմական խորոյն Հայոց արքայի: — Թագաւորն Միհրասայ 'ի վիրս, և պատերազմուք նորս ընդդէմ Հիւսիսայնոց: — Ժառանգէ Միհրաս գառառս ինչ գիկի մանուսն Արտաշէ, և վերապի պատերազմուք նորս ընդ սզգացն հիւսիսայ: — Դարձ Տրդատայ 'ի հայրենի քաղաքաւորսն, և ընդ կուսակալսնու մարտ եղև ընդդէմ Միհրասայ և Պարսից՝ առիպել զնոսին 'ի հաշտութիւն և 'ի ծառայութիւն:

Յայնմ Ժամանակի թագաւորեաց Պարսից Բարսէ-Շարվան, որդի Սասանայ, որ եբարձ զԱրչակունիս, որ կոչին արդ Բիւրոյք¹: Եւ թագաւորն Հայոց խոսրով կուտէր ընդ նմա՝ օգնականութեամբն Ասպարազուրայ², որ ամէր ընդ դուռն կովկասու զլեխս և զլեկս և զՕսս և զիսպիրս՝ առ թագաւորն մեծ խոսրով: Եւ մտանէր նա բազմախուռն ամբօխիւ 'ի Պարսս, հարկանէր զգօրսն Պարսից. և փախստական լինէր թագաւորն Պարսից Բարսէշար, որ նա ինքն է Արտաշիր: Խորհէր այնուհետև ընդ մեծամեծս իւր թէ զինչ աւրացեն յերեսաց թագաւորին Հայոց, որ տասն ամ նեղէր զնոսա: Ապա յառաջ եկաց ոմն աղգային խոսրովու, անուն Անակ կոչեցեալ, և ասաց 'ի լուր ամենեցուն. Պարս է քեզ ծառայել հարկատրութեամբ խոսրովու, և հանդարտին Պարսք 'ի չարեաց նորա:

1 Խառնակութիւն երեկ աստ իմաստիցն: Պրոսէ կամ ընթեռնուլ որ իւր Արթէրոյ. և ասէ կրկնակի սխալեալ հայ թարգմանչին, նախ փոխանակ ընթեռնուլ զվրացերէնն բառ արթերոյտ, վրէպ ընթերցմամբ նմանաձև տառի միոյ՝ ընթերցեալ ասէ, արթերոյտ, և երկրորդ՝ զարագերականն որ ընծայէ Արչակունեաց, մինչդեռ վերաբերի առ որդին Սասանայ, որով պարտ է ընթեռնուլ որ իւր Արթուր:

2 Բասաներորդ երրորդ արքայ, արչակունի, իշխեաց ընդ ամս 3, Յ. Ք. 262-265:

Եւ զաղտ մերձեցեալ յականջս նորա՝ ասաց . Երթայց առ նա ընտանութեամբ սիրոյ, որպէս ապօտամբեալ 'ի քէն, և սպանից՝ զնա նենգութեամբ: Զոր և արարն իսկ: Եւ եկն առ նա հանդերձ եղբարքն իւրով. և 'ի զալ միւսոյ ամին՝ 2 'ի յորսս սպան զնա, յորժամ կամէր ելանել 'ի Պարսս: Եւ մեռաւ ինքն և իւրքն ամենայն, բայց 'ի յերկուց տղայոց, զոր առեալ զայեւ կացն՝ փախեան ոմն 'ի կողմն Յունաց և ոմն 'ի Պարսից:

Եւ լուեալ զայս թագաւորին Պարսից՝ և եկն 'ի Մցխեթա՝ 5. և ետ նոցա երդումն, և թագաւորեցոյց նոցա զմանուկն Միհրան՝ 4 հնգամեայ՝ 5. և կացոյց զա-

1 Յօրինակին պակասի և սպանից:

2 Խորենացին ունի. « Յեա անցանելոյ երկուց ամաց՝ յերրորդումն սպաննէ զԽոսրով »:

3 Աստէն յօրինակի մերում՝ պակասն տողք ինչ, որով անկցորդ ընդ առաջնոցն մնան բանքն, զորս առեալ 'ի Պրոսեայ թարգմանեմք 'ի հայ:

« Եւ լուեալ զայս արքային Պարսից՝ եկն 'ի Հայս, և կոտորեաց զամենայն տոհմն Խոսրովու, որոյ որդի մի միայն, Տրդատ առնուն, զերծաւ առ Յոյնս: Իսկ Աստղիուրայ՝ արքային Վրաց, անցեալ յաշխարհն Օսաց՝ առ 'ի ժողովել իւր զօրս, անդէն մեռաւ: Եւ զի չէր նորա զաւակ արու, այլ դուստր մի միայն, չիջաւ այնու տոհմն Փանաւաղեանց, որոց՝ զինի Աղեքսանդրի՝ քսանութ հաւ մարին թագաւորք: — Յեա այսորիկ ժողովեցան աւագանին Վրաց 'ի Մցխեթա, առ կուսակայն Մաժան, գիտել զխորհուրդս մտաց նորա, որոց ետ պատասխանի, զի եթէ գեռ ևս կենդանի կայր արքայն մեր՝ զղուխս մեր զնեաք 'ի վերայ նորա, և եթէ տարեալ էր մեզ ժառանգ արքայութեանն՝ ամրացեալք 'ի բերդս մեր՝ և զմեռելոսիս անգամ, եթէ հարկ 'ի վերայ կայր, ուտել յանձնառնուաք, որպէս և հարքն մեր: Եւ զի 'ի զուր է արդ այս ամենայն, ինդիր արացուք աս թագաւորն Պարսից՝ զհարձորդոյ նորին զՄիհրանայ՝ տալ մեզ զնա 'ի թագաւոր և 'ի փեսայ Արեւուրայ՝ դստեր արքային մերոյ Աստղիուրայ: Ընդ որ համախոհ գտեալ ատենին՝ հրեշտակ աւաքեցին առ թագաւորն Պարսից ասել՝ զի օրիորդն Քառաւաղուն է յարենէն Արքաիունեաց կամ Արշակունեաց և Փանաւաղեանց, որպէս և Ներքովթեանց, և զի մեր ձաւորք են նոցա սահմանօք Օսքն և Ալանք և Լեկք և Սոնք և Սաղիք, և այլ ամենայն արգք հիւսիսոյ: Ընդ որ հաճեալ արքային Պարսից՝ եկն 'ի Մցխեթա, և եմուտ յուխտ ընդ նոսա », և այլն. — աստի և անդր յաջորդեն բանք օրինակի մերում:

4 Զորրորդ հարստութիւն, Սասանեան կամ Խոսրովեան: Միհրան եկաց քսաներորդ չորրորդ արքայ, Խոսրովեան, ընդ ամս 77, Յ. Ք. 265-342:

5 Վախթանգ զնէ է-Նինաթայ. շիրթութիւն թուի 'ի հայունս ընդ Ե և ընդ Է:

ւ առապետ և սնուցող տղային զգայեակն իւր զՄիրվանոս, թողեալ առ նմա քառասուն հազար յընտիր արանց Պարսից. և ասաց՝ հինգ հազար՝ 1 'ի նոցանէ լինել առ թագաւորին, և այլն նստցին 'ի Հերեթ, և կուռիցին ընդ խազրաց, և զի պաշտեացէ որդի նորա զհար, և երկիր պազցէ կուոցն վրաց. քանզի զայն հայցեցին վիրք՝ զի մի հանցէ զնոսա 'ի կրօնից իւրեանց, զի լաւ է, ասեն, մեռանել մեզ, քան 'ի բաց կալ յօրինաց հարցն մերոց: Եւ խաղաց թագաւորն Պարսից, և գնաց առ ստորոտովն կովկասու յաշխարհն իւր, գերելով զծործորս լերինն: Իսկ Միհրան սնեալ և հասեալ յարս՝ սիրեաց զվիրս, և նոցա լեզուան վարէր, և երկրպագէր հինգ՝ 2 պատկերաց առննթեր կրակարանին: Եւ 'ի հնդետասան ամի նորա մեռաւ կինն. և բերին նմա կին 'ի Պոնտոսէ՝ զՄինա՝ դուստր Ուլիտոսի: Եւ միշտ կուռէր Միհրան ընդ խազիրս. քան զի ջանս եղին խազիրք առնուլ զԳարբանդն, և բանալ զդուռն զայն, և ելանել 'ի վերայ Պարսից. և ոչ տայր նոցա թոյլ Միհրան:

Ի քառասուն ամին սորա մեռաւ հայր նորա Արտաշիր, և էառ զթագաւորութիւնն կրսեր եղբայր նորա Բարտամ՝ 5: Եւ յորժամ լուաւ Միհրան՝ 6 չոգաւ ի Բաղդատ՝ 5 բազմութեամբ զօրաց, և յինքն առնուլ ջանայր զթագաւորութիւնն Պարսից՝ որպէս զաւագ

1 Վախթանգ ունի է-Նն հազար. դարձեալ խառնակութիւն 'ի հայունս ընդ Ե և ընդ Է:

2 Դարձեալ և աստ վրէպ ընթերցումն է և է տառից, զի Վախթանգ ունի է-Նն պարսերաց, որք էին այսօրիկ նախաշխարհեալք, Գացայ, Գայիճ, Արճաղ, Այինանս, Գայնանս, Զադէն, Արթուրէ:

3 Անծանօթ է քնձ Բարտամանուն թագաւոր, որպէս և պատմեալն աստ զնմանէ, յաջորդ Արտաշրի և կամ 'ի կարգի պայազատաց նորին, որք համարին զինի Արշաւրի՝ Ծապուհ, Ներսէհ, Որմիզդ, միւս Ծապուհ, Կրման, Յազկերտ Ա, Վաամ, Յազկերտ Բ, Պերոզ, Վաղարշ, Կաւատ, Կուշիբուան, միւս Որմիզդ, Խոսրով և Յազկերտ վերջին, առ որով բարձաւ թագաւորութիւն տանն Սասանեանց՝ յԱրաբացոց:

4 Յօր. Միհրան, որպէս և ուրեք ուրեք գրի Միհրամ. կոչումն Միհրան է ըստ հնչման Պարսից, իսկ Միհրան ըստ Վրացոց:

5 Զինդոք մարծիցէ արդեօք նոյն համարել և ոչ որիշ զտեղին զայս 'ի ծանօթն Պաղտատայ, հիմնելոյ զինի ութ հարիւր ամաց յեա Գրիստոսի:

եղբայր . զի յօտարութեան կամ, ասէր, և անհանգիստ
 'ի մարտից խաղրաց , զի մի տաց նոցա անցանել 'ի Պարւ
 սրա : Իսկ եղբայր նորա նախատէր զնա՝ որպէս զհարճ
 որդի , և իւր ասէր անգ զթագաւորութիւնն , զի հայրն՝
 ձեռամբ իւրով եղեալ էր զթագն 'ի զլուս նորա , և
 զբով հաստատեալ զնա յաթոռ իւր : Ապա ետուն
 Միհրանայ զԶօղրէթ և զկէս երկրին Շամայ ¹ . և
 զԱտրպատական և զՀայս և զՄովկան և զՌան և ըզ
 Հերեթ , և հաստատեցին զոր յառաջագոյն ունէր : Եւ
 դարձաւ Միհրան 'ի կողմանս Օսեթայ , և գերեաց ըզ
 նոսա . քանզի լուաւ եթէ ասպատակեցին նքա 'ի վիրս ,
 գիտացեալք զերթն նորա 'ի Պարսս : Եւ եհաս Մի
 հրան մինչև ցիսաղարէթ , և դարձաւ ընդ կողմանս Գուա
 լեթոյ , և եկն 'ի Մցխիթա : Զկնի այսորիկ արչաւեցին
 խաղիւրք 'ի Դարբանդն , և չոգաւ Միհրան ընդդէմ նո
 ցա կալ աւուրս բազումս :

Յայնմ՝ ժամանակի որդին խոսրովու Տրդատէս՝
 քաջութիւն մեծ ցուցեալ 'ի Յոյնս , և ըմբռնեալ անգ
 զթագաւորն Գոթացոց զնեղիչն Յունաց , և վասն այ
 սորիկ պսակեալ 'ի նոցանէ դառնայր 'ի հայրենիս իւր ,
 և սատակէր զամենայն օտարս՝ զորս գտանէր և ըզ
 զօրան Միհրանայ : Իսկ Միհրան եբեր զազգական իւր
 զՊերոզ յօգնութիւն իւր , տուեալ նմա 'ի կնութիւն
 զգուստր իւր , թերևս կարէր , զի մեծ տաքնապ հասու
 ցանէր ² վրաց աշխարհին և ամենայն Պարսից : Յա
 ւուրսն յայնոսիկ թագաւորէր երրորդ եղբայրն Մի
 հրանայ 'ի Պարսս . և առաքեաց առ Միհրան՝ զի ա
 ուեալ զկարողութիւնն իւր՝ գնացէ ընդդէմ 'ի Հայս
 և 'ի Յոյնս : Եւ չոգաւ ընդ առաջ նմա ամենայն ուժով
 իւրով , և կոտորեցին ³ ամբոխ յոյժ , որ զանցանէր ըզ
 չափով համարու : Եւ մտին 'ի Հայս , և առին գերի յո
 լով . զի Տրդատ ոչ կարաց պատահել նոցա՝ սակս բազ

1 Այն է Ատրուոց , յանուանէ գլխաւոր քաղաքն զերկիրն
 նշանակելով , ըստ արաբական կոչման :
 2 Անորիչ է իմաստն թէ ո՞վ արդեօք կարէր և հասուցանէր
 զչլմանս , Պերոզ էթէ Տրդատ :
 3 Յօր . Կոորեյան , որով եղծանին միոք բանիցն : Առ պատմա
 գիրս մեր չեք ուրեք յիշատակութիւն պարտութեան Տրդատայ
 'ի վրաց կամ 'ի հիւսիսայնոց :

մութեան նոցա , այլ մնաց յամուրս ¹ աշխարհին : Իսկ
 նոցա առեալ զՀայս՝ անցին յաշխարհն Յունաց , քան
 դէին , կոտորէին , և աւար հարկանէին յանհոգս : Եւ
 թագաւորն նոցա կոստանդիանոս ոչ կարէր կուռել
 ընդ նոսա , և կայր 'ի մեծ տաքնապի : Յոյնժամ տեսիլ
 երազոյ ազգ եղև նմա՝ եթէ պաշտեսցէ զխաչեալն Աս
 տուած՝ յաղթեցէ զօրութեամբ խաչին՝ անհուն բա
 նակի նոցա : Զոր և արարն իսկ . և առաջնորդ արա
 բեալ զնշան խաչին՝ եկն 'ի վերայ , և եհար զնոսա զօ
 րութեամբն Քրիստոսի՝ կոտորմամբ սրոյ , մինչև յոյժ
 սակաւուք մազապուր լինել թագաւորացն Պարսից և
 վրաց : Այլ Միհրան մտեալ յամուրն Մցխիթայ , և գի
 տացեալ եթէ կորեան ամենայն ընտիրքն վրաց և
 Պարսից՝ խոր արտմութիւն զգենոյր , և կայր 'ի տագ
 նապի . և եկեալ 'ի միաս՝ յղէ գեսպանս առ Մեծն կոս
 տանդիանոս , և խնդրէ 'ի նմանէ զհաշտութիւն՝ զի ծա
 ոայեսցէ նմա . նոյնպէս և առ ² Մեծն Տրդատէս ա
 ռաքեաց : Եւ լուան նմա , և արարին խաղաղութիւն :
 կոստանդիանոս էառ զորդին Միհրանայ զԲահքար՝
 պատանդ . և Տրդատ ետ զգուստր իւր զՄոզմէ՝ որ
 դւոյն Միհրանայ՝ որ Բէուն ³ կոչէր՝ 'ի կնութիւն ,
 և նստաւ յՈչորմի :

1 Յօր . Յաւուրս :
 2 Յօրինակին չեք առ : Վախթանգ ասէ միջնորդելով Կոստան
 դիանոսի հաշտեալ Տրդատայ ընդ Միհրանայ :
 3 Բէւլ՝ ըստ Վախթանգայ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

Գարաւ Ս. Նուկայ 'ի վիրս, որոյ հարցեալ 'ի քաղու-
հայն վրաց՝ մանրապատու՝ աշակերտ զվարաց իւրոց, և քե ո՛ր-
պես պղտայ 'ի տուրակն, 'ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ 'ի
վիրս՝ աղօթիք խորասկի գիւրաւ. յետ որոյ առանձինն բնակեալ
յանձնօրս, յաճախ առ Հրեայ Մցիսերայ, որք ընդ Արիարա-
րայ քահանայի դառնակ 'ի հաւատս. և զի բռեալ զայս ամե-
նայն՝ հաւատայ 'ի Քրիստոս և ինքնին քաղաքին վրաց:

Յայնմ ժամանակի երանուհին Նունի՝ Մայրն վը-
րաց եկն 'ի Մցիսիժա, և եղև անդ ամիսս երիս: Եւ
եհարց զնա թագուհին վրաց Սողոմոնի՝¹ թէ ուստի
իցէ: Եւ ասէ ցնա Նունի. Լուր 'ի սկզբանէ վասն իմ.
էր երբեմն զի ազգն Բրանջաց² կուուէին ընդ Հու-
մայ, և այր ոմն Չարողոն անուն կապազովկացի յաղ-
թեաց նոցա Քրիստոսի զօրութեամբն, և ըմբռնեաց
զթագաւորն և զգօրսն. և նոցա զարմացեալ խնդրեցին
զչնորհս մկրտութեանն. զոր տուեալ նոցա, արձակե-
ցին յաշխարհն իւրեանց՝ լուսաւորեալս 'ի Քրիստոս:
Գնաց և ինքն Չարողոն զկնի նոցա, և արար զազգն
Բրանջաց քրիստոնեայ: Եւ եկն առ թագաւորն, և ա-
ռեալ 'ի նմանէ բազում պարզէս՝ չողաւ յերուսաղէմ
պատուել զուրբ տեղիսն: Եւ եգիտ անդ երկուս որբս,
եկեալ 'ի կլաստրատայ՝ զկնի մահուան ծնողաց իւրեանց
քրիստոնէից, անուն միոյն Յուբնաղ, և քեռն իւրոյ Սու-
սան, որ ծառայէր զՆիոփոր³ բեդղայեմացի. և էառ

1 Վերոյիշեալն Սողոմէ՝ գուսար Տրդատայ:
2 Անձանօթ է ազգն և աշխարհ Բրանջաց առ գիտունս. զորս
Վասուշա նոյն համարի ընդ Պարցհերոնացիս՝ 'ի կաղաւնիա Սպա-
նիոյ. այլ ընծայութիւնքն զորս առաջի աննէ՝ ոչինչ իւրք զօրեն 'ի
հաստատութիւն կարծեացն. մինչդեռ մերձաւորութիւն հնչմանն
Թուր յիշեցուցանել զՓռանկս: Սիրանջաց յիշատակ աննէ մա-
տենագիրս և այլուր ուրեք ուրեք 'ի յաշորգութեան բանիցն:
3 Յօրինակն խառն գրի Նիոփոր և Նիափոր:

Չարողոն զՍուսան՝ իւր 'ի կնութիւն, և զնաց 'ի կլաս-
տատա քաղաք. և ծնայ ես 'ի նոցանէ: Եւ իմ եղեալ
երկոտասանամեայ՝ եկին յերուսաղէմ. և հայր իմ¹
չողաւ յանապատ, զիս յԱստուած յանձնեալ և 'ի շը-
նորհան Քրիստոսի, զի նուիրեցայց կուսութեամբ եր-
կնաւոր փեսային: Եւ մտի ես 'ի տուն Նիոփորայ հայկաղ-
նոյ, 'ի Գունայ քաղաքէ, և սպասաւորեցի նմա զամս
երկուս. և հանապազօրդ տեղեկանայի վասն տնօրէնու-
թեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և թէ որպէս եղև
կատարումն, և ո՛ր են պատանք թաղման Տեառն մե-
րոյ: Եւ ուսուցին զիս եթէ գրեալքն՝ 'ի մարգարէս լցան
'ի Տէրն, և խաչեցաւ և յարեաւ, և ել յերկինս և դա-
լոց է: Եւ զպատանսն կինն Պիղատոսի խնդրեաց, և
հաւատաց 'ի Քրիստոս, և չողաւ 'ի Պոնտոս 'ի տուն
իւր. և զկնի ժամանակաց անկաւ 'ի Ղուկաս աւետա-
բանիչ, և նա զիտէ զինչ արար: Եւ վարչամալն, ա-
սեն, Պետրոս տարաւ ընդ իւր, և փորանկեալ պատ-
մուճանն եհաս ծմակային երկրին, և կայ 'ի քաղաքն
Մցիսիթոյ. և խաչն Տեառն յերուսաղէմ թաղեալ կայ,
և յայտնի՝ յորժամ կամի: Եւ իմ լուեալ զայս ամե-
նայն՝ զնացի առ Պատրիարքն, և օրհնեաց զիս: Եւ
չողայ 'ի Հոռոմ², թերևս զտից ինչ անդ մասն 'ի շնոր-
հացն Քրիստոսի. և զերեսս իմ հաստատեալ 'ի յոյսն
կենդանի՝ գտի զվանսն Պօղոսի, յորում բնակէին կու-
սանք անձինք երեքարիւր: Եւ յարեաւ անդ 'ի մեր վե-
րայ փորձանք, և եկաք 'ի Հայս: Եւ յղեաց կայսրն

1 Յօրինակն չիք ի՛մ: Չգուս յանապատ, այն է՝ եղև միայնակեաց:
2 Հմուտք սմանք 'ի նորոց պատմագրաց և քննագատից,
Թուր ինձ եթէ իրաւամբ զՀաբիսիսիմեանս ոչ համարին եկեալս 'ի
քաղաքէն Հոռոմայ 'ի Հայս, այլ յաշխարհէն Հոռոմայեացոց, 'ի
մեջ ամերով առ 'ի հաւաստիս պատմականս՝ ընդ այլոց զօրաւո-
րագունից՝ և զբանս ինչ թղթոյ կայսերն առ Տրդատ, աւանդեալ
յԱքաթանգեղեայ. յորում գրէ կայսրն առ Տրդատ, աւանդեալ
նապ գտանել 'ի մէջ Յունաց աշխարհին զհամանմանն Հաբիսիսիմեայ-
այս բանք թերևս հաւատացուցեն զմեզ բնակութեան կամ վա-
նաց երեքշարիւր կուսանացն Հաբիսիսիմեայն՝ գտանելոյ յաշխար-
հին Յունաց և ոչ 'ի Հոռոմ, ուստի անմարթ իմն էր գոգցես 'ի կայ-
սերական քաղաքէն փախել այնքան կուսանաց, որք յիշին յիսնի-
չափ 'ի պատմագրաց, և յայլոց՝ եօթանասուն թուով, ընդ Հաբ-
իսիսեայ և Գայիսեայ, և առանց յայտնի լինելոյ՝ գալ մինչև
'ի Հայաստան, զերձեալք 'ի վասնդաց ծովու և յամաքի:

Թուղթ առ Տրդատ . և արարեալ խնդիր, գտին զմեզ 'ի հնձանս այդեաց: Եւ ջանս եղեալ թագաւորն՝ ոչ կարաց հարսնացուցանել ինքեան զհարսն ֆրիստոսի Հոնփսիմէ . և սուր եղեալ կոտորեաց 'ի մէնջ երեսուն և եօթն ողիս . և այլքն ցրուեցան: Եւ մնացի ես 'ի ներք . քոյ վարդենեաց՝ որ ոչ էր ծաղկեալ . և ամբարձեալ զաչս 'ի վեր՝ տեսի զհոգիս սրբոցն, զի գնային ընդ երկինս: Եւ զորապես մի էր կրօնաւոր, զորօք հրեղեւնօք գայր ընդ առաջ, ունելով բուրվառ 'ի ձեռին իւրում: և 'ի բուրմանէ խնկոցն լցան տիեզերք . և խընկարկեալ սրբոցն՝ դառնայր նոքօք անդրէն, և մտանէին 'ի ներքին կողմ վարագուրին: Եւ իմ աղաղակեալ առ Տէր, ասեմ. Բնդէր թողեր զիս աստէն, տէր իմ՝ Յիսուս: Եւ ասացաւ առ իս . Մի երկնչիր, զի ընդ նոյն ելանելոց ես առ քորսն քո . այլ արի գնա դու 'ի կողմն հիւսիսի, ուր հունձք բազում են և մշակ ոչ գոյ . և զկնի սուղ ժամանակի թուփդ այդ փշալի՝ ծաղկեալ փթթի վարդիւք: Եւ իմ յարուցեալ եկի յՈւրբանիս Հայոց, և ձմերեալ անդ, և 'ի յունիս ամսեան եկի 'ի լեառն ճաւախեթոյ . և 'ի ծովն փառնաւայ եւ կեալ տեսի անդ ձկնորսս 'ի ծովուն, և հովիւս առ եզր ծովուն . և լուայ՝ զի երգնուին յԱրամազդն և 'ի Չադէն . զի տեղեակ էի լեզուին Հայոց, ուսեալ 'ի տանն Նիոփորայ Գունացւոյ: Եւ հարցեալ զուստին՝ ասեն . Ի Գարբայ, 'ի Լրբնայ, 'ի Սափուրայոյ, 'ի Քինձերոյ, յՌապատէն Մցխեթոյ . ուր չաստուածք փառաւորին ¹, և թագաւորք թագաւորեն . և գետս այս որ ելանէ 'ի ծովէս՝ անդր երթայ: Եւ իմ առանձնացեալ եզի զզուր իմ և ննջեցի: Եւ տուաւ ինձ գիր մի հոռմայերէն կնքեալ մասանեաւ . և զիր կնքոյն էր անուն Յիսուսի ֆրիստոսի: Եւ ասէ ցիս այրն՝ որ ես ցիս զթուղթն . Արի գնա և քարոզեա՝ զոր ինչ գրեալ է այդր: Եւ ասեմ ցնա . Ո՞վ եմ ես, կին մի անգէտ և տկար: Եւ ասէ ցիս . Ի շնորհս քրիստոնէութեան և յաշխարհն կենաց, որ է վերինն Երուսաղէմ, ոչ է անդ արու և էգ . և տկարութիւն և տգիտութիւն ոչ ասի, քանզի ֆրիստոս Աստուծոյ զօրութիւն և Աս.

¹ Յօր . Փատարէին :

տուծոյ իմաստութիւն է . և Մարիամ Մագդաղենացին քարոզեաց զյարութիւնն ֆրիստոսի՝ Առաքելոցն և այլոց բաղմաց, և ոչ եղև ամօթ ինչ ասողին և կամ լողացն: Եւ բացեալ զգիրն՝ էր անդ կարճառօս զըրեալ զամենայն զօրութիւն աւետարանին, 'ի տասն բան բովանդակեալ: Եւ իմ ընթերցեալ և իմաստացեալ՝ զարթեայ . և խնդրեալ 'ի Տեսունէ, եկի զկնի գետոյն յարևմտից կուսէ, մինչ դարձաւ ջուրն ընդ արևելս . և հասի յՈւրբնիս, և եղէ անդ ամիս մի . և զկնի վաճառականաց եկի 'ի Մցխեթա: Եւ յաւուր տօնի Արամազդայ՝ զկնի թագաւորին և ամենայն ժողովրդեանն . և տեսի անդ այր մի՝ պղնձի զրահ և սաղաւարա զգեցեալ ոսկի, երկու ալամբք զմրբխտիւք և միով բիւրդիւ զարգարեալ, սուսեր 'ի ձեռին իւր ունելով որպէս փայլակն, և շարժէր զնա՝ ահ առնելով ժողովրդեանն: Եւ նոքա սարսէին և ասէին . Վայ մեզ, թէ սխալեցաք 'ի զօհն կամ մեղաք բանիւ ընդ Հրէի կամ ընդ մոզոց, և մեռանելոց եմք յԱրամազդայ: Եւ կայր ընդ ալմէ նորա պատկեր ոսկի՝ անուանեայն Գացայ ¹, և 'ի ձախմէ նորա պատկերն արծաթի՝ կոչեցեայն Գայիմ: Եւ յիշեցի զբանն Յուբնաղայ պատրիարքին Երուսաղեմի, որ ասաց ցիս, եթէ հասանելոց ես 'ի յերկիր պատերազմողաց ճամարտին Աստուծոյ . և յոգւոց ելեալ լացի, և հայցեցի յԱստուծոյ ողորմութիւն 'ի վերայ մոլորելոցն, և ասացի . Աստուած հօր և մօր իմոյ, սաստեա զիւացեալ պատկերացս այսոցիկ, և կորո զսոսա, զի ծանիցեն զքեզ միայն ճամարտող Աստուած: Եւ եղև յանկարծակի հողմն սաստիկ և բարբառ որոտման և արկուածք շանթից և կարկուտ 'ի կշիռս լտեր, և հոտ գարշ և զաղիր և խաւար թանձրամած, և արար աներևոյթ զպատկերսն . և ցրուեցան ամբոխն, և մտին 'ի թաքուստ: Եւ յաւուրն երկրորդի ելեալ արտաքս թագաւորն և ամենայն ժողովուրդն, խնդրէին զպատճառս իրացն զտանել: Յայնժամ ասէին ոմանք . Բաղդէացւոց աս.

¹ Նոյն է՝ զոր յառաջն Գացիմ անուանեաց: Սեփական իմն մարութիւն է թարգմանչին և կամ ընդօրինակողի պատմութեանս՝ ազգի ազգի ծեքծեքմամբ խեղաթիւրել զմի և նոյն անուն:

տուածն թրուջան և մերն Արամազ թշնամիք են 'ի սկզբանէ . և երբեմն մեր աստուածն կորոյս զնա ջրով, և արդ նա էառ զվրէժն: Եւ կէսք զճշմարիտն ասէին, թէ Մեծ Աստուածն՝ որ եհար զթագաւորն Հայոց, և դարձեալ բժշկեաց Հայաստանօք հանդերձ, նա աւար զբանչելիս զայս: Եւ իմ գտեալ զակն բիւրեղ՝ եկի առ ծառոյն Բանչի, զոր ասեն Հովանի Բարսումայ արքայի, և աղօթեցի անդ զվեց օր: Եւ 'ի յաւուր մեծի Գունափոխութեան Տեառն, յորժամ եցոյց Տէրն զպատկերն Հօր՝ գլխաւորաց Առաքելոց և մարգարէիցն, եկն առ իս աղախին մի արքունի՝ Շուշան անուն, և տեսեալ զիս՝ զարմացաւ . և ածեալ թարգման հռոմայերէն՝ եհարց զիս, զթալով 'ի վերայ իմ որպէս յօտարի . և կամեցաւ տանել զիս յարքունիս: Եւ ես ոչ գնացի ընդ նմա . այլ գնացեալ անտի գտի կին մի Անաստու¹ կոչեցեալ, որ էր ամուսին առն՝ որ պահէր զբուրաստանն արքունի, և ընկալաւ զիս խնդութեամբ . և եղէ 'ի տան նոցա զինն ամիս: Եւ ոչ գոյր նոցա զաւակ, և վասն այնորիկ էին 'ի մեծի տրտմութեան: Եւ այր մի լուսաւոր ասէ ցիս . Մհառ 'ի բուրաստանդ, և յարմատոյ շոճի թփոյն առ վարդենեօքն՝ առցես հող, և տացես դոցա ուտել յանուն Տեառն, և տացի դոցա զաւակ: Եւ արարի այնպէս . և ետու նոցա յանուն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյն Սաբա յովթայ, որ եկն խոնարհութեամբ, և գալոց է փառօք իւրովք դատել զաշխարհս ըստ արժանեաց: Եւ նոցա լուեալ հաւատացին 'ի Քրիստոս, և առին զխոտացեալ զմանուկն: Եւ իմ ելեալ 'ի տանէ նոցա, և արտաքոյ պարսպին 'ի պրակս մոշենեաց արարի ինձ դադարս . և անդ կացի ամս երիս . խաչ մի ձեացուցեալ՝ երկրպագէի առաջի նորա սրբոյ Երրորդութեանն 'ի տուէ և 'ի զիշերի: Եւ օր ըստ օրէ գնայի առ Հրեայսն՝ սակս լեզուոյն, և 'ի տեղեկութիւն՝ Տեառն պատմուճանին: Եւ քահանայն Աբիաթար, և դուստր² իւր Սիդոնա հա-

¹ Վախթանգ գնէ Անաստասիա:

² Վախթանգ ունի. Եւ կին նորա Սիդոնիա . որ ոչ թուի ուղիղ, քանզի սուղ ինչ զինն ինքեկն Աբիաթար 'ի բանս իւր դուստր կօչէ ինքեան զՍիդոնիա:

ւատացին 'ի դալուստն Քրիստոսի, և վեց կին հրեայ ընդ նոսա . և հարցեալ ուսցիս յԱբիաթարայ զճշմարտութիւնն:

Եւ զայս ամենայն լուեալ իմաստուն թագուհին՝ զարմանայր և հաւատայր ասացելոցն: Եւ յորժամ լուաւ զմեծ սքանչելիսն, որ եղև առ հայրն իւր Տրդատիոս, առաւել ևս հաստատէր 'ի հաւատս, և փառաւորէր զԱստուած յանպատում փառս իւր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

Պատմե Արիարար քանակայ թէ որպէս զիր ընկալեալ ըզ-
Քրիստոսե ՚ի Հրեից Անտոքոյ, և ստուգեալ ՚ի կատարմանե
ստորցնե Եւանակիրաց ՚ի Դանիելե, և լռեալ ՚ի Ս. Նազենայ՝ մը-
կրրուեալ հաշտաց ՚ի Քրիստոս : — Խնդրեալ ՚ի շտորացն՝
պատմե գտեօրեկոսքեկե Քրիստոսի, և զերբարայ իշրոյ ընկ
այրոց ոմանց յԵրուսաղեմ, և ընրեկոյ ընկ իւրեանս զպատմութեան
Տեառն : — Չայրացեալ Հրեից՝ միևնչև իսկորեկ քարկոմեկ զեա,
սանճանարիկ ՚ի հրամանե րազաւորիկ, որ յիշխարիւն սառնե
քրիստոսեից :

Իսկ քահանայն Աբիաթար պատմեաց ՚ի լուր ա-
մենեցուն՝ զայս ձև օրինակի բանի, եթէ Յամին յու-
րում եկն սուրբն Նունի ՚ի Մցխիթա՝ քահանայ էի ես
վիճակաւ ազգին իմոյ. և բերաւ առ իս գիր յԱնտիո-
քայ ՚ի Հրեից անտի՝ որ անդ կային, եթէ թագաւորու-
թիւնս հերձաւ ընդ երես, և իշխեն մեզ Հոռոմք և
Յոյք և Հայք. և լեւեցին մարգարէքն մեր, և քանդե-
ցաւ տաճարն մեր : Եւ զայս գիտեմք ՚ի զրոց, զի
յորժամ մեզանչէին հարքն մեր, Աստուած բարկա-
նայր, և տայր զնոսս ՚ի դերութիւն. և յորժամ
զիտորձն տեսեալ զղջանային, և կարդային առ Տէր
աղօթիւք՝ հաշտէր Աստուած, և առնէր նոցա դարձ
և ողորմութիւն. և եօթն անգամ եղև այս յաւուրսն
առաջինս : Իսկ յորմէհետէ խաչեցին հարքն մեր զոր-
դին ազբատ կնօջն տառապեւոյ՝ զանուանեալն Քրիս-
տոս, այս երեքհարիւր ամք են՝ զի բարկութիւն Տեառն
յաճախէ ՚ի մեզ, և ազաղակեմք առ նա զցայոգ և ըզ-
ցերեկ, և ոչ տայ մեզ պատասխանի, ոչ հաշտի ընդ
մեզ : Ուստի իմանալ արժան է եթէ նա է Որդին Աս-
տուծոյ, նկատեալն յօրինաց և ՚ի մարգարէից : Եւ զու-
տեսն և քննեա իմաստութեամբ քո ՚ի ծանօթութենէ
զրոց՝ եթէ որպէս կատարեցան ամենայն զրեալքն, և

յերկնից էր մարդն այն ստուգապէս : — Իսկ ես ՚ի
արամութեան մեծի եղեալ զբազում աւուրս, և ապա
խնդրեալ գիրս՝ գտի զժամանակն նշանակեալ ՚ի Դա-
նիելէ՝ ՚ի զլուս ելեալ առ Օգոստոսիւ կայսերն Հոռ-
մացեցոց : Եւ մինչ յայստիկ էի ես՝ տեսի զսուրբն
Նունի, և տեղեկացեալ լուսայ ՚ի բերանոյ նորա ըզ-
բանս զրոց մերոց մարգարէից, և զորպիսութիւն տը-
նօրէնութեան նորա կարգաւ, զամենայն՝ ՚ի ծննդե-
նէն մինչև ցհամբառնալն յերկինս. և հաւատացի ըս-
տուգութեամբ՝ եթէ նա էր յոյսն հեթանոսաց, և փրը-
կութիւն ժողովրդեան իմում իսրայելի : Եւ ահա եղաք
արժանի ես և զաւակս իմ ջրոյ Նիերաղոյ՝ որ է բեթ-
ղաէմի, որում ցանկացեալ Դաւթի, և ոչ եհաս. և յի-
շեաց զմեզ Տէր ընդ հաճոյս ժողովրդեան իւրոյ, և այց
արար մեզ ՚ի փրկութեան իւրում, և բնակեցաք մեք ՚ի
տան Տեառն, զի յաւիտենից օրհնեսցուք զՏէր, քան-
զի զմեզ երանեաց սուրբն Դաւիթ. և տացէ ինձ Աս-
տուած և այլ սքանչելիս և բարութիւնս տեսանել ՚ի
քաղաքիս ՚ի ձեռն սրբուհւոյն Նունեայ :

Եւ զուարճացեալ լսողացն՝ ասեն ցԱբիաթար. Չոր
ինչ զիտես յազազս այդորիկ՝ պատմեա մեզ : Եւ ասէ
ցնոսս. Լուաք մեք ՚ի հարցն մերոց, զոր պատմեալ էին
հարքն նոցա, եթէ յաւուրս Հերովդի արքայի՝ եկն
համբաւ առ Հրեայն Մցխիթոյ, եթէ թագաւորք ՚ի
Պարսից եկեալ առին զԵրուսաղեմ, և քահանայքն
բուզայոյ և Կօդի, Ծղարացիքն դպիրք, և Կանանացիք
թարգմանիչք զիմեցին փախստեամբ յարևելս, և ՚ի
սուգ մտին ամենայն Հրեայք : Որ և զկնի սակաւուց
հնչեաց լուր աւետեաց եթէ Պարսիկքն՝ որ յԵրուսա-
ղեմ, ոչ եկին ՚ի պատերազմ, այլ յերկրպագութիւն
կուսորդուց միոյ՝ ծնելոյ ՚ի զաւակէ Դաւթի, առա-
ջնորդ ունելով ՚ի յերկնից՝ աստղ բանական և իմաս-
տուն. զոր գտեալ յանապատի՝ փառաւորեցին զնա
իբրև զԱստուած. զի փոխանակ զինուց պատարագս
ունէին ընդ ինքեանս, ոսկի արքունական և զմուռ բը-
ժըչկութեան և կնդրուկ նուէր Աստուծոյ. և զայստ-
սիկ մատուցեալ մանկանն՝ գնացին : Եւ լուեալ զբանն՝
ազգին Հրեից՝ խնդացին յուրախութիւն մեծ : Եւ ըզ-
կնի ամաց երեսնից եկն գիր յԵրուսաղեմէ, յԱնայէ

քահանայէ՛ առ հայր¹ մօրն իմոյ՝ յԵլիոս, եթէ ընծա-
 յեալն ՚ի մոզուց մանուկն Յիսուս՝ այր եղեալ՝ ասէ
 զանձն Որդի Աստուծոյ. եկայք, որ կարողքդ էք, զի
 կատարեսցուք առ նա զօրէնսն Մովսիսի՝ սպանանե-
 լով զնա: Եւ չոգաւ Ելիոս քահանայն՝ հմուտ օրինացն,
 ՚ի ցեղէն Եղիազարու, յազգէ տանն Հեղեայ. և ունէր
 նա մայր ՚ի նոյն ազգէ, որ պատուիրեաց նմա և ասէ.
 Մի հազորդիր, որդեակ, խորհրդոց Հրէիցն. քանզի
 պատգամն մարգարէից և առակ օրինաց, և բանն
 Աստուծոյ կենդանւոյ²: Գնաց ընդ նմա և Դունկիա-
 նոս կարսնացի. և երթեալ՝ զիպեցան աւուրն խաչե-
 լութեան: Եւ իբրև պասանիկն³ պնդեաց զբեւեռն,
 զմայր իլիոսի ընդօստոյց⁴ մասն մարգարէութեան՝
 որ ՚ի նմա, և ասաց. Ի խաղաղութիւն հեթանոսաց՝
 թագաւորդ իսրայելի, փրկիչ աշխարհի. և երիցս, վայ
 ձեզ՝ սպանողք արարչին ձերոյ⁵. այլ խնայեա ՚ի մեզ,
 տէր Աստուած մեր: Եւ հանդեալ՝ ՚ի ֆրիստոս հաւա-
 տացեալ նոյն ժամայն: Իսկ փորանկեալ պատմու-
 ճանն վիճակաւ հասեալ եղև Մցխիթայ Հրէիցս. և
 առեալ իլիոս՝ եբեր զնա ՚ի տուն իւր: Եւ ընդ առաջ
 երթեալ քոյր նորա՝ առեալ համբուրէր, և զնէր ՚ի
 վերայ լանջացն, և աւանդէր զհոգին՝ ֆրիստոսի, և
 ըրիս ունեղով պատճառ, զմահն Տեառն, և զմօրն մահն,
 և զեղբօրն միաբանիլն ընդ Հրեայսն: — Եւ Աղբիկ
 էր թագաւոր վրաց, լուեալ սքանչացաւ, բայց ոչ
 կամեցաւ առ ինքն ունել զպատմուճան մեռելոյն. և
 պահեցին զնա ՚ի ներքոյ նոճի ծառոյն՝ որ բերեալ էր

1 Թերևս Ճմարագոյն լլցի ասել առ հա մօրն իմոյ. քանզի
 որպէս մարթ է զպապ Աբիսթարու ժամանակակից ասել Քրիս-
 տոսի, միւսգրեռ ՚ի մահուանէ Քրիստոսի ցԱբիսթար գաանի միջոց
 երբքհարիւր ամաց:
 2 Այս է ֆրիստոս է պատգամն մարգարէից և առակեալն յօ-
 բէնս և ինքնին բանն Աստուծոյ:
 3 Անճանօթ է ինձ նշանակութիւն բառիս, զոր անտեղև հա-
 մարիմ անուն յատուկ ասել. նշանակիցէ թերևս դահիճ, և կամ
 մանաւանդ բեւեռող, առեալ ՚ի յունէն πασσαλλίζω.
 4 Յօր. Ընդ ոսթոյ:
 5 Որոսէ թարգմանէ. Եւ երիս յաւել. վայ թեզ. և այլն: Ըստ
 վախթանդայ մայրն իլիոսի ՚ի Մցխիթա կալով՝ լուաւ զձայն բեւե-
 աւելոյն զՔրիստոս ՚ի խաչին յԵրուսաղէմ, և հաւատաց ՚ի նա:

զտունկ նորա ՚ի Լիբանանէ: Եւ ահա տունն իլիոսի,
 որ կայ յարևմտից Մողթայ կամրջին:
 Իբրև լաէին զայս ամենայն Հրեայքն՝ ամաչէին
 յանձինս իւրեանց, և խորհեցան քարկոծել զնա.
 քանզի կորովի իմաստութեամբն իւրով ՚ի Հին կտա-
 կարանաց անտի ճշմարտէր զաստուածութիւնն ֆրիս-
 տոսի՝ ընդ Հօր և ընդ Հոգւոյն փառաւորել: Եւ լուեալ
 թագաւորին զաղմուկ Հրէիցն՝ սաստեաց նոցա. և
 հրամայեաց մի արգելուլ զքարողութիւնն զայն յաշ-
 խարհէն իւրմէ. քանզի լուեալ էր զհրաշսն՝ որ եղև
 ՚ի Հայս և ՚ի Հռոմս:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ

Քարոզորդիւն և տեսիլ Ս. Դրանեայ. - Սքանչելիք բժշկութեան 'ի վերայ աստուցեոյ ոչտունն մանկան. - Սքանչելիք ցուցեալք 'ի քաղաքնիս Նաևա. - Գիրք ազգիս Ներբողոցայ և շինութեան Քաղաքնի. - Յաղագս բժշկութեան մեղի միոյ, մերձաւորի արքայիս Միհրանայ. - Ծարժեայ 'ի սքանչելեաց' նաւասայ Միհրանայ 'ի Քրիստոս և դիւնդ առ Ս. Դրանե. - Հիմնարկութիւն ստաւիս Եկեղեցոյ 'ի Վիրս, և վարդապետն ոգեոցն չարութեան, և սքանչելիք ցուցեալք յԱտուածոյ:

Յայնժամ սուրբն Նունի համարձակէր հաւատացեալ աշակերտօքն՝ տարածանել զհաւատան Քրիստոսի պէսպէս նշանօք, զոր առնէր նկարեալ խաչին: Եւ տեսանէր երիցս անգամ 'ի նիրհներն իւրում 'ի վերայ ծնկացն՝ զի երամբ սևաթոյր թռչնոց իջեալ 'ի գետ անդը՝ երանէին սպիտակացեալ 'ի բուրաստանն, և աւրածէին 'ի ծաղիկս նորա. և սակաւ ինչ առեալ անտի՝ տային տեսնն, ծաղիցիւն: Եւ պատմեաց դատերն Աբիաթարայ՝ զտեսիլն. և նա ասէ. Եկզ¹ և պանդուխտը՝ ժառանգեցուցիչ զրախտին և ծառոյն կենաց. այդ աւետիքն է հարցն մերոց, և զօրժ երկնաւոր մարդոյն Յիսուսի և անմեղ արեան նորա: Այլ դու, երուսաղէմ, երուսաղէմ, սիրեա զթեղ քո, և հաւաքեա զվիճակեալս երկնաւորին, ընդ որ և զմեզ ժողովեացես 'ի ձեռն սրբուհոյս այսօրիկ, որ առնէ գտեղիս զայս զրախտ փափկութեան: Իսկ սուրբն Նունի յաւելցր 'ի ճգնութիւն և յաղթս հանապազօրդ. և զարմանային ընդ ժուժկալութիւն նորա հեթանոսքն:

Յաւուրան յայնոսիկ կին ոմն շրջեցուցանէր զմանուկ ախտացեալ անբժշկելի ցաւօք, թերես թէ դացէ

1 Կարծեմ 'ի նմանաձայնութենէ բառն շփոթեալ զէն՝ երբեքայ հրամայական թարգմանէ Պրոսէ. « Viens, étrangère, qui nous fais, etc. »:

զոր ապրեցուցիչ տղայոյն՝ հնարիւք զեղց. և էր ինքն չարաբարոյ և հայհոյիչ Քրիստոսի, և զբազումս արգելոյր 'ի քարոզութենէ Նունեայ: Բայց յորժամ թափեցաւ յամենայն հնարից, տարաւ ընկէջ զմանուկն առաջի սրբոյն Նունեայ: Եւ ասէ սուրբն. Բժշկութիւն մարդկային ես ոչ ունիմ, բայց զՔրիստոսն իմ՝ զարարիչն երևելեաց և աներևութից: Եւ եղեալ զտղայն 'ի մահիճս իւր՝ խաչակնքեաց ասելով. Աստուած իմ Յիսուս, թագաւոր յաւիտենից, բժշկեա զմանուկս զայս յանուն զօրութեան քո, զի գիտասցեն հեթանոսք, եթէ դու ես կեցուցիչ ազգի մարդկան, որ քո իսկ են արարածք, և քեզ իսկ պարտին երկրպագութիւն և պատիւ և փառք յաւիտենսս, ամէն: Եւ զայս ասացեալ ետ զմանուկն բժշկեալ և զեղեցկացեալ և լի զուարթութեամբ՝ ցկինն: Եւ նորա ասացեալ եթէ Ոչ գոյ այլ Աստուած, բայց 'ի քէն Քրիստոս, տէր և իշխան կենաց և մահու. գնաց ինդութեամբ, և պատմեաց ամենեցունց. և դարձաւ առ Նունի, և ոչ մեկնէր 'ի նմանէ:

Յաւուրան յայնոսիկ անկաւ թագուհին Նանա յախտս անբժշկելի, և զպարտութիւն խոստովանեցան ամենայն ճարտարքն յարուեստ բժշկութեան, եթէ անհնար է ցաւդ այդ բժշկել 'ի մարդկանէ: Եւ պատմեցին վասն Նունեայ՝ թագուհոյն. և առաքեաց ածել զնա առ իւր: Եւ չոգան գտին զնա յաղօթս 'ի մտցառս պուրակին՝ մոչենեաց առաջի խաչին. և պատմեցին նմա զբանս տիկնոջն. և ասէ ցնոսա. Յայսմ ժամու ես ոչ իջուցանեմ զսիրա 'ի Տեառնէ իմմէ. եթէ կամի նա՝ առ մեզ եկեսցէ: Եւ լուեալ զբանն տիկնոջն, ասէ. Բարձէք և տարայք զիս առ նա: Գնացին զհետ նորա յոյժ բազմութիւն արանց և կանանց. և տարեալ եղին զնա 'ի մահիճան Նունեայ. և նորա աղօթեալ յերկար՝ եզ զխաչն 'ի վերայ նորա չորեքիւսի, և նոյնժամայն նստաւ ողջացեալ: Եւ յարուցեալ 'ի տեղոյն՝ գնաց 'ի տուն իւր, փառաւորելով զՔրիստոս Աստուած, ամենայն բազմութեամբն հանդերձ: Եւ յայնմհետէ աշակերտեալ ճշմարտութեանն՝ ուսանէր զօրէնսն Քրիստոսի:

1 Յօր. Պարսիկն:

տասի 'ի սրբոյն Նունեայ և յԱրիաթար քահանայէն , որ և Պողոսն կոչեցաւ 'ի հաւատալն :

Եւ թագաւորն Միհրան զարմացեալ լինէր , և հարցանէր զՊողոս՝ եթէ սրպէս եղև Աստուած մարդ , և զինչ են ուսմունքդ այդ և անուն քրիստոնէութեան : Եւ նա պատմէր նմա ըստ կարի զամենայնն կարգաւ : Եւ Միհրան ունէր զիրք մի , որ պատմէր յազազս ազգին Ներքովթայ և շինութեան Քաղենայ . և ետ բերել զայն առաջի իւր . և ընթերցեալ զայն , եզիտ 'ի նմա այսպիսի ինչ բան , եթէ Յորժամ՝ սկսան շինել զաշտարակն և զքաղաքն Քաղանէ , եկն ձայն 'ի բարձանց՝ որ ասէր . Ես եմ Միքայէլ , իշխան արևելեան մասինս . թողէք զոր շինէքդ , զի Աստուած կործանելոց է զդա : Բայց յետին ժամանակս գայ արքայն երկնաւոր , և կատարէ որում ցանկացեալ էք . և տեսանեն զանարհամարհն՝ արհամարհեալ 'ի մէջ ժողովրդոց , և սէր նորա հալածէ զվայելչութիւն աշխարհի . զի թագաւորք թողուն զթագաւորութիւնս , և սիրեն զաղքատութիւնս , և ոչ զփառսդ՝ զոր դու խնդրես , ո՛ր ներքովթա՛ : Եւ ընթերցեալ զայս թագաւորն՝ մտախորհ լինէր և հիանայր՝ եթէ զի վկայեն Քրիստոսի ներքին և արտաքին գիրք . և ոչ կարէր զպաշտօն հայրենի սովորութեանն թողուլ՝ զարեգակն և զհուր , և զԱրամազ և զայլ պատկերս :

Յաւուրան յայնուսիկ հիւանդացաւ մոգ մի ազգական թագաւորին . և ասէ ցտորբն Նունի՛ Միհրան . Դու դուստր ես Արամազդայ և կամ զաւակ Զազինայ , որք բերին զքեզ աստ իբրև զօտար , և շնորհեցին քեզ զարիութիւն ² բժշկութեան , զի փառաւորես զքեզ . և արդ , արա բժշկութիւն ընտանեոյս իմոյ անուամբ նոցա , և մի մտոր հաւատոյն Յունաց պատմող լինիցիս . զի թէպէտ և թրուջան աստուածն Պարսից ³ ամպով և կարկառի վանեաց և տարաւ զնոսա , այլ տեղին կայ

1 Վախթանգ յաւելու . Եւ տեսցէ զքեզ 'ի նեղութեան քում և փրկեսցէ :
2 Թուի՛ դարձուիսն :
3 Ի վերոյ զթրուջան՝ աստուած ասաց Քաղդէացոց , և աստ Պարսից :

հաստատուն , և այն պատերազմ սովորութիւն է աշխարհակալաց . այլ և հին աստուածք հարցն մերոց կան , Գայլիմ և Գացիմ , և են արեգական ծագողք և անձրևաց տուողք և արդեանց երկրի բուսուցիչք : Պատասխանի ետ սուրբն և ասէ . կին մի զերի եմ ես , ստեղծուած և երկրպագու աներևոյթ և անձանօթ աստուածութեանն՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ , որ է արարիչ երկնի և երկրի . որ վասն բազում ողորմութեան իւրոյ՝ տայ արհամարհողաց իւրոց կենդանութիւն և սնունդ և պատիւ , որպէս և քեզդ . զի ետ քեզ միտս և բան՝ զի զիտացես զերկնից բարձրութիւնն և զաստեղաց դիրս և զծովու խորութիւն և զերկրի լայնութիւն , և սոքօք ճանաչեսցես զկառավարն սոցա և զյօրինիչն : Եւ ասեմ քեզ՝ եթէ անհաս մեծութիւնն այն՝ որ զգեցուցանէ զերկինս ամպօք , և որոտայ ձայնիւ օդոց , և 'ի ձեռն մեծի կիտոսին չարժէ զամենայն երկիր , նա իջեալ 'ի բարձանց ողորմութեամբ , և առեալ զմեր բնութիւնս՝ կատարեաց ժամանակս երեսուն և երից ամաց . և յանմիտ ազգէն անարգեցաւ և խաչեցաւ , կամօք և ոչ 'ի հարկէ . և երեքօրեայ յարուցեալ՝ վերացաւ յերկինս . և քարոզս առաքեաց յաշխարհ՝ հաւատալ յանուն նորա , և կեալ աստուածպաշտութեամբ , 'ի բաց կացեալ 'ի կռոցն սնտոեաց . զոր և ես քեզ աւետարանեմ , զի հաւատացես եթէ զոր ինչ առնեմ ես՝ անուամբ նորա : Եւ կայ աստ պատմութեան մի նորա ծածկեալ . և որպէս ասեն՝ մաշկեակն Եղիայի , տեսողին Աստուծոյ՝ աստ է : Եւ զի յայտնապէս ուսլիք զասացեալս՝ բերէք առ իս զմոզն խորասանեան , զթշնամին ճշմարտութեան . և ուրասցի զազանդ իւր , և հաւատով զաւանեսցէ՝ զոր ինչ տամ նմա ասել : Եւ իբրև ամին առ նա 'ի դրախտ անդր , 'ի ներքոյ տնկոյն շոճեաց , դարձոյց զնա յարևմուտս , և ասել ետ երիցս , եթէ Հրաժարեմ 'ի քէն սատանայ . և դարձուցեալ յարևելս՝ ասել ետ . Մնկանիմ առ քեզ սուրբ Երրորդութիւն , և զիմեմ 'ի քեզ խաչեալդ Աստուած : Եւ ելաց Նունի , և տեսաւ նազրեաց խաչիւն , և ել 'ի նմանէ ոգին չար իբրև զծուխ . և ողջացաւ այրն 'ի զիւէն և 'ի ցաւոցն , և հաւատաց 'ի Քրիստոս ամենայն տամբ իւրով . և փա-

ուսուրեցին տեսողքն զՀայր և զՈրդի և զՀոգին սուրբ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Յետ այսորիկ գնաց թագաւորն յորս ընդ Մուխնարն, յամսեանն յուլիս՝ ՚ի քսանն, յաւուր շարաթու: Եւ մինչ էին ՚ի ճանապարհին՝ հնչեաց սատանայ ՚ի սիրտ թագաւորին, և ասէ ցչորս խորհրդակիցան իւր. Ընդէր հեղագացք մեք ՚ի պաշտելոյ զգիտն՝ յորմէհեաէ եկն կախարդդ այդ, և քարոզեաց զքրիստոնէութիւն. և արդ կորուսցուք զմուրեալսն ՚ի նմանէ՝ նովաւ հանդերձ, և յաճախեսցուք ՚ի պաշտօնն հայրենի: Եւ նոցա լուեալ խնդացին, և առաւել ևս յորդորեցին: Առեալ զխորհեալսն, և շրջեալ նոցա ընդ Մուխնարայ սահմանն՝ ելին ՚ի լեառն Թխութոյ, զի ՚ի բարձրութենէ անտի տեսցեն զկաղբս և զՈւփիսցիխէ: Եւ ասա եղև ՚ի վերայ մէջ և մտախտուղ, և խաւարեցաւ արեգակն ՚ի մէջօրէի, և եղև գիշեր. և անկաւ ՚ի վերայ արհաւիրք, և թողեալ զթագաւորն՝ ցրուեցան: Եւ նա ՚ի դողման եղեալ, և յուսահատեալ ՚ի կենաց, ասաց. Յիսուս ֆրիստոս, Աստուած Նունեայ, ստացիր զիս քեզ ՚ի ծառայութիւն, և հան ՚ի դժօխտ զանձն իմ, զի աստուածքն իմ չկարացին ինձ օգնել. և հաւատամ զի դու կարող ես, և քո է օր և գիշեր: Խաչելուք Տէր, խաչիւ քո կեցո զմեզ. զի կարծեմ ես եթէ ՚ի վերայ ամենեցունց ոչ է խաւարս այս, այլ մեր միայնոյ, որ զինի լուսոյդ եկելութեան՝ սիրեմք զիսաւարն: Եւ զայս իբրև ասաց՝ ծագեաց արեգակն պայծառ օդով. և զտին զնա զօրքն իւր: Եւ իջեալ յերկրագոյն՝ անկան ՚ի վերայ երեսաց իւրեանց, և երկրպագեցին խաչելոյն, ասելով. Դու ես Աստուած յերկինս ՚ի վեր և ՚ի վերայ երկրի, և քո է լոյս, և քո է խաւար. զքեզ օրհնեմք Տէր տերանց և Աստուած աստուածոց. և զի ստացար զմեզ քեզ՝ ՚ի տեղւոյնս յայս, աստ կանգնեսցուք զնչան խաչի քո, որով փառաւորի անուն քո անպատում՝ սքանչելեօքս, անուն քո յաւիտեանս ¹: Եւ դարձան ՚ի տուն, աւետաւորս ար-

¹ Ըստ ոմանց՝ այս վէպք դարձին Միհրանայ ճարտարագիւտ ինն մտահաճոյ յօրինուած համարին, ըստ նմանութեան օրինակի դարձին Տրդատայ Մեծի. այլ ինձ՝ որոց զայս ասիցեն՝ առաւելա-

ձակելով յառաջագոյն՝ որոց նստէին ՚ի սուգ՝ վասն չար համբաւոյն զօր լուեալ էին. իսկ իբրև լսեցին զիսաղաղութեամբ դառնալն, ելին մեծաւ ուրախութեամբ ընդ առաջ թագաւորին ամենայն բազմութիւն քաղաքին: Եւ ասէ թագաւորն. Փառք տուք ՚ի մի բերան ֆրիստոսի Աստուծոյ, արարչին երկնի և երկրի: Եւ ուր է սուրբն Նունի մայրն իմ, քանզի Աստուած նորա՝ Աստուած իմ է: Ասեն ցնա. Ահա աղօթէ վասն քո ՚ի Մորենուոյն, յիսուն ողւովք: Եւ չոզան առ նա, և անկեալ երկրպագէին նմա: Եւ նա բուռն հարեալ կանգնէր զնոսս, և դարձուցանէր յարևելս, և խրատ տայր՝ փրկողին իւրեանց ֆրիստոսի երկրպագել, և խոստովանել զնա Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ: Եւ լայր ամենայն բազմութիւնն ՚ի տեսանելն զթագաւորն, և տային օրհնութիւն Աստուծոյ կենդանւոյ:

Ապա գրէ սուրբն Նունի առաջի Հեղինեայ տիկնոյն Հուովմայ թուղթ, և Միհրան առ մեծն կոստանդինոս, զի Տէր այց արար տանս վրաց՝ մեծաւ ուղորմութեամբ. և առաքեցէք մեզ քահանայս՝ տալ մեզ կեանս ջրով և հոգւով: Եւ ինքն սրբուհին Նունի ոչ

դոյն քմահաճոյ էրեւն կարծեքք. զի չունին ինչ ընծայութիւնս հաւատեաց, և մերժել կամին զբերնականն՝ ՚ի հակառակս ելեալ աւանդութեան ոչ միայն տղան Վրաց, այլ և վկայութեան մերոյս Խորենացւոյ, որ և աւանդէ զայն ըստ այսմ օրինակի. « Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ելանել Միհրանայ յորսս մտորեցաւ ՚ի դժուարս լեբանց խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելեօք... Այսպիսի խաւարաւ ըմբռնեալ Միհրան, որ եղև նմա առիթ մշտնջենաւոր լուսոյն... Եւ երկիւղեւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք լուսաւորել օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, պաշտել զԱստուածն Նունի խոստանայր. որում հանդիպեալ կատարեաց զասացեալսն »:

¹ Ըստ բանից Խորենացւոյն՝ « Նունիէ ինդրեալ արս հաւատարմոս, յղեաց առ Ս. Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեաց նմա գործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիքր դբարողութիւն աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զհուռս, որպէս ինքն արար, և կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջորդութիւն նոցա: Եւ իսկոյն կործանեաց զամբրոպային պատկերն Արամաղղայ, որ կայր մեկուսի ՚ի քաղաքէն՝ գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն ՚ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա էրեւր. իսկ եթէ ոք զոհէլ կամէր, անցեալ ընդ գետն՝ առաջի մահնիցն զօհէր »: Յետ այսոցիկ բանից յաւելու ասել թէ որպէս

դադարէր 'ի քարոզութենէ երկոտասան կանամբք, որք միշտ ընդ նմա լինէին: Եւ խորհի այնուհետեւ թաղաւորն շինել եկեղեցի, մինչև քահանայքն եկեացեն: Եւ մտին 'ի դրախտն, և հատին զծառն չոճի, և կաղմեցին 'ի նմանէ վեց սիւն, և արկին զհիմունան, և կանգնեցին զվեց սիւնան. և զեւթներորդն՝ որ մեծն էր քան զամենայն՝ ոչ կարացին շարժել 'ի տեղոյն՝ ոչ բազմութեամբ և ոչ հնարիւք մեքենայից, մինչև 'ի մտանել արեգականն. և ապա թողին և գնացին մեծաւ հիացմամբ: Եւ սուրբն Նունի երկոտասանիւքն մնաց անգէն զգիշերն, և աղօթէր արտասուօք: Եւ 'ի մէջ գիշերին լինէին արհաւիրք և շարժմունք և որոտմունք, որպէս թէ վրանել երկուց լերանց՝ Արմազայ և Չադէի, և աւերել զերկոսին գետսն՝ կուր գետոյ և Արագոյ, և դառնալ նոցա 'ի վերայ քաղաքին և բերդին: Եւ զարհուրեցան կանանին որ ընդ Նունեայ, և սկսան փախչել: Եւ ասէ սուրբն. Մի զարհուրիք, զի ցնորք է այս և ոչ ճշմարտութիւն. քանզի լերինքն կան հաստատուն, և գետքդ գնան զընթացս իւրեանց, և խաղաղեալ ննջեն մարգիկ քաղաքիս. այլ անհաւատութիւնն լեռնացեալ՝ վրաւ ստուգապէս, և արիւն մանկանցն՝ կուրցն մատուցեալ՝ անդրէն դարձաւ, զոր գետքդ նշանակեն, և ձայնք օղբէլալեաց, որք աշխարհն զկորուստ իւրեանց՝ մոլորեցուցիչք զեք պիղծք: Եւ զայս ասացեալ՝ յորդորէր զնոսա 'ի ժրութիւն, և յորդէր¹ ինքն զաղբիւրս արտասուաց: Եւ մինչև էր հաւու խօսեալ լինէր խռովութիւն և աղաղակ, իբրև զօրու ծանու պատել զքաղաքն, և առնուլ զնա և կոտորել. և տալ հրաման 'ի ձայն զօրութեան, եթէ Տայ ձեզ հրաման խորա թաղաւորն Պարսից, և արքայից արքայն խորախոսրով հրամայէ. և թէ Հրեայքդ 'ի բաց կացէք և զատարուք, և մի մեռանիք. և թէ Ա.

առ. 'ի բանալոյ Տեառն զարհամարհութիւն ժողովորեան ընդ անշուք փայտ խաչին, որք այսպէսէն « այնպիսեաւ լի լինել ամենայն անտառաց իւրեանց », առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ լուսաւորութեան և բուրումն անուշահոտ, և երկոտասան աստեղս ծաղկավ 'ի լոյսն՝ սպաւորմամբ ըստ ձեռոյ և չափու փայտեղինին. յոր հաւատացեալ երկրպագէին ընդունելով շնորհս բժշկութեանց:

¹ Յօր. Յրբորբեր:

հա սպանաւ Միհրան¹ թաղաւորն: Իսկ սուրբ առաքելուհին տարածեալ զբազուկսն՝ ասէ. Գնացէք 'ի խաւարն արտաքին, ահա եկն խաչեալն՝ սպանիչն ձեր, և երթայք 'ի կողմն հիւսիսոյ: Եւ նոյնժամայն եղեն աւներևոյթ: Եւ մօտ ընդ առաւօտն երևէր պատանի մի հրեղէն, ծածկեալ 'ի լոյս անմատչելի, և խօսէր ընդ սուրբն Նինայ բանս երկս. և ապա երթայր առ սիւնն, վերացուցանէր զնա 'ի բարձունս: Եւ տեսանէր զամենայն՝ կին մի Սիդինա անուն, որ և գնացեալ առ Նինաւ՝ ասէ. Ձինչ էր այս, սուրբ դչխոյ: Եւ նա ասէ ցնա. Լուռ լեր և աղօթեա: Եւ ահա տեսին զի գնայր սիւնն՝ վառեալ լուսով՝ մեղմութեամբ, և իջանէր 'ի հատեալ արմատոյն իւրոյ: Եւ ընդ լուսանալն՝ եկն թաղաւորն, և ամբօխ յոյժ ընդ նմա, և տեսին զի սրացեալ էր սիւնն, և եկն առանց ձեռին, և հաստատեցաւ 'ի վերայ սարսիսին. և ամբարձեալ զձայնս իւրեանց՝ ետուն փառս Աստուծոյ: Եւ յաւուր յայնմիկ եղեն բազում սքանչելիք 'ի տեղուջն. զի Հրեայ մի կոյր 'ի ծնէ՝ մերձ տարան սեանն, և առժամայն բացաւ: Եւ ապա թաղաւորաղն մի Համաղասպունի, ութամեայ, անդամալոյժ², բերեալ մօրն, և եղեալ առաջի սեանն մահճօքն, և աղայէր զնինաւ վասն փրկութեան մանկանն: Եւ նորա հասուցեալ զձեռն իւր 'ի սիւնն՝ եղ 'ի վերայ մանկանն, ասէ. Յիսուս Քրիստոս, որ եկիր մարմնով վասն փրկութեան աշխարհի, օգնեա տղայոյս այսորիկ: Եւ առժամայն յարեաւ մանուկն, և եկաց 'ի վերայ ոտից իւրոց. և ամենայն բազմութեանն տեւեւ սեալ տային օրհնութիւն Աստուծոյ. և անկաւ ահ 'ի վերայ ամենեցուն: Եւ թաղաւորն արար ծածկոյթ սեանն. և կատարեցին զեկեղեցին շինելով 'ի փառս Աստուծոյ:

¹ Յօր. Միհրան. զոր Պրոսէ վեկայ ընթերցմամբ թարգմանէ. En voici un qui a été tué par ordre du roi; այսինքն է. Ահա սպանաւ մի (սին) հրաման(աւ) թագաւոր(ե)ն:

² Երկբայական մնայ իմաստն, եթէ թաղաւորաղն իցէ յուր թամեայ ախ, կամ թէ արդեօք յուր թամեաց հետէ անդամալոյժ. զվերջն կարծիս ընտրեալ ունի Պրոսէ ըստ Վախթանգայ. բայց բանքն գոյով աստանօր զմանկանէ միոյ, զառաջնն կալեալ զմաստ ըստ այնմ յաւելաք և զստորակէան:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ա

Գարշատ քանակայից և եպիսկոպոսի 'ի Յունաց, և մկրտել աւնեացն Վրաց ընդ Մինրասնայ, և ձեռն արխանել 'ի շինել զեկեղեցիս, և հանգոչանել 'ի եռսին զեշխարս սրբոց: — Կանգնուածն եղանի Ս. Խաչիկն 'ի տեղիս ինչ յայտնեալս յերկնաւտ: — Սրանելոյիք ցուցեալք 'ի եղանի Ս. Խաչիկն կանգնելոյ: — Կոստանդիստնոս տայ արձանագրել 'ի մատենի զպատուեալիսն դառնալոյ 'ի հաւատս Հայոց և Վրաց: — Կանկեղայ Մինրասնայ գորտըրեանք զիւնու տարածանել զհաւատս՝ իսպիսի 'ի Ս. Կռնեայ. որոյ շրջեայ քարոզըրեանք բանիս 'ի կորնանս հիւշխոյ՝ փոխի 'ի Տէր: — Կոստանդիստնոս արանակ զՖահրար՝ զորոյի Մինրասնայ, որ կայր 'ի պատուելի. որ և 'ի մեռանել երեք եղբորն՝ ընդունել զբազն արքայսիս 'ի ձեռանի Մինրասնայ՝ նոր իւրոյ, 'ի մանու երկին, որոյ պատուէրս տուեալ որդւոյն և կնոջն ննջի 'ի Տէր:

Իսկ թագաւորն կոստանդիանոս տեսեալ զհրեշտական Մինրանայ՝ իննդաց յոյժ վասն գարծի վրաց 'ի Քրիստոս, և զի հաւատաց եթէ բնաւին 'ի բաց կացին 'ի միաբանութենէն Պարսից. նոյնպէս և զշխոյն Հեղինէա. և փառաւոր առնէին զԱստուած: Եւ առաքելցին եպիսկոպոս մի Յովհաննէս կոչեցեալ, և քահանայս երկու և սարկաւազս երիս, և խաչ ընդ նոսա և պատկեր փրկչական: Եւ եկեալ լուսաւորեցին մկրտութեամբ զթագաւորն ¹ և զկին իւր և զորդիսն և զարս երեւե-

¹ Վախթանգ զմկրտութիւն թագաւորին 'ի ձեռն Ս. Կռնեայ ասէ կատարեալ, և ոչ քահանայիցն. զի գրէ. « Մինրան թագաւոր մկրտեցաւ 'ի ձեռն Ս. Նինէի, և յետոյ թագաւորն և որդիք նորա՝ 'ի ձեռն քահանայից և սարկաւազաց. յետ սոցա աւպիսկոպոսն՝ 'ի յարգարեալ տեղով մերձ առ դռնն Մոկեայ առ կուր (Մթուար) գետով, յորում վայրի շինեալ կայր տունն Եւլոսի, 'ի տեղով յայնմիկ մկրտեաց զաւագանին մի ըստ միջէ, յորմէ և կոչումն տեղոյն Մթավարթա-Սանաթլաւի (մկրտարան Մթավարաց): Իսկ 'ի ստորեւ՝ առ գետափամբն՝ երկուքն քահանայքն և սարկաւազուքն՝ մկրտէին զժողովուրդն, որոց շուրջ զնաքօք կուտեալ այր քան զընկեր արաչէին կամիսել հասանել շնորհին »:

լիս, 'ի տեղւոյն որ կոչի Մոկեա, և կոչեցաւ տեղին՝ Կլիսաւորաց լուսաւոր: Եւ մկրտեցան ամենայն վիրք, բայց 'ի Մթեուլեացն, և 'ի կովկասու, և 'ի Հրէիցն՝ որ 'ի Մցիսիթա. այլ 'ի Բարաբբայնոցն մկրտեցան յիսուն այր ¹. և սիրեաց զնոսա թագաւորն, և ետ նուցա զԴիդիցիլէ: Եւ Փերոզ որ ունէր զտունն Ռանայ մինչ 'ի Պարտաւ, որ փեսայ էր Մինրանայ, ոչ լուաբանին կենաց: Եւ առաքեաց Մինրան զՅովհաննէս եպիսկոպոս և այր մի աւագ ընդ նմա առ կոստանդիանոս, և խնդրեաց յուրովութիւն քահանայից, և մասն 'ի Խաչէն Տեառն ², և քարակոփս 'ի շինութիւն եկեղեցեաց: Եւ նա առաքեաց զամենայն զոր խնդրեաց, և զտախտակն ոտիցն Տեառն, և զբեւեռս ձեռացն, և այլ սպասս եկեղեցւոյ և ծախս, զի յանուն նորա շինեացին եկեղեցի յերկիրն Բարթլայ: Եւ եկն եպիսկոպոսն յերկիրն Ռւշէթ, և էարկ հիմն եկեղեցւոյ, և եղանդ զբեւեռսն, և եթող անդ շինողս և ծախս: Եւ անցեալ 'ի Մանկիսա՝ և անդ եղ հիմն եկեղեցւոյ, և եղ անդ զտախտակն սուրբ: Եւ լուաւ թագաւորն, և տըրումեցաւ վասն մասանցն այլուր զնեղոյն, և ոչ յարքունական քաղաքին, և զի ոչ անդր եկին դեսպանքն նախ: Եւ ասէ սուրբն Նինաւ. Մի դժուարիւր, արքայ, զի յամենայն տեղիս արժան է սերմանել զանուն Տեառն. և կայ աստ մեծ սրբութիւն և յիշատակ 'ի Տեառնէ՝ պատմութեանն սուրբ: Եւ լուաւ թագաւորն յԱրթաթարայ զամենայն որախտութիւն պատմութեանն, և փառաւորեաց զՔրիստոս՝ ասելով. Օրհնեալ է տէր Աստուած, որ եհան զնա յատեղեաց իւրոց Հրէիցն, և շնորհեաց մեզ հեռաւորացս ողորմութեամբն իւրով: Եւ սկսան ապա քարակոփքն 'ի գալ եպիսկոպոսին՝ շինել եկեղեցի արտաքոյ քաղաքին, որ է այժմ՝ եպիսկոպոսարան: Եւ ասաց սուրբն Նինաւ 'ի սկիանել

¹ Վախթանգ ունի յիսուն քան:
² Գիւլա Ս. Խաչին եղև յամի Տեառն 326-327 'ի ձեռն Հեղինէ գլխոյի. իսկ զժամանակ գառնալոյ Վրաց աշխարհին 'ի հաւատս, ոմանք զհեա գնալով Վախուշտ պատմագրի, կարգեն գրեալթէ 10 ամօք յառաջ, և այլք՝ զամս ինչ զկնի քան զայս թուական: — Խնդիր ստուգութեան ժամանակաց նախնի հեռաւոր վկայոց՝ է կարծեալ բաւել անկանելի:

զործոյն . փառաց բաշխողդ Գրիստոս՝ Որդի Աստուծոյ , եկիր լրմամբ և զօրութեամբ քո յազգն Դաւթի . և 'ի միածին մօրէ՝ ծնար միածինդ Աստուած , լոյսդ ամենեցունց , պատկերդ Հօր , որ իբր կարօս՝¹ առեր մկրտութիւն 'ի ջրոյ և 'ի Հոգւոյ , խաչեցար և թաղեցար 'ի սիրտ երկրի , յարեար երեքօրեայ , ելեր յերկինս , և գաս դատաւոր կենդանեաց և մեռելոց . դու լեր հովանի և ամրութիւն ամենայն յուսացելոց 'ի քեզ . և քեզ օրհնութիւն յաւիտեանս . ամէն :

Եւ պատմեցին ոմանք 'ի նմին ժամու եպիսկոպոսին՝ եթէ 'ի ստորոտս փոքու լերինն՝ կայ ծառ մի գեղեցիկ և անուշահոտ , և լինին 'ի նմանէ բժշկութիւնք էրէոց՝ որք վիրաւորին յորսորդաց , յորժամ ուտեն 'ի թափել տերևոց նորա և կամ 'ի պտղոցն : Եւ ասէ ցնոսա . Ստուգապէս երկիրս այս խնամեալ է միշտ 'ի Տեառնէ՝ նախ քան զճանաչելն զնա : Եւ առեալ զրէվարքայորդին՝ չողաւ եպիսկոպոսն² , և կտրեալ զժառն սատովքն՝ բերին 'ի քաղաքն , մարտի քսան և հինգ՝ յարբաթու . և լի էր տերևօք . և կանգնեալ զնա 'ի դրան եկեղեցւոյն՝ զաւուրս երեսուն և եօթն³ մնաց անթառամ , որպէս յիւրական արմատոյն : Եւ 'ի մայիսի մի՝ կազմեցին երիս խաչս . զմին կանգնեցին . և 'ի տեսիլ ամենայն ժողովրդեանն՝ իջանէր յերկնից խաչ լուսեղէն՝ պատկեալ աստեղօք , և զգենոյր զփայտեղէնն՝ մինչև ցառաւօտն : Եւ ասպա երկու աստեղք ելանէին անտի , մինն յարևելս սլացեալ և մինն յարևմուտս կոյս : Եւ ասէ սուրբն Նինաւ . Ելէք 'ի բարձր տեղիս , և զիտեցէք թէ ուր երթան աստեղքն : Եւ ելեալ տեսին և ասացին՝ թէ մին աստղն փայլէ 'ի ծայրս լերինն թխտթոյ , որ ելանէ 'ի կասբ , և միւսն յերկիրն կախեթոյ 'ի Դարայ : Եւ տարան զերկոսին խաչան , և կանգնեցին 'ի տեղիսն՝ զոր Տէր եցոյց 'ի ձեռն փայլատակեալ աստեղացն . և զաւագ խաչն կանգնեցին 'ի վերայ

1 Պրոսէ Թարգմանէ . Source puissante du baptême par l'eau et par l'esprit; այսինքն է . Աղբիւր հոգւոր-Պէտան ջրով և հոգով : Թեւեալ զոր իբր կարօսն՝ ընթերցեալ աղբիւր կարօս :
 2 Յօր . Աստուծոյն . որով խանդարին միաք բանիցն :
 3 Յօր . Երեսուն և հինգ . ուղղեցաւ 'ի վախճանայ :

վիմին՝ որ կայ հանդէպ քաղաքին . և կարդեցին զոր մեծի Զատկին՝ Տօն խաչին՝ ամենայն տանն Գարթլայ , զութ օր : Եւ զինի աւուրց՝ դարձեալ լուսով փայլատակեալ խաչն բորբոքէր յաւուր չորեքշաբաթու , ունելով 'ի գլուխն պսակ յերկոտասան աստեղաց : Եւ 'ի տեսիլ սքանչելեացն՝ յողովք 'ի հեթանոսացն դարձան 'ի Տէր և մկրտեցան . և հաւատացեալքն՝ ևս հաստատեալք 'ի հաւատս՝ տային օրհնութիւն Աստուծոյ , երկրպագութեամբ սրբոյ նշանին . քանզի իբրև զկայծակունս 'ի քրայից՝ հրեշտակք Աստուծոյ շրջէին զխաչին , և ելանէին 'ի վերայ նորա :

Յաւուրսն յայնստիկ որդին թէվայ¹ , որ էր ժառանգ թագաւորութեանն , հիւանդացաւ մերձ 'ի մահ . և բերեալ հօրն՝ ընկէց առաջի խաչին , և առժամայն ողլ եղև . և փառք ետուն Աստուծոյ : Եւ հայր մանկանն շինեաց 'ի վերայ խաչին մարմարեայ խորանս , և ամի ա մի դայր նուիրօք պատարագաց յերկրպագութիւն խաչին : Եւ կոյր մի երկու աչօքն՝ եկն անկաւ առաջի սրբոյ նշանին , և բացաւ զինի եօթն աւուր : Եւ կին մի՝ ութամեայ լկեալ 'ի դիւաց , բերին մահճօք , և ընկեցին յոտս խաչին . և զինի երկոտասան աւուր զնաց ողջացեալ 'ի տուն : Եւ մանուկ մի մեռեալ , եբեր մայր նորա ձգեաց առնթեր խաչին . և յողովք ասէին ցնա . ի բաց տար և թաղեա զգա , և մի յանդգնիր . այլ նա ոչ հատանէր զյոյսն իւր . և 'ի ժամ երեկոյին յարեաւ մանուկն , և տարաւ զնա մայր նորա 'ի տուն իւր . և զոր տեսեալ ժողովրդոցն՝ տային օրհնութիւն Աստուծոյ խաչեցելոյն : Այլ և ոչ մերձ եկելոցն բաշխէին բժշկութեան շնորհքն միայն , այլ և հեռաւորացն՝ որք կարգային զանուն սրբոյ խաչին Նունեայ . վասն որոյ և բազում կանայք ամուլք՝ առին զաւակս 'ի պարգևաց խաչին :

Յաւուրսն յայնստիկ առաքեաց թագաւորն կոտանդիանոս² սարկաւագ մի , որ ունէր թուղթ 'ի Բրան .

1 Յօր . Երէւն :
 2 Վախճանդ կարգէ այսպէս . « Յաւուրսն յայնստիկ եկն թուղթ 'ի սրբոյ պատրիարքէն Հովմայ առ Նինէ , առ Թագաւորն և առ ժողովուրդ Վրաց . առաքեցաւ և սարկաւագ մի Բրանջ աղ .

Հաց ազգէն, որք 'ի հօրէ նորա ¹ լուսաւորեալք էին . քանզի լուան նորա եթէ 'ի Հայս և 'ի վիրս ծագեաց արեգակն արդարութեան մեծապայծառ ճառագայթիւք, և մեծամեծ գործք Աստուծոյ երևեցան առ նոսա . և առաքեցին զբոլ զցնծութիւն սրտից իւրեանց, և ևս առաւել կամեցան տեղեկանալ 'ի ձեռն երանջ սպասաւորին, զի զրեալ զամենայն ստուգութեամբ տարցի առ նոսա, որ ինչ 'ի Հայս և 'ի վիրս իրք եղեն 'ի փառս Աստուծոյ: Զոր իմացեալ սարկաւազին՝ զրեալ 'ի մատենի՝ տարաւ յաշխարհն իւր 'ի Բրանջս:

Յայնմ ժամանակի խորհեցաւ թագաւորն Միհրան՝ պատերազմօք բռնութեան՝ ածել 'ի հաւատս զՓերոզ փեռայն իւր և զՄիսուլսն . և արգել զնոսա սուրբն Նունի, ասելով եթէ Տէրն ոչ եկն սրով և աղեղամբ, այլ խաչիւ և աւետարանաւ: Եւ չոգան եպիսկոպոսն և Նիհաւ, և իշխան մի ընդ նոսա՝ 'ի Ծրբին, 'ի Ճարթալ, 'ի Թխեալ, 'ի Ծիլկան, 'ի Գօրամաղր . և ոչ ընկալան զբան Տեառն . և իկին 'ի Ժալէթ և յերծոյթ, և քարոզեցին անդ . և լուան նորա և մկրտեցան: Եւ Փխացիքն թողին զերկիրն իւրեանց, և գնացին 'ի Թոշէթ . և բազումք 'ի լեռնականայն կան մինչև ցայսօր 'ի կռապաշտութեան: Եւ սուրբն Նիհաւ զնաց յերկիրն Ռանայ՝ քարոզել փերոզի, և դադարեաց մերձ 'ի սահմանս կուխեթոյ, և հիւանդացաւ անդ ²: Եւ Բէլ՝ որդի թագաւորին, և Սողոմէ կին իւր, որք կային յՈւշարմա, եկին տեսանել

զաւ՝ շնորհս ունել և օրհնել զսուրբն Նինէ, և հայցել զօժանդաւ կուծիւն աղօթից նորին: Ածեալ էր ընդ իւր սարկաւազին և թուղթ մի առ Ս. Նինէ 'ի թագաւորէն Բրանջաց, որք 'ի հօրէ նորա մկրտեալք էին »:

1 Այսինքն՝ 'ի հօրէ սրբոյն Նունեայ, ըստ վերոյգրեւոյն:
 2 Մերս Մ. Խորենացի համառօտիւ հատանէ զգովութիւն Սրբուհւոյս՝ յորժամ ասիցէ. « Իսկ երանելին Նունէ էլ գնաց աշակերտել զայլ ևս դաւառան Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուռաբար և առանց անելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և որ 'ի ամս . կամ թէ ճամարտագոյն ասել 'ի խաչ եղեալ, 'ի կրթութիւն մահու զկեանսն առնելով, բանիւ՝ վկայ Բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով՝ որպէս արեամբ պատկեալ: Զոր համար ձակիմբ ասել Առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց 'ի Կլարջաց սկսեալ առ զբամբք Աւանաց և Կասբից մինչև 'ի սահմանս Մաքթթաց »:

զնա: Եւ թագաւորն լուաւ, և առաքեաց զեպիսկոպոսն տանել զնա 'ի Մցխիթա . և ոչ կամեցաւ երթալ: Ապա եկն առ նա թագաւորն և կին իւր, և Պելուժավր Սիւնեցին ¹, և բազմութիւն ժողովրդոյ . և նստեալ շուրջ զնովաւ՝ լային: Եւ նա հայէր ընդ երկինս անքթիթ աչօք, լի զուարթութեամբ: Յայնժամ ասեն ցնա թաւ գուհիքն . Մայր սուրբ, որպէս լուաք 'ի քէն, կային Որգուոյն Աստուծոյ բազմութիւնք մարգարէից, և եղեն նորա երկոտասան առաքեալք և եօթանասուն և երկու աշակերտք, և ոչ որ 'ի նոցանէ առաքեցաւ առ մեզ, բայց միայն զու սրբուհի . և արդ պատմեա մեզ զոր պիտութիւն ծննդեան և սննդեան քո առ մեզ: Եւ ասէ ցնոսա սուրբն . Ձի կամիք տեղեկանալ յաղագս տառապեալ աղախնոյս Քրիստոսի, որ այսուհետեւ կոչէ զիս առ ինքն, և 'ի մայրն իմ յաւիտենից . և պատմեալ է իմ յականջս Սողոմեայ, դասերք արքային Հայոց, համառօտ զօրինակ գաղտնի իմ այսր . տուք բերել քարտէս և մեղան, և զրեցէք 'ի բերանոյ դորա . և զայն գօլք ինքնին զիտէք, զոր լուայքն և տեսէք: Եւ խաղաղութիւն Տեառն եղիցի ընդ ձեզ . և յանձն առնեմ ձեզ զՅակոբ քահանայն, որ զկնի Յոհաննիսի լինելոց է եպիսկոպոս՝ 'ի կոչմանէ Հոգւոյն: Եւ ապա ետ մատուցանել պատարագ եպիսկոպոսին Յոհաննիսի, և հաղորդեցաւ 'ի սուրբ խորհրդոյն . և յանձն արաւ բեալ զինքն թագաւորին երկնաւորի՝ կատարեցաւ 'ի Քրիստոս . և թաղեցաւ 'ի նմին տեղով ², յերեք հարիւր երեսուն և երկու ³ ամի վերացման Տեառն,

1 Այս վախճանագայ գրի անունդ Հերոժ Աւրիսունէլ . զոր թերեւս ուղղագոյն իցէ ընթեռնուլ Պերոժաւր կամ Պերոզաւր Սիւնեցի . թէպէտ և անծանօթ է ինձ եթէ անուն նորին և եթէ յիշատակութիւն ինչ ուրեք 'ի պատմութիւնս գնմանէ:

2 Այն է՝ 'ի Հերեթ գաւառի, 'ի Բուզէ գեղջ . զի ըստ վախճանագայ՝ նա ինքն Ս. Նունէ խոստումն ասեալ էր յարքայէն՝ յանուն Աստուծոյ՝ թաղել զնա 'ի տեղովն յայնմիկ, առ խոնարհօժեան, զի անապատ և անչուք էր տեղին . զոր յակամոյս բանագատեցաւ կատարել արքայն՝ առ 'ի ընուլ զվերջն հրաման և զկամս Սրբոյն Նունեայ:

3 Ըստ վախճանագայ պատմագրի՝ յամի Տեառն 329, իսկ ըստ վախճանագայ՝ 338 'ի վերացմանէ Տեառն, և 3838 յարարչութեան աշխարհի . թերեւս վերպակաւ շիտեալ իցեն թիւքն 816 և 1016 ընդ 816 և 1016:

և յելիցն Աղամայ 'ի դրախտէն՝ հինգ հազար ութհա-
րիւր երեսուն և երկու ամի, հնգետասաներորդի ամի՝
մտից նորա 'ի Բարթէլ:

Իսկ թագաւորն կոտտանդիանոս գրեաց թուղթ
առ Միհրան, և արձակեաց զորդի նորա զԲահրար, որ
կայր առ նմա պատանդ, և ասէ. Ես կոտտանդիանոս
ինքնակալ, նոր ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, նովաւ
ազատեալ 'ի դերութենէ սատանայի, առաքեցի առ
քեզ, Միհրան, թագաւոր վրաց՝ զորդիդ քո. զի Տէրն
մեր լինցի 'ի միջի մերում երաշխաւոր, կալ քեզ մեզ
հնազանդութեամբ ¹, և նա հալածէ զխափանիչ դեն
'ի սահմանաց քոց: Իսկ Միհրան արար ուրախութիւն
մեծ նանայիւ՝ մտրք մանկանն, և ամենայն աշխարհաւն՝
'ի փառս Աստուծոյ: Յետ այսորիկ կատարեաց զեկեղեցի
եպիսկոպոսարանին, և ելից զարդուք: Եւ յաւուրսն
յայնոսիկ մեռաւ Բէվ որդի նորա, կեցեալ ամս երե-
սուն և չորս: Եւ 'ի նոյն ամի հիւանդացաւ թագաւորն
Միհրան. և կոչեաց զորդի իւր, և եզեալ զթաղն 'ի
վերայ խաչին, և ապա առեալ անտի՝ դնէր 'ի գլուխ
նորա, պատուիրելով նմա զկրօնս և զկարգս աստուած-
պաշտութեան: Եւ ասէ ցիկինն իւր. Երթ, բնակեա 'ի
գերեզմանն սրբոյն Նունեայ, և անդ կեանց. և շինեա
եկեղեցի, և պատուեա զտեղին, և բաշխեա զգոյսս մեր
ազքատաց՝ ընդ երկուս հատեալ. և ես ահա երթամ՝
ուստի եկի. և դոհանամ զԱստուծոյ՝ որ զարձոյց
զխաւարն իմ 'ի լոյս և զմահն 'ի կեանս և զձախ յաջ-
և դուք ժրասլիք, և զմնացեալ կուռսն կործանեսլիք.
և եղիցի ընդ ձեզ Տէր ամենակալ: Եւ զայս ասացեալ՝
ննջեաց: Եւ յերկրորդում ամին հանգեաւ թագաւորն
Նանա 'ի Տէր:

1 Յօր. Հնապանդան:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Բ

Թագաւորն Բահրարայ օգնականորեալն Պարսից՝ հակառակ
կանաց Հայոց, և գործք ևորս և մահ. — Յաջորդորէն կայսիւր-
պոսաց. և քագաւորն Միհրդատաց և այսա որոշոյ ևորս Վարդաբա-
բարայ, և հարկիւ սորս Պարսից, և պարտի 'ի Յունաց. և զկեի
սորին յաջորդորէն քագաւորաց անց, որպէս և կայսիւրպոսաց,
յես Յակոբայ. — Յաջորդորէն Այուի արքայի և որոշոյ ևորս
Միհրդատաց 'ի վերայ Պարսից. — Կարգ յաջորդորեալն կայսիւր-
պոսաց, և յաղագս գործոց Մուշիկայ անսրժաւն կայսիւրպոսի. —
Թագաւորորէն Միհրդատաց և ծնունդ Վախրանգայ, և իշխա-
ւորիւն Սակիստոյ և մահ Մուշիկայ:

Բայց ոչ տային Հայք թագաւորել Բահրարայ, զի
կամէին զորդի դստերն Տրդատայ թագաւորեցուցա-
նել: Իսկ Բահրար ապաւինեցաւ 'ի Պարսս՝ տալով նո-
ցա երկիր. և Պերոզի ես 'ի Շամշոյտոյ մինչև 'ի գլուխ
Աշոցաց ¹. և նոյնպէս աղաչանս արձակեալ 'ի Յոյնս,
և յամենայն կողմանց ժողովեալ զօրս՝ տուին պատե-
րազմ՝ ընդ Հայս 'ի Չաւախէթ, և հալածեցին զնոսս ².

1 Ըստ Վախթանգայ՝ Բահրար եղ դաշն ընդ արքայն Պարսից,
որ էր որդի եղբօր հօր իւրոյ, և « փոխանակ աշխարհին Ռանայ՝
սկսեալ 'ի Պարսայ, զոր Պերոզի փեսայի նորա ընկալեալ էր 'ի
Միհրանայ, ես նմա զերկիրն ընդ ամենայն երկայնութիւն գաւա-
ռին, սկսեալ 'ի Շամշոյտայ մինչև ցմբաս Ապոցաց. և յայնժամ
Պերոզ ընկալաւ զբրիստանութիւն, մրտելով ինքն և ամենայն
ժողովուրդն իւր »:

2 Պատերազմն այսպիսի և պարտութիւն ոչ ուրեք յիշի առ
պատմից արգիս՝ ընդ Վրաց արգին. և զի պատմից ոչ կարգէ զժա-
մանակ իրացն՝ մարթ է կարծել մեզ յաւուրս Խոսրովու Երկրորդի
լեալ, զորմէ ասէ Խորենացի թէ « Գիտացեալ զթուլարտութիւն
նորա և զուշուրութիւն՝ բնակչաց հիւսիսոյ Կաւկասու, 'ի գաղանի
հրամանէ Շապուղ Պարսից արքայի՝ միաբանեալ արշաւանօք 'ի միջոց
աշխարհիս մերոյ հասանէին, մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու
բիւրովք. (Ասողկի՝ երիս բիւրս գնէ) ... և զհիւսիսային մեր գունդն
հարեալ ... և հասեալ 'ի գրունս Վաղարշապատու՝ պաշարէին »:
Թէպէտ և ոչ յիշին աստ յանուանէ Վիքթ, սակայն ոչինչ արգելու
և զնոսին ձեռնուես և գործակիցս գնել ազգացն Հիւսիսոյ. թէպէտ
և սղբին ևս ոչ յերկար վայեցեցին 'ի յաջողութեան զինուց իւրեանց,
վանեալք յասպետէն Բագարատայ և 'ի Վահանայ Ամատունւոյ:

և թագաւորեաց Բաճըար՝ ¹ ուժովն Յունաց և Պարսից՝ Գիր էառ ² ՚ի Սողոմեայ և յորդւոյ իւրմէ, զի որչափ չէ հատեալ ազգն Բաճըարու՝ ոչ խնդրեսցեն նորա թագաւորութիւն: Եւ ետ նոցա զԿուխէթ, և կացոյց իշխան Ռիշոյ: Եւ էր ինքն հաստատուն ՚ի հաւատս, և դարձոյց զքաղուսն ՚ի կաւկասեաց՝ ՚ի Քրիստոս. և շինեաց եկեղեցի ՚ի Ծիլկան, և բազմացոյց քահանայս և սարկաւազունս: Եւ մեռաւ խաղաղութեամբ, և թաղեցաւ ընդ եղբօր իւրում ³. և թագաւորեաց որդի նորա Միրզատ ⁴:

Եւ զկնի Յոհաննիսի եպիսկոպոսին՝ եղև եպիսկոպոս Յակոբ. և յետ նորա՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զսարկաւազն իւր զՅակոբ՝ եպիսկոպոս վրաց, և առաքեաց ⁵: Իսկ Միրզատ թագաւորն էր մարդ հաւատացեալ յԱստուած, և եկեղեցաչէն և զարդարիչ. և յաւուրս նորա սկանն տանել մասն ՚ի սիննէն՝ զոր վաղադոյն յիշեցար. և ոչ արգելոյր թագաւորն: Մեռաւ Միրզատ, և թագաւորեաց որդի նորա Վարդաբաբար ⁶. և արար կանայս երկուս, զզուստրն Բէվայ ⁷, և զԹոռն փերոզայ, որ ծնաւ նմա զփարսման. և զուստրն Բէվայ ծնաւ զՄիհրզատ և զՏրդատ: Եւ

1 Քսաներորդ հինգերորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց ընդ ամս 22, ՚ի 342-364 յետ Քրիստոսի:
 2 Յօր. Եւ Բագաւորեաց Բաճըար, և ուժովն Յունաց և Պարսից գրեալս ՚ի Սողոմեայ, և այլն: Վախձմանդ ունի այսպէս. « Յետ այսորիկ միջնորդելով արքային Պարսից և կայսերն Յունաց՝ գրեաց Բաճըար առ որդիս եղբօր իւրոյ (Բէվայ) և առ Սողոմէ՝ օրինակ զայս. և այլն »:
 3 Վախձմանդ գնէ ընդ հօր իւրում:
 4 Քսաներորդ վեցերորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց զամս 15, ՚ի 364-379 յետ Քրիստոսի:
 5 Թէպէս և կաթողիկոսն Հայաստանեայց ձեռնադրէր զեպիսկոպոսապետն Վրաց, այլ ընտրութիւնն ՚ի ձեռս ազգին Վրաց էր, մինչև ցՎիւրիոն, զոր ընկալան Վիլք բոս կամոց Մովսիս Բ. հայրապետին Հայոց: Իսկ յիշեալն աստանօր Ներսէս է՛նոյն ինքն Աշտարակեցին (324-333), որ արար զժողովն Դունայ. և սարկաւազ նորն Յակոբէ՝ ՚ի Քաղուածոյսն Վախձմանդայ՝ անուանի Յովբ, որպէս և ՚ի Մտիթարայ Այրելանեցոյ:
 6 Քսաներորդ եօթներորդ արքայ, խոսրովունի, թագաւորեաց 14 ամս, 379-393, յետ Քրիստոսի:
 7 Վախձմանդ ունի. « Զզուստրն Տրդատայ, որդւոյ Բէվայ, Թոռն Միհրանայ... և զզուստրն որդւոյ Պերոզայ և գասերն Միհրանայ »:

ինքն Վարդաբաբար էր թերի ՚ի հաւատոցն և վատարի, և ոչ արար գործ ինչ արժանի յիշատակի: Յաւուրսն յայնոսիկ եկն զօրագլուխն Պարսից՝ մեծաւ ուժով ՚ի սահմանս Հայոց և Վրաց, յաւուրս Խոսրովայ՝ արքայի Հայոց, որդւոյ քաջին Տրդատայ, և խնդրէր հարկս ՚ի Հայոց և ՚ի Վրաց: Եւ հրամայեաց Խոսրով թագաւորին Վրաց՝ ածել զքնակիչս կովկասու՝ զԼեկս և զՍաս, զի կուուեսցին ընդ Պարսս: Եւ կնամարդին այն Վարդաբաբար ¹ երկիւղալից եղեալ թագեաւ ՚ի Չորն կուխէթոյ. և եկին Պարսիկք և շինեսցին բերդ ՚ի դրանն Տիխեաց՝ հակառակ Մցլիւթոյ: Եւ յորժամ խնդրէին Վիլք զխաղաղութիւն, նա խնդրէր զՌան և զՄովկան, զի Պարսից է, ասէր, և ձեզ բաւական է ֆարթլ, յորում ծնեալ էք՝ որդիք աղախնոյ, և տնք հարկս Խոսրովունեաց: Չոր և արարին իակ՝ թողլով ՚ի Պարսս զՌան և զՄովկան, և յանձն առին զհարկիւն. և դարձաւ զօրն Պարսից: Ի նմին ժաւանակի ասպատակեցին Յոյնք, և դրաւեցին յինքեանս զթոխարս և զԿարձս, ՚ի ծովէն մինչև ցԱրսիոն. և մնաց միայն ֆարթլ և Հերեթ և Եգրիս ընդ Վարդաբաբայ: Եւ յետ սակաւ աւուրց մեռանէր, թողեալ մանր զտղայսն ²: Եւ թագաւորեցուցին իշխանքն

1 Այսպէս յօրինակին, որպէս և այլ ուրեք Վարդաբար. Թերևս զի միօրինակ գրութիւն անուանց՝ տաղակալի իմն թուէր թարգմանչին և կամ մանաւանդ ընդօրինակողին:
 2 Չորանս սլաւոնցիս զթերահաւատութենէ արքայիս, որպէս և Վախձմանդայ կոչել զնա « այր անհաւատ և թշնամի կրօնից, և առ ասի ևէթ իշխանաց և ժողովրդեան ՚ի ծածուկ ունել զուրացութիւն իւր », դժուարին է միաբանել ընդ բանից Կորեան, որովք յայտ առնէ զիւրթ խնամոց արքային, որով « հրաման տայր ՚ի կողմանց կողմանց և ՚ի խառնիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս, ապա ՚ի ձեռն վարդապետին (Ս. Մեսրոպայ). զոր առեալ՝ արկանէր ՚ի բովս վարդապետութեան, և այլն »: Թէպէս և ՚ի Կորեանէ՝ Բակուր անուանի արքայն Վրաց, այլ հանդիպութիւն ժամանակի հարկ ՚ի վերայ գնէ՝ նոյն համարել զայն ընդ Վարդաբաբայ, զոր Վախձմանդ ուղղագոյն ևս կոչէ Վարդաբաբար. այլ զի յայտ է Լարա կոչմանդ աւելադր ընել ՚ի բազում անուանս՝ իւրև նշանակիչ մէջոսէան, վասն որոյ տարաձայնութիւնն մնայ միայն ընդ Բակար և ընդ Բակուր, և այն թերևս ՚ի վրէպ ընթերցուածոյ ձեռագրոց, այլ զայս կալցի իւրաքանչիւր զը որպէս և կամք իցեն: Բայց ինձ զարմանալի այն երևի թէ որպէս ոչ միայն սլաւոնցի վրաց, այլ և ոչ Վախձմանդ, որ մանր սլաւոն զամենայն գէպս, և

զՏրդատ ¹, զորդի դստերն Մեծին Տրդատայ՝ աշխարհին Հայոց արքայի. այր լաւ և մեծահաւատ և իմաստուն, որ զաղարեցոյց զգոռալն Պարսից, և շինեաց եկեղեցիս, և յաւելուած արար ամենայն բարեաց՝ հօգևորաց և մարմնաւորաց. և աղատեաց զՌիչա, և շինեաց անդ եկեղեցիս: Եւ զկնի ննջման եպիսկոպոսին Յակոբայ՝ կացոյց ՚ի տեղի նորա զՆդիա: Եւ նա (Տրդատ) շինեաց զՆեկարիս, և մեռաւ բարի անուամբ: Եւ թագաւորեաց Փարսման ². և գտեալ օգնութիւն ՚ի կայսերէ՝ դիմացաւ Պարսից ³. և զկնի սակաւուց մեռաւ: Եւ թագաւորէ Միրդատ ⁴ թոռն Բէվոյ, այր վէս և պակասամիտ, և ոչ հարկէր Պարսից: Եւ առաքեաց թագաւորն Պարսից ⁵ զՈւփրիբ զօրագլուխն ՚ի վերայ նորա. և չոգաւ Միրդատ ընդգէմ՝ նորա ՚ի Գարգաբան, և ըմբռնեցաւ ՚ի նմանէ, և հարան զօրքն. և մտին ՚ի Բարթէլ՝ Պարսիկք, և քանդեցին զեկեղեցիսն, և յամենայն տեղիս եղին կրակատունս:

Եւ զկնի ամաց երից անպարապ եղեալ Պարսից, կռուելով ընդ թշնամիս իւրեանց ՚ի կողմանց արեւելից, ամբարձին Վիրք զգլուխ իւրեանց, և թագաւորեցուցին զորդին Միրդատայ՝ զԱրչիլ ⁶ ՚ի վերայ իւրեանց: Սա եբարձ զկրակատունսն յաշխարհէն, ապաւինելով ՚ի սուրբ խաչն: Եհան զՊարսիկսն արաքս, և տայր պատերազմ ընդ Պարսս՝ ձեռնտուութեամբ Յունաց: Վասն որոյ և կողմնակալն Պարսից, որ կայր ՚ի վերայ Ռանայ

ոչ յիշատակութիւն անգամ առնէ զերթալոյ մերոյս Ս. Մեծորոպայ ՚ի Վիրս: կամ զբարոզութենէ նորին և զգիւտոյ նշանադրացն, (որ հաւանական երեւի լինել էկեղեցականաց պատէց. կամ սբբաղան անուանելոցն), մինչդեռ անհնարին էր սոցա անդէտս լինել այնպիսի մեծի յեղափոխութեան Վրաց աշխարհին:

1 Քսենէրորդ ութերորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց ամս 12, սկսեալ ՚ի 393 ամէ ցամա 405 զկնի Քրիստոսի:
 2 Քսենէրորդ իններորդ թագաւոր, խոսրովունի, կալաւ զնշխանութիւնն զամս 3, ՚ի 405-408 յեա Քրիստոսի:
 3 Հառ Պրոսէի առ թագաւորութեամբ Շապհոյ Երկրորդի ՚ի Պարսս, և Թէոգոսի Երկրորդի առ Յոյս:
 4 Երեսներորդ արքայ, խոսրովունի, վարեաց զտերութիւնն ընդ ամս 2, ՚ի 408-410, յեա Քրիստոսի:
 5 Յակոբայ Ս. թագաւորէր ՚ի ժամանակին:
 6 Յօր. Չվարէլ: Երեսներորդ առաջներորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց 24 ամս, ՚ի 410-434, յեա Քրիստոսի:

և Մովկանայ և Ատրպատականու, եկն ՚ի վերայ նորա մեծաւ ուժով: Իսկ Արչիլ զնաց ընդ առաջ նորա մեծաւ ուժով ՚ի Բերդահօջ, և վանեալ հալածեաց զնոսս՝ զօրութեամբ սուրբ խաչին. և մտեալ ՚ի Ռան՝ գերեաց զնոսս, և դարձաւ մեծաւ խնդութեամբ: Եւ առաքեաց աւետաւորս յամենայն երկիրն, և ասաց. Ոչ զօրութեամբ մերով և ոչ իմաստութեամբ, այլ անուամբ սուրբ Երրորդութեանն և զօրութեամբ խաչին՝ Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ յաղթեցաք Պարսից. և արդ, հաստատեցարուք ՚ի հաւատս, և փառք տուք մեծին Աստուծոյ: Եւ լուեալ ամենեցունց՝ օրհնեցին զսուրբ Երրորդութիւնն ՚ի փառսն իւրում, և նորուղեցին զեկեղեցիսն: Եւ քանզի Պարսից թագաւորն պատերազմէր ընդ Հնդկացն և ընդ Սինդացւոց և ընդ Հաբաշխսն, և ոչ էր ատակ նմա առ Վիրս: Եւ որդին Արչիլ՝ Միրդատ, այր սրտեայ և աշողաձեռն, աւերէր քանդէր զկողմանս Պարսից, բայց ոչ կարէր առնուլ բերդս կամ քաղաքս: Իսկ զօրագլուխն Առանայ՝ Բարդաբօթ՝ տայր զգուստր իւր ՚ի կնութիւն Միրդատայ, և առնէն խաղաղութիւն ՚ի մէջ իւրեանց: Եւ ետ Արչիլ զՇամոյտէ՝ օրդւոյն իւրոյ՝ ամենայն թիմասն: Եւ կինն Միրդատայ հաւատաց ՚ի Բրիստոս և մկրտեցաւ. և շինեաց զսուրբն Սիովն ՚ի Շամոյտէ, և էր անուն նորա Սակղուխս:

Իսկ զեպիսկոպոսութիւնն յետ Եղիայի կալաւ Յունան, և զկնի նորա Գրիգոր, և յետ նորա Բարսեղ, և զկնի նորա Մուշեղ, որ էր յազգէ Պարսից. և ոչ էր նա կատարեալ յերկիւղ Տեառն, այլ ՚ի ծածուկ վարէր զմոզութիւնն, և ոչ քարոզէր և ոչ յորդորէր զժողովուրդն յաստուածպաշտութիւն, այլ գրէր գիրս ուսման աղանդոյն մոզութեան: Եւ ոչ կարացին դիտել զայն Արչիլ և որդին իւր, զոր յետոյ իմացեալ՝ գրեաց Միքայէլ եպիսկոպոսն:

Հանգեաւ ՚ի Բրիստոս բարեպաշտութեամբ Արչիլ. և թագաւորեաց Միրդատ ¹ որդի նորա՝ հայրաման առաքինութեամբ: Եւ եղև նմա զուստը մի խորանձէ

1 Երեսներորդ Երկրորդ արքայ, խոսրովունի, եկաց յիշխանութեանն 12 ամս, ՚ի 434-446, յեա Քրիստոսի:

անուն . և խնդրեցին 'ի Տեառնէ արու զաւակ . և յետ չորից ամաց եղև նոցա որդի , և կոչեցաւ վարախոսորով թանգ 'ի Պարսից լեզուն , և վրաց լեզուաւն ասիւր վախթանգ . և արարին խնդութիւն մեծ և բաշխ աղքատաց , և ետուն դոհութիւն Աստուծոյ : Եւ զարգացեալ մանկանն՝ սնուցանէր զնա սպայապետն Սալուրմակ : Եւ մեռաւ Միրդատ , և մնաց վախթանգ եօթնամեայ ¹ : Եւ զահի հարաւ մայր նորա Սակգուխտ 'ի հօրէ իւրմէ՝ թէ քինախնդիր լինի վասն թողոյն իմ զմոգութիւնն , և աւերմանն Պարսից՝ յառնէ նորա Միրդատայ . և յանձնեալ զտղայն , չոգաւ առ հայրն իւր՝ աղաչել զնա , զի ներեսցէ նմա վասն իրացն եղելոց : Եւ ասէ ցնա Բարդաբաթ . Թողեալ քեզ զվասան վասն ամենայնի . բայց դարձիր 'ի տուն քո . և ես դնեմ զօրէնս Պարսից 'ի վիրս , և 'ի կամս ապաստան արարից ընտրել իւրաքանչիւր զհաճոյն իւր , կամ զմերն և կամ զվրացն : Եւ նոյնժամայն առաքեաց պաշտօնեաց կրակի 'ի Մցխիթա , և քրմապետ մի Բինքարան կոչեցեալ . և եկեալ նստան 'ի Մոգթա : Իսկ Սակգուխտ վարէր զթաղաւորութիւնն կամօք հօր իւրոյ , մինչև մեռաւ նա . և էառ զիշխանութիւնն նորա վարդաբակուր որդի նորա , եղբայր Սակգխտոյ : Մեռաւ և սպայապետն Սալուրմակ , և էառ զպատիւ նորա Զեւանչէր : Իսկ քրմապետն ջանայր 'ի կրօնս իւր դարձուցանել զվիրս . և ոչ որ հայեր 'ի նա , բայց 'ի սահաւուց յաննչան արանց , որք կորուսին զկեանս իւրեանց : Յաւուրսն յայնսպիկ մեռաւ Մուշիդ եպիսկոպոսն , և կալաւ զտեղի նորա Միքայել , որ էր 'ի Յունաց , որ ժրութեամբն իւրով պահեաց զերևելի արան 'ի հաւատս ճշմարիտս :

¹ Երեսներորդ երրորդ արքայ , խոսրովունի , իշխեաց ընդ ամս 53 , 'ի 446-499 , յետ Քրիստոսի . 'ի սկզբան անդ ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Սակգխտոյ , և սպա առանձինն :

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Գ

Սրբաւանք Օսաց և Յունաց 'ի վիրս և գերեղ գնուին . — Յաղորդիւն վախթանգայ ընդդէմ Օսաց և Խոսրաց և մխարանեղ ընդ Պարսից . — Սրբաւանք վախթանգայ 'ի կողմսն Պոնտոսի , առանդորիւնք նորին զԵրրոսիւրաց և զԵրևոսեանք աշտարակին . — վախթանգայ դիւրորդիւն առնեղ քրիստոնէից , տեսնել տեսիլ և դասնայ յետս . — Յաղորդիւն Յունաց 'ի վերայ Պարսից , և սպարեղցն 'ի մարտեկ՝ հաւատայ 'ի Քրիստոս . — վախթանգայ արտօրիւնք ընդդէմ աշտարակի Յունաց , և հաշտորդիւն ընդ կայսեր :

Յայնմ ժամանակի ելին Օսքն ընդ դրունս Դարբանդայ , և զերեցին զամենայն ֆարթլ , 'ի գետոյն կուրայ 'ի զլիտոյն մինչև ցիսունան . և մտին 'ի Մուկան և 'ի յԱռան , և զերեցին . և տարան զքոյրն վախթանգայ զՄիհրանդուխտ : Ելին և Յոյնք ¹ , և առին 'ի ներքոյ լրոյն Եզրայ՝ մինչև ցրերդն ֆուջայ . և ամենայն տունն վրաց մտին 'ի սուղ անհնարին , և ասնն . վասն մեղաց մերոց յաճախեցին մեղ չարիք . զի ոչ պահեցաք զաւանդն քրիստոնէութեան , որպէս և հարքն մեր ² :

Եւ մանուկն վախթանգ էր ջերմ 'ի հաւատս քրիստոնէութեան , և խոցոտեալ լինէր՝ զի եղաւ տուն կրակի 'ի ֆարթլ , և յիրաւի պաշարեալ ունին զմեղ վիշաքս այս . և էր ամաց ³ հնգետասանից : Եւ հաւաքեալ առ ինքն զամենայն մեծամեծան՝ մխիթարէր զնոսա և ասէր , եթէ Հայրենի կամօք խրատեաց զմեղ Աս .

¹ Զարշաւանս զայս Յունաց՝ կարգէ վախուշտ առ Մարկիանոս սիւ կայսեր , յառաջին ամս երկրորդի կիսոյ հինգերորդի դարունն :
² Օրինակն՝ զոր յեզու Պրոսէ 'ի փռանկ լեզու , յաւերտաստանօք . Եւ եկին հասին այս ամենայն վէրք 'ի վերայ մեր , զի կրակատունք գտանին հաստատեալ յաշտարակի ֆարթլաց . վասն որոյ և պաշարեցին զմեղ չարիքս այսոքիկ : — Փոխանակ այսց բանից՝ պակասեն 'ի թարգմանութեան նորին ստղբ Էնչ 'ի յաջորդ բանիցն , զորս աւելի ունի օրինակն մեր :
³ Յօր . Պակասի ամաց :

տուած 'ի փրկութիւն և 'ի զգաստութիւն. և արդ-
 յայսմհետէ դարձիք յիւրաքանչիւր չարեաց, և դառ-
 նայ առ մեզ Տէր զթութեամբ: Եւ թէպէտ ոչ տեսէք
 յիս բարի ինչ, զի մանուկ եմ ես, այլ զհարցն իմ զե-
 րախտիս յիշեցէք, և մի յուսահատիք 'ի Տեառնէ վասն
 տղայութեան իմոյ, զի օգնէ մեզ Տէր Աստուած մեր՝
 վասն անուան իւրոյ և ազօթից հարցն մերոց: — Եւ առա-
 քեաց առ եղբայր մօր իւրոյ վարդաբակ՝¹ Լինդրել
 օգնութիւն 'ի վերայ Օսաց. և առաքեաց նմա երկու-
 տասան հազար վառեալս: Եւ ինքն վախժանգ ձայն
 տուեալ յամենայն վիրս, ժողովեաց ընդ հեծեալ և
 ընդ հեռեակ՝ հարիւր և վաթսուն հազար. և ազօ-
 թեաց զեօթն օր պահօք և հսկմամբ զիշերաց, և
 տուրս տալով կարօանելոց: Եւ յանձն արար զթագա-
 ւորութիւնն մօրն, և թէ մեռանիմ, ասէ, 'ի պատե-
 րազմիս, առցէ զթագաւորութիւնս Միհրան՝ թոռն
 Տրդատայ, առեալ զքոյր իմ խորանձէ 'ի կնուծիւն:
 Եւ զնայ ինքն 'ի թիանէթ. և եկին առ նա բնա-
 կիչքն կովկասու յիսուն հազար. և չոգաւ և էանց
 ընդ դուռն Դարիալայ², և մտաւ 'ի գաշտն Օսէթայ,
 և նստաւ յայնկոյս գետոյն Արագու: Եւ Օսքն ժողո-
 վեալ զազգն խաղրաց, և եկեալ բանակեցան յայնկոյս
 գետոյն՝ զաւուրս եօթն: Եւ մենամարտիկքն աստի և
 անտի փորձէին զմիմեանս. և յեւթներորդում աւուրն
 այր մի՝ ի խաղրաց՝ թարխան անուն՝ ելանէր և կոչէր զք
 որ կարողն իցէ 'ի զօրացն վախժանգայ: Եւ ընտրեցին
 պարսիկ մի, որ բազում քաջութիւնս ցուցեալ էր նորա.
 և 'ի հանդիպելն միմեանց՝ եհար զնա թարխանն 'ի վե-
 րայ դագաթանն և ճեղքեաց յերկուս. և էր անունն նո-
 րա փարաման-փախուր: Եւ տրտմեցաւ յոյժ թագա-
 ւորն վախժանգ, և մտեալ 'ի վրանն՝ կարդաց արտա-
 սուօք զԱստուած զգիշերն: Եւ 'ի լուսանալ առաւօտու՝
 ելանէր թարխանն դարձեալ նախատել, և վատթա-
 րելով զվախժանգ. և ոչ գտաւ որ յօժարել 'ի սիրտ՝

¹ Որ էր իշխան Աղուանից աշխարհին. որ և ըստ վախժանգայ
 պատմելի սիրով ընկալաւ զհրեշտակութիւնն Վրաց, զի և զերկիր
 նորին աւերեալ էր Օսաց:
² Յօր. Կարալիայ:

կուռել ընդ նմա: Իսկ ապա վախժանգ անկաւ 'ի
 վերայ երեսաց իւրոց, և ելաց առաջի Տեառն. և յա-
 րուցեալ կազմեցաւ. և կնքեաց զինքն խաչիւն ֆրիս-
 տոսի, և ոչ լուաւ՝ որք արգելութիւն զնա՝ որպէս զմանուկ
 և զանփորձ, այլ ասաց. Օգնեցէք ինձ աղօթիւք, զի
 Տեառն է պատերազմ, և նա է յոյսն իմ և վատահու-
 թիւն և արուեստ ձեռաց: Եւ յարձակեալ 'ի վերայ
 թարխանին՝ եհար նիզակաւն 'ի վերայ միջոյն, և շեշ-
 տակի հանէր ընդ թանձրութիւն զրահիցն և մարմնոյն՝
 'ի միւս կողմն. և անկեալ յերիվարէն՝ սատակէր: Եւ
 վախժանգ 'ի տեղւոյն անկանէր յերեսս, և ասէր. Օրհ-
 նեալ ես Տէր իմ, ֆրիստոս Աստուած, որ առաքեցեր
 զհրեշտակս քո, և սատակեցեր զհայհոյիչան քո: Եւ
 կտրեալ զգլուխ նորա՝ տարաւ առ զօրս իւր, 'ի վեշ-
 տասան ամի տիոց իւրոց: Եւ 'ի միւս այլ օրն՝ այր մի
 հսկայազն էանց յայսկոյս գետոյն, և ինդրէր զվախ-
 ժանգ. և զօրութեամբն ֆրիստոսի՝ զնա ևս դիւաթա-
 ւալ յերկիր ընկենոյր: Եւ ապա յարձակեցան զօրքն,
 և հարին զՕսք և զխաղրիկքն, և մաշեցին զնոսա 'ի
 սուր սուսերի իւրեանց. և մտին յաշխարհ նոցա 'ի
 զիւզս և 'ի քաղաքս, և յաւարի հարին և գերեցին զնո-
 սա. և մտին 'ի Բաջանէթ և 'ի Զիքէթ, որ է ներքոյ
 Ափխազէթոյ, առին և գերեցին զնոսա: Իսկ թագա-
 ւորքն Օսեթոյ փախուցեալք յամուրս՝ առաքեցին դես-
 պանս առ վախժանգ՝ առնել հաշտութիւն և տալ զգե-
 րեալն Օսաց, և առնուլ դիւարթլայն. և լուաւ նոցա,
 և ետ զՕսան երեսուն հազար, և էառ զիւրն երեքհա-
 ղիւր յիսուն հազար, և զքոյրն իւր Միհրանդուխտ¹.

¹ Վախժանգայ՝ յետ աւերելոյ զԲաջանէթ և զԶիքէթ՝ մտեալ
 յաշխարհն Օսաց, ընկալաւ դաշինս խաղաղութեան յարքայէ նո-
 ցուն, որ ապրեալ էր յամուրս լեռանց կովկասու: Ի փրկանաւո-
 րութեան գերեաց՝ վասն Միհրանդխտայ քեռ. Վախժանգայ՝ պա-
 հանջեցին Օսք տալ 'ի դուրս 30000 'ի նշանաւոր արանց իւրեանց՝
 գերեւոյ 'ի Վրաց՝ յականէ յանուանէ. զոր յանձն առեալ Վախ-
 ժանգայ՝ փրկեաց զքոյր իւր 'ի գերութենէ. իսկ վասն մնացելոյ
 գերութեանն՝ սահմանեաց Վախժանգ փոխանակել զայր ընդ առն.
 որով զերձան ամենայն վիթք գերեալք յՕսաց՝ արք 330000. այլ
 զինն այսր փոխանակութեան՝ մնացին դարձեալ 'ի ձեռս Վրաց գե-
 րեալք յՕսաց անտի՝ արք 630000, թող զԲաջանիկան և զԶիկան:
 — ՎԱՅԹԱՆԳ:

և առաքեաց զնոսա ընդ ճանապարհն Դարիւլայ. և զզօրան Պարսից և Կովկասայ դարձոյց 'ի յաշխարհն Իւրեանց բազում աւարաւ: Եւ ինքն զօրօք Իւրովք զամս երիս արար պատերազմ ընդ Ափխաղեթոյ գաւառան, և էառ զամբոցսն ամենայն¹. զի թագաւորն Լեւոն անպարապ էր 'ի Պարսից կողմանէն: Եւ ապա դարձաւ 'ի Մցխիթա խնդութեամբ և ուրախութեամբ. և արար տօն ցնծութեան 'ի փառս Աստուծոյ մերոյ Գրիստոսի, տալով տուրս աղքատաց: Եւ արձակեաց ընծայս թագաւորին Պարսից՝ քսան հազար երիվարս, և ծառայս տասն հազար՝ 'ի ձեռն քրմապետին, և խնդրեաց զդուստր նորա իւր 'ի կնութիւն: Եւ եղբօր մօր իւրոյ երկու հազար երիվար, և հազար ծառայս²: Եւ թագաւորն Պարսից տեսեալ զաջողութիւն նորա, ետ նմա զգուստր իւր Բայենդուխտ, և զեառն կովկասու 'ի հրամանս նորա³. և զրեաց զնախերգանս թղթոյն այսպէս. ՅՈՐՄԻՂԷ ԵՄՏԻՆՅԱՆԱՅ⁴ առ վախթանդ վարնխոսրովթանդ, ախոյեան տասն թագաւորաց՝ խնդաւ: Արարի զոր խնդրեցերն. այլ զօրացիր և քաջ լեր՝ կալով ընդդէմ Յունաց, առեալ զքեռին քո ընդ քեդ:

Եւ արար վախթանդ հանդէս զօրաց երկուհաւրիւր հազարաց, և ել ընդ Հայս, զի և նոքա ես առեալ էին զնոյն պատուէր: Եւ ելին նախարարքն Հայոց ընդ նոսա՝ Տրդատ Արշակունի և Արեւ Սիւնեաց տէր և Զուանբեր վասպուրա կանի և Համադասոյ Տարօնոյ, Գրիգոր և այլք ընդ նոսա⁵. և չոգան 'ի կառախպուլա, և թողին 'ի վերայ նորա իշխանս երկուս՝ երկոտասան հազար հեծելօք՝⁶ պատերազմել ընդ

1 Փոխանակ և էառ զամբոցսն ամենայն՝ օրինակն Պրոսէի ունի՝ և նաան պարմանդ դամբնէւեան. (Tous étaient dans l'étonnement).
 2 Պրոսէ. Հազար երիվար և նոյնքան ծառայս:
 3 Պրոսէ ունի. Եւ զեառն Կովկասու կարգեաց նմա յօժխոս:
 4 Թուի Եմէնազէ, զի վախթանդ ունի « ՅՈՐՄԻՂԷ՝ յարքայից արքայէ՝ առ վախթանդ, և այլն »:
 5 Այս ամենայն հայազգի իշխանք դտանէին 'ի բաժնին արեւելեան Հայաստանի, որ էր ընդ լծով Եազնոյ Երկրորդի, արքային Պարսից, ըստ դաշանցն՝ զորս եդ սա ընդ Արկաղեայ կայսեր, որդւոյ Մեծին Թէոդոսի:
 6 վախթանդ ասէ. « Երկուս իշխանս, տալով առ իւրաքանչիւր 'ի նոցանէ երկոտասան հազարս հեծելօք »:

նմա, որ է կարնոյ քաղաք. և չոգան ընդ միջերկրայս մինչ 'ի Պոնդոս, և առին երիս քաղաքս: Եւ պատուէր ետ վախթանդ զօրացն մի զոք սպանանել զանորինացն պարտն¹, որք Գրիստոսի երկրպագօրքս են իբրև զմեզ: Քանզի հաւն իմ յորժամ ել ընդ Պարսից թագաւորին 'ի Յոյնս, և հասին մինչև յԱնձիանձու, ուր դերեգման սրբոյն Գրիգորի է, և ձեռնարկեցին յեկեղեցւոյ մանկունան՝ յաղթահարեալք եղեն, և դարձան ամօթով սակաւք 'ի բազմաց²: Եւ տասնօրեայ ճանապարհաւ անցեալ ընդ այն՝ եկաք մեք այսօր մինչ 'ի Կոստանդնուպօլիս, ուր հաւատացեալ 'ի Գրիստոս թագաւորն Կոստանդիանոս յաղթեաց բիւրուց բազմաց՝ խաչին նշանաւ: Եւ մեծն Տրդատ թագաւորն Հայոց պատուհասեալ 'ի Տեառնէ, վասն տանջելոյն զտուրբ Լուսաւորիչն և զտուրբ տիկնայսն, և ծանուցեալ զԳրիստոս՝ ոչ յաղթահարեցաւ յուսմքէ մարդոյ. զոր դիտէք զուր իսկ, քաջք Հայոց, թէ որպէս հսկայն և նշանաւորն յամենայն ազգս Տրդատ՝ թիկամբք բեռնարկեալ՝ շինէր տուն Աստուծոյ: Գիտէք և զպիղծն Յուլիանոս սատակեալ 'ի Պարսս. և Յուբիանոս էառ զթագաւորութիւնն. և ասաց Տէրց Պարսից թագաւորն. Մի կուսիր ընդ Յուբիանոս, զի չտամ զնա 'ի ձեռն քո: Եւ դուք, բնիկքդ վրաց և Պարսից, զիտէք զնախնին ամենայն թագաւորաց զնեբրովթ, որպէս գրեալ է զմանէ³, եթէ զառիւծ և զայծեամն 'ի հետեակուց բմբռնէր նա, և զամենայն երէ և զգազան. և վասն այսորիկ ամենայն ազգ հնազանդեցան նմա. և շինեաց զաշտարակն 'ի սեանց ոսկոյ, և յարծաթի սարսխոյ եղեալ զհիմունան,

1 Այսպէս յօրինակին. Թերևս ուղղելի. Մի զոք սպանանել անօրինաց պանպարսն:
 2 Անհարկէ 'ի մարտն Միհրանայ ընդ Կոստանդիանու, զորմէ ճառեցաւ 'ի վեր անդր:
 3 Զայս ամենայն զՆեբրովթայ և զաշտարակէն՝ առեալ իցէ Թերևս յառասպելաւանդ գրոց անտի՝ զոր 'ի վեր անդր յեղեաց՝ դտեալ Միհրանայ, որ պատմէր յազգոս ազգին Նեբրովթայ և շինութեան Քաղենեայ. Գլ. Ժ: — Զայսօրիկ է տեսանել և առ վարդանոյ պատմին (Գլ. Ե. էջ 11), որ և զբնութիւն աշտարակին կարգէ՝ սկսեալ յառաջին ամի Ռաբաուս մինչև ցքառասնեորդ ամն նորին:

կայերբ և աղիւսով պատելով զայն . և 'ի պատուհանն դնելով ահունս լուսատու՝ յակինթս և զմրուխտս , զի դիչեր մի լիցի 'ի փորափոխոցս նորա , և 'ի տաճարս և 'ի սենեակսն՝ զոր շինէին 'ի մէջ նորա . և զբարձրութենէն ասնն թէ երեքօրեայ ճանապարհ էր ընդ ելս աստիճանացն՝ մինչև ցմուտ դրանն . և անչափ տարան վերացուցին զկատարն՝ անցուցանելով ընդ կենսաբեր օդն , և մտանել ելանել 'ի միջկուտ և 'ի զլստաբեր կայանս աստեղաց , ուր շրջագայութեամբ եթերոյն բորբոքէր տեղին . և ոսկին և արծաթն՝ զոր ընդ մէջսն տանէին՝ հալել սկսաւ , և խարչատէին շինողքն : Եւ անդ իմացան զիմաստս և զխորհուրդ եւթն կամարաց աստեղացն , և շատ ինչ հանճարս , զի մի ընդ վայր լիցի՝ առ Աստուած զիմեքն նոցա : Եւ 'ի պարսիկ լեզու գայր ապա ձայն առ Նեբրովթ , որ ասէր ցնա . Ես եմ Միքայէլ՝ որ ասեմ քեզ բանիւ Տեառն . եւ և գնա այտի , զի ահա ձեռագործդ այդ հասաւ հանդէպ զբախտին . բայց լեռնս այս՝ ուր կամ ես՝ միայն անջրպետէ զգրախտն , ընդ որոյ ստորոտն ելանէ արեգակն : Եւ ընդ այս ելանեն գետքն Նեղոս և Փիսոն . Գեհնոն բերէ անուշահոտ ծխանելիս , և բանջարս խոտոյ , որ խառնի ընդ մուշկս , զոր կազմեն մարդիկ 'ի պատրանս ուրեղաց 'ի հոտ անոյշ : Արդ զու թէ յիւրաւի ցանկաս երթալ 'ի բարձրութիւնս երկնից՝ տեսանել զԱստուած , գնա կաց 'ի սահմանի բնութեան քո 'ի խոնարհութեան մտաց , և 'ի վերայ ուստի ստեղծար , և բնակեաց 'ի մէջ գետոյդ Եփրատայ և Զիլասայ ¹ , և թող զմարդիկդ գնալ յո՛ւ և կամիցին . բայց յԱստուծոյն մի գնացեն . և 'ի պատշաճ ժամու գայ առ ձեզ Տէրն ձեր 'ի խոնարհ , և գտանի 'ի մէջ այպանողաց և կատաղի ժողովրդոց , և 'ի նոցանէ ատեցեալ մեռանի . և զայ գտանէ զձեզ 'ի մէջ զժոխոց 'ի Տարտարոսն , և հանէ զձեզ անտի , և յարուցեալ 'ի մահուանէ՝ շինէ ձեզ աշտարակ և սանդուխս ելանելոյ առ Աստուած : — Եւ զայս ասացեալ էարկ զնորք 'ի հոտոյ դրախտին , և արբեցան զմայլեցան և մխիթարեցան . և մոռացան

1 Զիսա է արաբական կոչումն Տիգրիսի :

զխորհուրդս և զլեզուս՝ զոր գիտէին յառաջն՝ եւթն լեզուս . և առին օտար լեզուս՝ ըստ թուոյ իւրեանց : Եւ թողեալ զբաղաքն և զաշտարակն՝ զոր շինէին , գնացին յաշխարհն իւրեանց . թորգոմ ¹ 'ի թորգոմեանսն , Սիդոն 'ի Սիդէթ , Բերձեանք 'ի Բերձանս , Յոյնք 'ի Յունէթ , Ագ և Մագ՝ յԱգմագուգէթ , Պարսք 'ի Պարսս , և այլք յայլս ² : Եւ այս բանք չեղև յայտնապէս ասացեալ , այլ զրեցաւ և պահեցաւ 'ի ծածուկ՝ որպէս խորհուրդ . և ես պատմեցի ձեզ 'ի յօգուտ , զի գիտասցիք և զուր Պարսքդ , եթէ չէք օտարք 'ի Բրիստոսն մերոյ . և նախնին ձեր Բէլ , որ նա ինքն է Նեբրովթ , որ կռնոսն կոչի , ազատեալ է 'ի զժոխոց յԱստուծոյ մերոյ Բրիստոսէ . և զուր խնայեցէք յամենն սեան՝ որք բարձեալ բերիցեն զանուն նորա սուրբ , և մի աւերէք զսուրբ տաճար նորա , զի մի բարկութիւն նորա բորբոքեցի 'ի մեզ :

Եւ զայս ասացեալ հրաման եհան յամենայն տեղիս՝ զի յայտ եկեսցեն թագուցեալքն , և մի երկիցեն քրիստոնեայք 'ի սրոյ . բայց զի զինչն տայցեն 'ի դուրս և առցեն զգերիսն : Եւ ինքն զբազումս 'ի գերեացն զգեստաւորեալ՝ ազատեաց , և առաւել ևս զեկեղեցականսն , և տալով նոցա ըստ անձին երկս գահեկանս : Եւ զՊետրոս քահանայ և զՍամուէլ մննուցոն , որք լեալ էին աշակերտք Գրիգորի Աստուածաբանի՝ առ իւր պահեաց . և ասէ ցՊետրոս . Յիսկզբան մտից իմոց 'ի Յոյնս՝ չետու բնաւ ձեռնարկել 'ի շինուածս տաճարաց Աստուծոյ : Եւ ասէ Պետրոս . Աստուծոյ եկեղեցի՝ բանաւոր հօտ նորա է , զորս յետ սպանանելոյն՝ ոչ զու և ոչ այլ որ կարէ կանգնել , իսկ զշինուածս զիւրին է սում և կամ իցէ : Ո՛չ զիտես եթէ ամենայն մեզք սրբեցան ջրհեղեղաւն , և արիւնն Հաբելի տակաւին գոչէ աւաջի Տեառն . և զամենայն վատթարութիւնս Հրէիցն

1 Յորինակին պահասի թորգոմ :
 2 Վասնթանդ ունի այսպէս՝ խօսելով զՆեբրովթայ , « Եթող չուէլ 'ի Հնդկիս՝ զորս զՆեգկացն խօսէին բարբառ , և զՍինգացիս 'ի Սինդ , զՀուսովմայեցիս 'ի Հուսով , զՅոյնս 'ի Յունաստան , զԳոգ և զՄագոգ 'ի Մագուգէթ , զՊարսիկս 'ի Պարսկաստան : Եւ էր նախկին բարբառ՝ Ասորեստանեայցն . և այսորիկ էն ահա եօթանէքին լեզուք յաւուրս Նեբրովթայ » :

անտես արարեալ, զարիւնն Զաքարիայ՝ որդւոյ Բարե-
քեայ խնդրել ասաց ՚ի նոցանէ. և այսպիսի քանի
արիւն անպարտ հեղաւ ՚ի ձեռաց քոց: Եւ ասէ Վախ-
թանգ. Պարտաւոր ցուցեր զիս դու, և ես մեղայ
Տեառն: Եւ ասէ քահանայն. Եթէ ճանապարհ բացեր
բանիցս, մեղք քո եթող զքեզ. և այլ մի ևս պատե-
րազմիր ընդ որդիան Աստուծոյ, և զհօւրդ վառեալ ՚ի
քէն՝ դու չիջուսցես: Եւ ասէ Վախթանգ. Խնդրեա
յԱստուծոյ, զի յայսմ գիշերի տեսից զհաճոյան Աստու-
ծոյ: Եւ Պետրոս ասէ. Այդ առաւել է քան զիս, բայց
սրբոց յանձն արասցուք: Եւ բարկացաւ Սամուէլ, և
ասէ. Ո՛չ զիտես զսէրն ֆրիստոսի, որ ասաց ցՊողի-
կարպոս. Եթէ ոչ երկմտէին և ծանրանային հրեշ-
տակը, յամենայն քաղաքս և ՚ի զիւրս խաչէի ես՝ ՚ի
կեցուցանել զամենեսեան: Եւ զի՛նչ ասէր Աստուած
ցանորէնն Աքազ¹. Խնդրեա դու քեզ նշան յԱս-
տուծոյ քումմէ ՚ի խորութեան կամ ՚ի բարձրութեան:
Եւ ֆրիստոս ասաց. Զոր ինչ խնդրէք յանուն իմ՝ ա-
րարից ձեզ: Եւ արդ դու թագաւոր՝ կյորդեա մեզ ա-
զօթիւք, և լինի որպէս և կամիս: Եւ ՚ի ժամ երեկոյին
ննջեաց թագաւորն ազօթիւք, և Պետրոս և Սամուէլ
հսկեցին զգիշերն ամենայն: Եւ տեսանէր թագաւորն
զսուրբն Նունի ՚ի տեսլեան, զի ասէր ցնա. Արի և ել
ընդ առաջ, զի ահա դան առ քեզ թագաւորք երկնի և
երկրի: Եւ բացեալ զաչս ՚ի վեր Վախթանգ՝ տեսանէր
զքաղաքն Բեզանդիոն, ՚ի նմա աթոռք երկու, և մա-
նուկ մի և այր մի կատարեալ՝ նստէին ՚ի վերայ նոցա,
և այրն էր Գրիգոր Աստուածաբան. և ասէր ցնա. Մարդ
չար, ընդէր հարեր զբանակս Տեառն, և կոտորեցեր
զխաչինս նորա. և արդ, եթէ ոչ ակն առեալ էր իմ
սրբուհւոյդ Նունեայ, կրէիր դու զպատուհասն հարց
քոց հրապաշտից: Եւ ասէ Նինաւ ցՎախթանգ. Գնա,
անկիր յոտս թագաւորին²: Եւ արար այնպէս. և
նստոյց զնա առ իւր, և ետ ՚ի ձեռս նորա մատանի՝ լու-

¹ Յօր. Ասպաբ: — Իսկ զու ՚ի ֆրիստոսէ ասացեալսն առ Պօ-
ղիկարպոս՝ չգտանեմ ուրէք յիշատակեալ առ կենսագիրս Սրբոյն:
² Թագաւորն առ Վախթանգայ պատմչի գնի նոյն ինքն Մեծն
Կոստանդիանոս:

սատու ակամբ կազմեալ: Եւ Պետրոս և Սամուէլ կային
երաշխաւոր Վախթանգայ, եթէ այլ ոչ մեղանչէ նա:
Եւ կայր անդ խաչ փառազարդ, և թագ ՚ի վերայ նորա.
և տեսանէր Վախթանգ զկայսրն՝ զի առնոյր զթագն ՚ի
խաչէն, և դնէր ՚ի գլուխ նորա ասելով. Ահա քեզ եր-
րորդ պսակ: Եւ զայս ամենայն տեսեալ յերազի՝ որ-
պէս և հայցեացն. և ապա զարթուցեալ փառքեա-
Աստուծոյ: Եւ ՚ի վաղիւն զառնայր առ Հայօք, և պա-
տուիրէր մի ումեք մեղանչել:

Բայց կայսրն Յունաց ել զհետ նորա ինն հազա-
րաւ, և փախոյց ՚ի զօրացն վրաց: Եւ զայն տեսեալ քեռ-
որդւոյ նորա Պարսիկն, ասէ ցՎախթանգ. Օձ, ծնունդ
իժի, զի՛նչ է այս զոր արարեր. որպէս լուայ՝ մայր հօրն
քո ՚ի Յունաց աստի էր, և քարչեաց ժանտ սերմն
զքեզ ՚ի նոյն, և ՚ի սէր մեռելոյն Յիսուսի՝ ահա կու-
րուսեր զՊարսս. և չմայ քեզ այդ: Եւ ասէ Վախ-
թանգ. Խաչեալն՝ Աստուած իմ՝ է, և նա փրկէ զիս.
և դու կարգա զհօւրն, և մարտիր ընդ Յոյնոք: Եւ ինքն
Հայօք և վրօք առանձնացաւ: Եւ մարտեան Պարսք և
կովկասեանք ընդդէմ՝ կայսեր, և յաղթեցան ՚ի նոցա-
նէ. և մեռաւ քեռին Վախթանգայ, և քսան և հինգ
հազար Պարսիկ, և Աջալ թագաւորն Լեկաց, և յուրով
նախամարտիկը ընդ նմա՝ յիւրոցն. սպանաւ և զխա-
ւորն Ռանայ. և այն եղև բեկումն անհնարին ՚ի կող-
մանն Պարսից: Յայնժամ՝ ապա իջեալ ՚ի կառացն՝
երկրպագեաց ֆրիստոսի, ասելով. Քո է, Տէր, յաղ-
թութիւն, և ոչ հրապաշտից և ամբարտաւանից: Եւ
ասէ ցՊետրոս. Իբր զխաչն և զիր այդր, և երկիր պագ-
ցեն ամենեքին որ ընդ իս են, և որ քո ոչ հնազանդեացի՝
մեռցի: Եւ Բարզաւ թագաւորն Մովկանայ արհամար-
հեաց զխաչն և զբանն Վախթանգայ. և սպան զնա սպա-
րապետն վրաց Զուանբեր. և ասէ ցամենայն զօրսն.
Այս է մեր զօրութիւն և յաղթութիւն: Եւ զարհուրե-
ցան ամենեքեան, և ասեն. Եթէ տացէ մեզ յաղթու-
թիւն խաչդ այդ, արհամարհեմք զամենայն պաշտա-
մունս մեր, և զֆրիստոս պաշտեմք՝ որ կայ ՚ի գմա:

Եւ ՚ի նմին ժամու ելանէր Յոյն մի, Պողիկարպոս
անուն, քուերորդի կայսեր, և ինդրէր մենամարտիկ

ի զորացն վախթանգայ: Եւ ոչ որ վստահացաւ ելա-
նել, քանզի նա էր սպանող զորագլխին Պարսից: Ա-
պա ասէ վախթանգ. Առիւծ ընդ աղուեսու ¹ ոչ
ելանէ, բայց զի ցուցցի զօրութիւն խաչիս ֆրիստոսի՝
ելից ընդ քեզ: Եւ կնքեալ զանձն նշանաւ խաչին,
երկրպագեալ և համբուրեալ զնա, չողաւ ընդդէմ
Պօղիկարպոսի, և ասէ. Որովհետեւ գիտացեր եթէ
երկրպագեաց զօրքս խաչին ֆրիստոսի, և խնդրես
տակաւին մարտնչել ընդ մեզ, ահա արիւն քո՝ ի գլուխ
քո: Եւ մերձ երթեալ եհար զնա, և ճեղքեաց յերկուս,
և դարձաւ առ իւրսն՝ փառաւորելով զֆրիստոս: Դար-
ձեալ ճակատել սկսան Յոյնք, և փախոյց զնոսա վախ-
թանգ մինչև ցծովն: Եւ յետ այսորիկ հանդէս արարին
երկոցունց կողմանցն. և էին անկեալքն ՚ի Յունաց
եօթանասուն և երկու հազար ². և ժողովեալ զգե-
րեալն Յունաց, և արկեալ ընդ թուով՝ եօթնհարիւր
ութսուն հազար ³, և առաքեցին զամենեսին առ
կայսրն ՚ի ձեռն ներսեսի և Ատրնբրեսէի իշխանացն:
Չոր տեսեալ կայսեր՝ խնդաց. և եկն առ վախթանգ, և
երդուան միմեանց. և ետ կայսրն զԹուղարս և զկլար-
ճէթ, զոր առեալ էր ՚ի վրաց, և խոստացաւ տալ զդուս-
տրը իւր վախթանգայ: Եւ դարձաւ վախթանգ ՚ի
տուն իւր մեծաւ խնդութեամբ:

1 Այսինքն, ես որ թագաւորս եմ՝ առիւծ, ընդ ծառայիդ՝
աղուեսու. որպէս յաւելլու վախթանգ պատմիչ:
2 Յաւելլու օրինակն Պրոսէի ընդ վախթանգայ. Եւ խոստան
և երկու հազար ՚ի զօրաց վախթանգայ. որ չիք յօրինակի մերում:
3 Չթուանշանն 23000 (780000) Պրոսէի վրեպակաւ 2300 (423000,
680000?) ընթերցեալ, ՚ի զուր մեղագիր լինի հոյ բնագրին:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Դ

Վախթանգայ ընդդէմեալ Պարսից և հաշտեցուցանել զնոսա
ընդ Յոյնս. — Երբ Վախթանգայ յԵրուսաղիմ, և միարևս չու նորս
ընդ Պարսից ՚ի Հեղիկս. — Շահառախոյրիւք Վախթանգայ ՚ի
Սեղիկս, և սապատակել ընդ Պարսից յաշխարհն Հարաշխաց. —
Դարձ Վախթանգայ ՚ի Վիրս, հանդերձ Պետրոսիւ և Սանուելիւ, և
որ ինչ անցք անցին ընդ եպիսկոպոս Միրայել. — Գաղուստ և
հաստատորիւք Պետրոսի կարողիկոսի ՚ի Վիրս, հանդերձ եպիս-
կոպոսակցօք իւրովք, ընդ Հեղիկեայ դատր կայսերն Յունաց՝ ա-
ծեալ ՚ի կնոքիւք վախթանգայ. — Յաղորդիւք վախթանգայ ՚ի վե-
րայ Պարսից և հարկակի ՚ի ևոցանէ կարեօկեր. — Գաղուստ Չե-
նոնի կայսեր յօգնորիւք վախթանգայ և պատերազմել ընդ Պար-
սից. — Ման վախթանգայ:

Իսկ թագաւորն Պարսից լուաւ զուխտ նորա ընդ-
Յոյնս. բարկացաւ յոյժ, և անձամբ՝ բազմութեամբ
զօրաց՝ ՚ի Յոյնս, և անդէն մեռաւ ¹: Եւ թագաւորեաց
որդի նորա. և ել ՚ի վերայ վախթանգայ. և կուռեցան
ընդ միմեանս զամիսս չորս. մինչև եկն զօր ՚ի կայսերէ
ութսուն հազար, հանդերձ պարզեօք: Եւ զայն իմա-
ցեալ Պարսից թագաւորին՝ խնդրեաց հաշտութիւն ՚ի
վախթանգայ, ասելով. Ընդէր կուռիմք վասն դենի.
Եթէ իցէ Աստուած հուրն՝ ինքնին առցէ զվրէժ իւր ՚ի
Խաչելոյն: Եւ ասէ վախթանգ. Ահա գիտես՝ զի ամե-
նայն թագաւորք հարկս տային ձեզ, մինչև հաւատա-
ցին ՚ի Խաչեալն, և նովաւ զօրացեալ յաղթեցին ձեզ՝
որք պաշտէք զկրակ, զօր ես չիջուցի աստ յաշխարհիս
իմում, և առաքեցի առ քեզ զքրմապետ նոցա: Եւ արդ-
ֆրիստոս՝ Աստուած իմ է, և հուրն աստուած քո իցէ՝
թէ կամիս. և ես ազգ ներբովթայ եմ, բայց դու ունիս

1 Օրինակն Պրոսէի համաձայն ընդ վախթանգայ՝ զմահ
Պարսիկն կարգէ չէ ՚ի գլուխ հանեալ զխորհուրդ արշաւանաց
նորա ՚ի Յոյնս:

զաթուո նորա . հնազանդեցայց քեզ՝ որպէս հօր : Եւ աւարին այնպէս . և տուեալ միմեանց պարզեա՝ տեսին զիրեարս : Եւ ետ վախթանգ զքոյր իւր Միհրանդուխտ՝ թագաւորին Պարսից խոսրովու ՚ի կնուծիւն¹ . զի միւս քոյրն խորազնէ առ Հայոց Պատիաշխոյն² գրաւ էր : Եւ եղև միջնորդ վախթանգ ընդ Յոյնս և ընդ Պարսս , և արար խաղաղութիւն ՚ի մէջ նոցա . և եթող խոսրով զերուսաղէմ ՚ի Յոյնս : Այլ կինն վախթանգայ՝ ծնաւ երկուորիս՝ արու և էգ , և մեռաւ ինքն . և կոչեցին զանուն արուին Դաչէ : Եւ վախթանգ արար ՚ի վերայ ոսկիակազմ սաղաւարտին պատկեր դայրու և առիւծու . վասն որոյ ՚ի ժամ պատերազմին տեսեալ զնա և ճանաչեալ՝ ասէին . Ի բաց եղերուք ՚ի գայէ և յառիւծու . և կոչեցաւ նա Գուրգասալ , այսինքն Գայլառիւծ՝ ՚ի Պարսից լեզուն : Բայց յոյս նորա սր առ Բրիստոս Աստուած՝ փառաւորէր զնա հանապազ . զի կայսրն առաքեաց նմա մեծ չնորհակալութիւն և պարզեա՝ ՚ի ձեռն Լեւոնի զօրազխի , և բազում բնծայս թագաւորին Պարսից :

Յետ այսորիկ ստիպեալ ՚ի սիրոյն Բրիստոսի՝ չոգաւ վախթանգ յերուսաղէմ , ընդ իւր տանելով զմայր իւր և զքոյրն . և ողջունեալ զսուրբ տեղիսն՝ դարձան մեծաւ ուրախութեամբ , և եկն յՄնդակ³ : Եւ մեծարեաց զնա Պարսից թագաւորն՝⁴ զի ՚ի Պարսս

1 Միհրանդուխտս այս է նոյն ինքն՝ զոր փրկանաւորեաց վախթանգ ՚ի ձեռաց Սոաց , զորոց ՚ի վեր անդր ասացաւ :
 2 Թուի՝ յղեալին , որպէս յիշեաց ՚ի վեր անդր , սր և ՚ի մերայոցն անուանէր յղեալին վրաց , յորոց սակի էին և քաջաժանութքն այլուստ Աշուշա , Վազգէն , և այլն . զի գաւառ նոցին՝ Սոմխէթ անուանեալ ՚ի Վրաց՝ մերթ ընդ իշխանութեամբ Հայոց կայր և մերթ Վրաց : Բդեաշես այս յընթացս պատմութեանս անուանի Բակուր , իսկ խորագնէ՝ անուանի խորակնէ , և էր աւագ քոյր վախթանգայ :
 3 Այն է՝ Անտոք կամ Անտիոքիս :
 4 Վախթանգ ՚ի մէջ ամէ զգիր արքային Պարսից առ վախթանգ թագաւոր , զոր ոչ անդէս վարկանիմ՝ յերուսալատ ՚ի հայ , առ ՚ի պարզել զխորհուրդ մտաց Պարսկին ընդ հաշտութիւնն՝ զոր ընդ Յոյնս խոսեցաւ ՚ի ձեռն Լեւոնի զօրազխի . « Արասցուք փութութով՝ զոր ինդրեան ՚ի մէջ . ըստ կամաց քոց վարեալ զաբրուծիւն քո . առաքեա հրաման ՚ի վերայ քաղաքացն՝ զորս ետու քեզ : Առաքեցի և զԲարզաբան առ կայսր՝ յանձնել ՚ի ձեռս նորա զԵ-

երթիցէ մարն և քուերն , զի արասցեն զհարստանիս քեռն նորա , զոր ետ ՚ի կնուծիւն խոսրովու : Եւ գնացին ՚ի Բաբելոն , և ընկալեալ եղեն մեծաւ պատուով , և արարին ուրախութիւն ամիսս վեց . և մեծամեծ պարզեօք յուղարկեցին զմայրն վախթանգայ¹ : Եւ առեալ խոսրովու զվախթանգ՝ գնաց ՚ի Զուրջանէթ , ուր է մայրաքաղաքն Գելան . և արարին զնա անապատ ՚ի բնակչաց ազգին , և բնակեցուցին անդ Պարսիկ , և կան ՚ի հարկի Պարսից մինչև ցայսօր : Եւ անտի գնացին ՚ի Հնդկիս , և յաւարի հարին զընդարձակ տեղիսն , բաց ՚ի քաղաքացն՝ որք կային ՚ի վերայ ծովուն . և անդ եսպան վախթանգ երկոտասան ըմբիշս . և առին հարկըս՝ մուշկս և ամբարս² հազար հազար լտերս և ծխանելիս , նաւս³ և ակունս , զմրուխտ և յակունթ՝ բեռն մի նաւի , և յոսկոյն Սոփերայ հարիւր բեռն ուղտուց , և արծաթ՝ հինգհարիւր բեռնիս , քանզի յամեցին զամս երիս :

Եւ գնացին անտի ՚ի Մնդակ . և թագաւորն Մնդկից ել ընդգէմ նոցա , և կոտորեաց ՚ի զօրացն Պարսից զբազումս . սակայն զօրքն քրիստոնէից փախուցին զնոսս , և արկին ՚ի Սինդա բերդն և քաղաք ամուր : Եւ ելանէր աւուր աւուր թագաւորն Սինդայ անձամբ ախու-

խանութիւն գաւառաց մերոց և զքաղաքաց : Գիտես քաջ զի ամենայն պարսիկ որեար՝ որ միանգամ յանուն իմ երգուեալ են կործանել զքաղաքանին Յոււնաց , զայրացին ընդ իս՝ զի յիմոցս տամ ՚ի ձեռս նոցա երկուս արքունի գաւառս : Այլ այժմ՝ աղաչեմ զքեզ սալ ինձ զքոյր քո ՚ի կնուծիւն , և գալ այսր ՚ի հայրենի աշխարհն մեր՝ տեսանել զընտանիս , և ՚ի թիկունս ինձ լինել ընդգէմ թշնամեաց իմոց՝ Հաբաշեաց , Ելամացոց , Հընդկաց և Սինդաց , որոց քամահեալ զինև՝ անաստեցին հրամանի իշխանութեանս իմոց : Եւ ՚ի գալ քո այսր՝ օրէն լիցի ինձ ասել առ աւագորեարն իմ և առ մարզպանս՝ զի ըստ փափաքանաց եղբօր մերոյ վախթանգայ՝ արարաք հաշտութիւն ընդ Յոյնս , որք և ձեռն տան ինձ ընդգէմ թշնամեաց մերոց , ընկալեալ ՚ի պարզելի մասին զերկոսին գաւառս տերութեան իմոց . և այսու օրինակաւ զԵլի ատելութիւն Պարսից ընդգէմ Յոււնաց » :

1 Օրինակն Պրոսէի ունի՝ զմայրն վախթանգայ և քոյր նորա :
 2 Այն է՝ ակն յարմարունեան , առեալ ՚ի լատինէն ambra , որ է սաք :
 3 Կարծեմ վրիպակաւ թարգմանէ Պրոսէ նաւս ծխանելիսց կալ ակունցից :

յեան . և զորս ելանէին ընդդէմ նորա՝ փութով սատա-
կէր . և ջանայր որսալ զՎախթանգ : Եւ 'ի գիշերին ա-
րար գետնափորս 'ի զրան քաղաքին ծածուկս , և թաքոյց
'ի ներքս տասն այր ընտիր , և առաքեաց զմի ոք մենա-
մարտ՝ զի խնդրեսցէ զՎախթանգ , և յարուցեալ արքն
'ի դիպող ժամու՝ կայցեն զՎախթանգ : Եւ յորժամ ել
ախոյեանն և խնդրեաց զՎախթանգ , և չոգաւ առ նա
Սայրեմակ հեծուպն Վախթանգայ , և սպան զնա : Բայց
'ի դառնալն յետս՝ յարեան դարանամուտքն և սպանին
զնա : Եւ արտմեցաւ յոյժ Վախթանգ , և ելաց զնա որ-
պէս զեղբայր սիրելի , զի սննդակից նորա էր : Զկնի
այսորիկ ել թագաւորն Սինդայ 'ի Պարպակն¹ , և ա-
սէ . Լսէ զբանս իմ , արքայդ Վրաց , զի ասացից քեզ
թէ ո՛ւմ իցես դու նման . նման ես դու ազաւառն , որ
առ գրազայն՝ փետտեալ յայլոց ընկերացն իւր , և զար-
մանեաց զնա 'ի բոյն իւր , բերելով նմա մանր ճճիս և
օձ . իսկ նա սակաւ մի կազդուրեալ՝ կալաւ զազաւան
և եկեր զնա՝ ասելով , եթէ Ոչ կարեմ զօրանալ այս-
պիսի կերակրով , մինչ ոչ եմ կերեալ թռչուն : Արդ
դու զփետտեալք 'ի մէնջ և յայլոց՝ թեաւորես հակառակ
քոյսցդ հաւատոց քրիստոնէութեան : Եւ ասէ ցնա
Վախթանգ . Անմիտ դու և մուկն խլուրդ , որ ոչ ունե-
լով աչս՝ կայ 'ի ներքոյ հողոյ , անմասն 'ի գեղեցկու-
թենէ երկնի և երկրի և 'ի ճառագայթից արեգական ,
և ուրախ է 'ի կեանս . նոյնպէս և դու կոյր մտօք՝ ոչ
տեսանես՝ զոր արարի ես . խնդաս ընդ ոչ տեսանելն՝
զոր արարի ես , զհաւատն իմ սերմանել 'ի տան հրոյ ,
'ի գաւառն Պարսից կանգնել զքրիստոնէութիւն . և
զերուտաղէմ իսկ զանդի փառացն Գրիստոսի՝ առի 'ի
Պարսից՝ զանդի ստից Ասաուծոյն իմոյ : Եւ ոչ եկի 'ի
խնդիր փառաց և ընչից աշխարհականաց և ապակա-
նացուաց , ընդ որով թաղեալ կաս դու , որպէս խլուրդն
'ի ներքոյ հողոյ : Զի մեր իմաստութիւնն հրամայէ մեզ՝
զնեւ զանձինս 'ի վերայ եղբարց , զի և զաշխարհն իմ
և զսուրբ եկեղեցիսն պահեցի 'ի զգուշութեան , 'ի

1 Վախթանգ ունի . Ել առ դրունն քաղաքին . Թերևս 'ի հայու-
մըս ուղղագրելի էցէ 'ի պարսիսպան :

ծառայութիւն տալով զանձն իմ՝ 'ի թողութիւն մեղաց
իմոց . և թէ յայստսիկ մեռանիցիմ իսկ՝ 'ի մահուանէ
'ի կեանս փոխիմ : Եւ ասէ ցնա թագաւորն Սինդայ .
Եթէ հաւատաս այդմ՝ եկ ապա 'ի դուրս , և փոխեցից
զքեզ 'ի մահուանէ 'ի կեանս , որպէս զիշխանն քո՝ որ
գնաց կարապետ քեզ : Եւ ասէ ցնա Վախթանգ . Եկ
արտաքս , և նախ ես առաքեցից զքեզ 'ի խաւարն ար-
տաքին՝ զօրութեամբ Գրիստոսին իմոյ , որ նա փոխելոց
է զիս 'ի կեանս՝ յոր ժամ և զիտէ : Եւ գնացին դիպե-
ցան երկրքեանն . և եհար Վախթանգ զՍինդայն՝ նիզա-
կան , և ընկէց զնա յերիվարէն , կարեվէր խոցեալ 'ի
մահ . և առեալ զոտիցն՝ տարաւ զնա 'ի քարջ՝ առաջի
թագաւորին Պարսից . և եղև ուրախութիւն մեծ , և գո-
վութիւն նմա յամենեցունց : Եւ ամին ճարտար՝ բժըշ-
կել զնա 'ի վիրացն . և սակաւ մի ուշաբերեալ նորա ,
թողին զնա յիւրն , և տարան : Եւ առին պատանդս եր-
կուս յորդոց նորա , և հարկս կրկին քան զՀնդկացն .
և տուաւ այն ամենայն Վախթանգայ , և այլ բազում
ընծայս : Եւ արարեալ հաշտութիւն՝ գնացեալ եկին 'ի
Հաբաշէթ¹ , յերկիրն Բաւշաղոց՝ սահմանակցացն Պար-
սից , զկնի չորից ամացն՝ զոր արարին 'ի Հնդիկս և 'ի
Սինդէթ : Եւ նստեալ կային ազգն Հաբաշեաց 'ի արդ-
մուտ տեղիս եղեգանց՝ ուր ոչ կարէր կոխել չորքոտա-
նի և ընթացք նաւի : Բայց հնարիւք իմն կտրեցին ըզ-
ջուրն , և առին զնոսա և կոտորեցին . և հազար տուն ա-
ծին ընդ ինքեանս , և ցրուեցին յայլ և այլ տեղիս . և
սոքա են ազգն Գրդաց և Քուշանքն , այլ և այլ են² :

Եւ եկին 'ի սահմանս Հայոց և Յունաց : Եւ զի ընդ
նոսա էր Լեւոն զօրավարն Յունաց՝ բազում զօրք ,
չոգաւ նա յերկիրն իւր , տալով ընդ ինքեան գեսպանս ,

1 Որպէս գիւրին է իմանալ ոչ 'ի Հաբաշիս Ափրիկէի , այլ
'ի գաւառ մի Հնդկաց , որոց գոյն սեւամորթ էր հանդայն Ափրի-
կեցոցն :

2 Պրոսէ ունի . Եւ են սոքա բազմաթիւ ազգք Գրդաց և
Քուշանաց , որ և զՔուշոքս զայստսիկ նոյն համարի ընդ անուանե-
լոցն 'ի մերոյս Խորենացոյ Քուստի Խորասանք , որոց սահման
ձգէր 'ի մտից 'ի Մարս և 'ի Պարսիկս , և յեւեց՝ մինչև 'ի Հնդիկս .
զորս ոչ է պարտ շփոթել ընդ Կորդուացիս Կորձէից Մեծին Հայոց :

զի ածցեն զգուստրն կայսեր՝ ի կնութիւն վախժանդայ, և զի ձեռնադրեսցեն զՊետրոս՝ կաթուղիկոս վրաց, և զՍամուէլ՝ եպիսկոպոս: Եւ կայսրն և պատրէարզն կոստանդնուպօլսոյ՝ առաքեցին զՊետրոս քահանայ և զՍամուէլ կրօնաւոր՝ յԱնտաք, զի անդ առցեն ձեռնազրութիւն, զի ձեր է, ասեն, վիճակն այն: Եւ կատարեալ զինդերն՝ արձակեցին զնոսա ՚ի վիրս: Իսկ թագաւորն վախժանգ չոգաւ ՚ի ֆարթլ. և ել ընդ առաջ նորա Դաչէ որդի նորա, և ամենայն փառաւորքն վրաց, և արարին մեծ ուրախութիւն ՚ի մտանել նորա ՚ի Մցխիթա: Բայց եպիսկոպոսն Միքայէլ իբրև գիտաց՝ եթէ կաթուղիկոս և եպիսկոպոս դան ՚ի վիրս՝ առանց կամաց նորա՝ դժուարեցաւ. և պատճառանօք կշտամբէր զվախժանգ, որպէս թէ երկրպագեալ է նա հրոյ: Իսկ թագաւորն երգնոյր և ազաչէր զնա՝ եթէ ֆրիստոս է իմ Աստուած ճշմարիտ, և մի պարտաւորեր զիս զուր: Եւ եպիսկոպոսն ոչ լսէր նմա, այլ անէծ զնա և արար ընդ բանիք: Եւ ասէ թագաւորն. Թէպէտ և անմեղ եմ ՚ի բանէ այտի, բայց են իմ և այլ յանցանք առաջի Տեառն, և վասն այնորիկ խոնարհել արժան է ինձ առաջի նորա: Եւ չոգաւ և անկաւ յոտս եպիսկոպոսին, և համբուրեաց և խնդրէր թողութիւն: Իսկ նա ան ՚ի նմանէ զտն, եհար զբերան թագաւորին, և խլեաց ՚ի յատամանց նորա: Եւ առեալ զստամն իւր թագաւորն՝ ասէ. Այդ գործ մեզաց իմոց էր և սատանայի, որ ամբարձ զքեզ ընդդէմ իմ. զի այդ ոչ է քո պատուիրանն՝ որ ասէ. Չեղէզն ջախջախեալ մի բեկցես, և զպատրոյզն առկայծեալ ոչ շիջուցես. և դու նախանձեցար ընդ Պետրոսի, և դու առեր զՅուդայի նախանձն: Եւ առաքեաց զնա առ պատրէարզն կոստանդնուպօլսի, և զհանեալ ատամն զինի, զի արասցէ դատաստան առանց աչառանաց: Եւ տեսեալ զՄիքայէլ՝ պատրիարզին, ասէ ցնա. Ազահաթեամբ մարտեար ընդ եկեղեցի իբրև Յուդաս, և հեղեր արիւն, և այն՝ ոտիք, և բերանոյ թագաւորին, և զշինուածն Աստուծոյ քակեցեր. և արդ մի լիցիս արժանի քահանայութեան, զի մահապարտ ես տեսուն քո: Եւ ընդէր ոչ լուար Պաւղոսի՝ որ ասէ. Հնազանդ եղբուր

թագաւորի. որ և ասէ. Աղօթեցէք թագաւորի, ապա թէ ոչ՝ զիտասջիք զի ոչ վայրապար ածեալ է սուտեր ընդ մէջ: Եւ յաքսորս առաքեցաւ նոյնժամայն Միքայէլն: Իսկ Անտիօքու պատրիարզն ՚ի ձեռնադրելն զՊետրոս կաթուղիկոս արար նմա և երկոտասան եպիսկոպոստունս. և նախ ՚ի կոստանդնուպօլս գնացին, և առեալ բազում պարգև և զգուստր կայսեր զՀեղինէ², և այնպէս չոգան առ վախժանգ: Եւ զուարճացաւ երկիրն: Եւ նստաւ կաթուղիկոս Մցխիթայ յեկեղեցոյն՝ զոր շինեաց վախժանգ՝ զՄիոն, և Սամուէլն նստաւ յեպիսկոպոսարանին Մցխիթայ. և եպիսկոպոս մի նստաւ ՚ի կլարճէթ, և մի յԱրտահան, և մի ՚ի Զաւախէթ³, և մի ՚ի Մանկլիս, մի ՚ի Բաւղնիս, մի յՈւրբն, մի ՚ի Նինաւ⁴ կոչեցեալն, ՚ի վերայ գրանն Ուշարմոյ, մի ՚ի Զերամ, մի ՚ի Զելթ, մի ՚ի մէջ երկուց եկեղեցեացն, մի ՚ի Խորնոյոյոյ, մի ՚ի յԱզարակ՝ հանդէպ Խունանայ: Եւ շինեաց վախժանգ եկեղեցի ՚ի Նիքօզ՝ ՚ի վերայ վըկայարանին Բաթղեսնոյ՝ պարսիկ մնուցողի առաջին կնուըն վախժանդայ, որ հաւատաց ՚ի ֆրիստոս, և ՚ի Պարսից բռնադատեալ վասն հաւատոցն՝ ոչ ուրացաւ զՔրիստոս, և սպանին զնա ՚ի բարի դաւանութեանն իւրում՝ ՚ի փառս ֆրիստոսի Աստուծոյ, և ՚ի տեղոյ վկայարանին նորա՝ եզաւ ակնու եպիսկոպոսի: Իսկ Հեղինէ ծնաւ ՚ի վախժանդայ՝ երիս որդիս և դուստր մի⁵: Եւ նստաւ վախժանգ ՚ի յՈւշարմա, տուեալ զմեծ մարն երկրին՝ երէց որդոյ իւրոյ Դաչէի, և զսորանձէ՝

1 Ըստ Պրոսէի՝ ձեռնադրութիւնն Պետրոսի անկանի յամեն 475-488, յորում ժամանակի պատրիարք էր Անտիօք անգլուկ եւտիքեանն Պետրոս Թափիչ:
 2 Կայսերն Աւստի Ա. երկու միայն յիշին դասերք ՚ի պատմըացն Յունաց, Արիագնէ և Աւստիգիս, առաջնոյն հարսնացեալ ընդ Պետրոսի որ ապա կայսր եկաց, և երկրորդն ընդ Մարկիանու՝ որդւոյ Աթեմեայ՝ իշխանակցի Աւստի Երկրորդի. իսկ Հեղինէ առաջնամբ ոչ ուրեք գտանի, բաց ՚ի պատմագրաց Վրաց. Թերևս եցէ սա ոչ դուստր, այլ ՚ի մերձաւորացն կայսեր:
 3 Պակասի յօրինակին Պրոսէի և ՚ի թարգմանութեանն՝ և մի յԱրտահան և մի ՚ի Զաւախէթ:
 4 Պրոսէ ունի՝ Սուրբ-Նյան:
 5 Ըստ վախժանդայ՝ երիս որդիս և երկուս դուստրս, և ըստ վախժանգի՝ երկուս որդիս և երկուս դուստրս:

զբոյր իւր զաւազ՝ ետ 'ի կնութիւն Հայոց բղեչխին՝
Բակուրայ:

Յայնմ՝ ժամանակի մեռաւ Խոսրով թագաւորն
Պարսից, և նստաւ յաթոռ նորա որդին իւր՝ հոմանուն
հարցն¹. և առաքեաց առ վախթանգ զի առաջնորդ
լիցի նմա՝ երթալ պատերազմաւ 'ի Յոյնս: Եւ արկեալ
էր վախթանգ հիմն քաղաքին Տփլիսեաց, և շինէր զնա
ժրութեամբ: Ետ պատասխանի թագաւորն, և ասէ.
Այս է առակ՝ որ ասեն. Դարբին, սրեա զսուրդ, զի
հատից զզլուխ քո: Եւ ասէ. երթայք ասացէք ցնա՝ որ
առաքեաց զձեզ առ իս. նախ ընդ իս մարտիր և ապա
ընդ Յոյնս, զի սիրեցաք մեք զքեզ և պարսպեցուցաք 'ի
մեզ: Յաւուրան յայնոսիկ Դաչէ առեալ զորդի քեռ իւ-
րոյ՝ անց ընդ կուխէթ՝ յերկիր Լաւպատայ, 'ի քարա-
ժայռ դերբուկս անձաւացն, որոյ բնակիչք էին խու-
ժագութ ազգաց բազմութիւն յոյժ, որք պաշտէին
զհուր և զՎուր: Եւ ամրացաւ ամենայն երկիրն²: Եւ
չոգաւ վախթանգ և կին իւր և որդիքն՝ 'ի ձորն Ուշար-
մայ՝ յերեսաց Պարսից արքային, քանզի լուան եթէ
դայ 'ի վերայ նորա: Որ և եկն վաղվազակի և կոտորեաց
զքաղաքն կամբեջոյ և զբերդն ճերամոյ. և հասեալ 'ի
կուխէթ և բնակեցան յՕրին գետն: Եւ ել վախթանգ
երկու հարիւր քառասուն հազարաւ՝ ընդ եօթնհարիւր
քառասուն հազարաւորացն Պարսից՝ 'ի մուսլ աւուր.
և կոտորեաց մինչև 'ի պողատ թագաւորին Պարսից,
և սպան զորդի նորա զԲարտամ, և զերծաւ թագա-
ւորն Պարսից: Բայց պարսիկ մի խոցեաց զքաջն զայն
վախթանգ 'ի կուչտն՝ կարեվէր. սակայն այնդեալ զսիր-
տըն՝ ել 'ի պատերազմէն յաղթութեամբ, կոտորեալ 'ի
նոցանէ հարիւր երեսուն հազար, և զնաց 'ի յՈւշերմա:
Յայնմ ժամանակի մեռաւ կայսրն Յունաց, և թա-

¹ Որ է քաջածանօթն Խոսրով Անուշուէվան. զորմէ աւանդէ
վարդան որպէս թէ 'ի մեռանել իւրում՝ ընկալեալ իցէ զօրէնս
բրիտանէութեան, 'ի ձեռն կաթուղեկոսին Հայոց Քրիստա-
փորի Ա. - առ որ հաւատս ընծայեացէ իւրաքանչիւր ոք ըստ չափու-
կամացն. քանզի բաց 'ի գրոցն վարդանայ՝ չգտանեմ այլ ուրեք
յիշատակութիւն ինչ զայնմանէ:

² Այն է՝ երկիրն վրաց՝ առաջի արքային Պարսից:

զաւորեաց ջենոն որդի նորա, և եկն օգնել վախթան-
գայ. և հասեալ 'ի Սպեր՝ լուաւ զբօթ վիրաւորելոյն 'ի
մահ զվախթանգայ, և դարձաւ 'ի կարնոյ քաղաք:
Իսկ թագաւորն Պարսից Խոսրով աւերեալ զՏփլիս
և զԱրմազ և շուրջ զՄցխիթաւ, և չոգաւ 'ի վերայ
Յունաց. և մարտեան ընդ միմեանս Պարսք և Յոյնք.
և մնաց մարտն յերկուց կողմանց. և դարձան Պարսք
ընդ Քարթլ:

Եւ մեռաւ վախթանգ, յուր վ պատուիրանաւ՝
որդւոյն՝ Դաչէի, որոյ ետ զթագաւորութիւնն, և ամե-
նայն զօրացն՝ վասն հաւատոյ քրիստոնէութեան և
միամտութեան. և թաղեցաւ 'ի Մցխիթա: Եւ թագա-
ւորն Պարսից դարձաւ յերկիր իւր:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Ե

Յաչոբոսը ինչև թագաւորաց և կարողիկոսաց, և արշաւանք Օւսաց. — Արշաւանք Հերակ կայսեր 'ի վերայ Պարսից և նուաճել նուրա գ՛վիրս. — Կարգ սպայազատութեան խիստեաց և կարողիկոսաց 'ի վիրս. — Զորանայ Մանեկոսի և Հագարացոց, և աշերել գ՛վրսւտան և գըրչակայսն. — Պատերազմն Լոցիկն և սպարոտորիւն 'ի վրաց. — Գալուստ և հաստատորիւն Ալրևասի և այլոց ունակց 'ի վիրս:

Եւ Դաչէ թագաւորեաց վրաց¹. շինեաց զամենայն աւերեալսն Պարսից: Մեռաւ կաթուղիկոսն Պեարոս, և էառ զաթոռն Սամուէլ, և յեա նորա թափեջան էառ զաթոռն, և զկնի նորա Չիմաք: Ննջեաց և թագաւորն Դաչէ, և էառ զթագաւորութիւնն որդի նորա², և զկնի նորա թագաւորեաց փարսման որդի նորա³: Յաւուրս սորա ելին Օսքն⁴, և աւերեցին զՔարթլ. և զիանկարապ էին Յոյնք յարեմոսից կողմանց՝ օգնել փարսմանայ, խնդրեաց 'ի Պարսից օգնութիւն, զի Հնազանդեցի նոցա հարկատրութեամբ, բայց զի հաւատոյ և եկեղեցւոյ մի արասցեն բռնութիւն: Եւ լուան նմա Պարսք, և ոչ ինչ նեղէին վասն հաւատոց իւրեանց: Իսկ զկնի մահուանն փարսմանայ՝ էառ զթագաւորու-

1 Երեսներորդ չորրորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց ամս 14, 'ի 499-514:
2 Այն է խոսրովունին Բակուր Երկրորդ, Երեսներորդ Հինգերորդ արքայ, յիշատակեալ 'ի Վախթանգայ, որ Էկաց յիշխանութեանն զամս 14, սկսեալ 'ի 514 ամէն մինչև ցամս 528: Սկսեալ յանուանէն թափեջանայ մինչև ցայսր՝ պահասին յորինակին Պրոսկի:
3 Երեսներորդ վեցերորդ արքայ, խոսրովունի, որոյ իշխանութիւնն ձգեցաւ ընդ ամս 14, 'ի 528-542:
4 Վախթանգ զՊարսիկս ասէ Էրեւալ 'ի վերայ Վրաց՝ փոխանակ Օսաց:

թիւնն միւս փարսման¹, եղբորորդի նորա. և էր նա այր բարեմիտ և շինիչ և զարդարիչ եկեղեցեաց: Մեռաւ կաթուղիկոսն Չիմաք, և նստուցին կաթուղիկոս՝ առանց Անդաբու՝ զՍարա, զի յայնմ հետէ ինքեանք իսկ վիրք դնէին կաթուղիկոս յազգէ նախարարացն. քանզի զկնի Սարայ՝ նստաւ Յելաթի: Յաւուրս սորա եկն Յովհաննէս² 'ի Միջագետաց 'ի վիրս, այր սուրբ և սքանչելագործ, որ արար յորով նշանս ինքն և աշակերտքն իւր. և գրեցան իրքն և եդան յեկեղեցիս Քարթլայ³: Ի թագաւորէն Միհրանայ մինչև ցերրորդ փարսմանն՝ են ամբ երկերիւր⁴. յիշատակ բարի զկնի իւր: Յաւուրս սորա⁵ մեռաւ Սամուէլ, և էառ զաթոռն Բարթուղուէոս: Յաւուրսն յայնուսիկ սպանաւ կայսրն

1 Երեսներորդ եօթներորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց ամս 15, 'ի 542-557:
2 Յովհաննէս այս՝ յուսաւորիչ անուանեալ Վրաց աշխարհին, էր յանձանութ ծնողաց 'ի Միջագետ. որոյ 'ի զարգանալ հասակին՝ վարժ գտաւ յամենայն ուսմանն ժամանակին, և զարդարեալ բազում առաքինական ձրիւք. վասն որոյ և էտ նմա Աստուած շնորհս բժշկութեանց և սքանչելեաց: Կամելով սորա խոյս տալ 'ի պատուոյ և 'ի բազմախումբ գիմողաց առ նա՝ չորաւ յանապատ, և գաղտնեաց անդ ժամանակս ինչ. յետ որոյ Հրաման պատուէրանի ընկալեալ 'ի հրեշտակէ Աստուծոյ՝ էջ 'ի վիրս, հանդերձ երկուսասան աշակերտք իւրովք, ուր խնդրեալ և ընկալեալ 'ի թագաւորէն և 'ի կաթուղիկոսէն զԷսառն Չագէն, անդ արար իւր բնակութիւն. և էր անդ յառաջ ժամանակաւ տեղի պաշտաման կոոց, ուր բնակէին դեք բազումք և դազանք՝ փրատիչք կողմանցն. յորոց զառաջինն հալածեալ աղօթիւք և զվերջինն ընտելացուցեալ, եկաց անդ ընդ եղբարս ձգնազգեաց կենօք, առաքելով զնոսին 'ի շրջակայ կողմանն՝ 'ի վիրս, 'ի Կախէթ, 'ի Գարեղձա և այլուր՝ քարոզել զիրօնս քրիստոնէութեան. իսկ ինքն եկաց մնաց 'ի Էրեւն անդ ընդ միւսմ յաշակերտաց իւրոց. ուր և հանգեալ 'ի Տէր՝ պատուէրս և քաջալերս տալով շրջակային՝ յառաջ վարելոյ զգործ հոգեշահ քարոզութեանցն:
3 Ակնարկէ անշուշա՝ ի Յայտնաւորս, որք ընթերցեալ լինէին յեկեղեցիս Վրաց:
4 Այն է՝ յամս 342-542, ըստ Վախուշտ պատմագրի:
5 Այսինքն՝ յաւուրս Սաւփանու կիւրապողատի. զի 'ի Փարսմանայ մինչև ցայս վայր՝ պահասեն բազում ինչ 'ի պատմութեանն. այն է՝ որ ինչ անցին առ թագաւորութեամբ Բակուր (38երորդ արքայ, խոսրովունի, իշխեաց զամս 13, 'ի 557-570) որդւոյ Փարսմանայ, առ որով 'ի ձախողել իրացն Պարսից՝ վիրք ապաւինեցան առ Յոյնս, խնդրելով ինքեանց թագաւոր 'ի Սաւրիկ Կայսերէ: Քանզի յետ մահուան Բակուրի, Որմիզդ՝ արքայ Պարսից առաքեաց

Մուրիկ՝ ՚ի Փոկասայ՝ զօրականէ միօջէ, որ և թագաւորեաց ՚ի վերայ Յունաց: Եւ լուաւ զքօթ աներոյն¹ իւրոյ՝ Քասրէ թագաւորն Պարսից. բարկացաւ և ել յերկիրն Յունաց, և աւերեաց զաւառս բազումն, և զերեաց զերուսաղէմ՝ և զխաչն տէրունական: Եւ Ստեփաննէ իշխանն Վրաց՝ դարձաւ ՚ի Պարսից հնազանդութիւն՝ յերկիւղէ նոցա, և նստէր ՚ի Տփլիսիս: Իսկ զՓոկաս սպանեալ Հերակլայ՝ ազգականին Մուրկայ, և թագաւորեալ ՚ի վերայ Յունաց, և ածեալ զոր յարևմտից ՚ի Թուրքաց՝ բազում յոյժ, և ել ՚ի խնդիր կեն-

իշխէլ ՚ի վերայ Վրաց և Աղուանից զորդին իւր՝ զԽոսրով Աբրուէս կամ Աբէրուէս, որ և զինի սակաւ ժամանակաց բռնադատեցաւ թողուլ զիշխանութիւնն և երթալ ՚ի Պարսս՝ ՚ի թիկունս հօր իւրոյ՝ ընդ դէմ Յունաց. յորմէ խրատուեալ Վրաց՝ ձեռն ետուն Մաւրիկի կայսեր՝ խնդրելով զօգնութիւն նորին և յաջորդ արքայութեանն իւրեանց. որ և ետ նոցա ՚ի թագաւոր զՔորամ (երես. թեանն իւրեանց. որ և ետ նոցա ՚ի թագաւոր զՔորամ (երես. ներքոք իններորդ արքայ, իշխեաց ամս 23, ՚ի 575-600), յորմէ սկիզբն առնու ճինդերորդ Հարստութիւնն Վրաց, այն է՝ Բագրատունեացն. և էր սա ըստ պատմագրացն Վրաց Բագրատունի ՚ի հօրէ և Խոսրովունի ՚ի մօրէ. քանզի համարի Վախուշտ՝ զի Քորամայ ուսմէն ամուսնացեալ ընդ քեռ Միհրգատայ՝ եղբօր Դաչէի, որ եկաց 34ք արքայ Վրաց, ծնաւ զորդի Բագրատ անուն, և ՚ի վերջնոյս ծնաւ միւս Քորամ՝ յանձնաթ մօրէ. Քորամն այս եկաց առաջին թագաւոր բագրատունի ՚ի Վիրս, յանուանէ հօր իւրոյ յորջորջեալ բագրատունի, որ էանց և ՚ի յաջորդս նորին: Այլ այս ամենայն՝ հեռի ՚ի շքմարիս պատմութենէ՝ են ինքնահար կարկառուն ստեղծուածք մտաց, առ ՚ի պարզէլ զթիւն և զանստոյգ սկզբնաւորութիւն Բագրատունեացն Վրաց. որոյ՝ ոչ շատացեալ ՚ի Հրէից անտի իջուցանելոյ զնոսին, այլ և մանկական երեակայութեամբ մինչև ց Սողոմոնի իսկ և ց Մարգարէն Դաւիթ հանել ախորժեն զարս սերնդոց ազգին այնորիկ:

Զինի Քորամայ՝ իշխեաց որդի նորա Ստեփանոս՝ 40երորդ արքայ՝ զամս 19, ՚ի 600-619, յորմէ սկսանի դարձեալ պատմագիրն յառաջ վարել զբանն: Իսկ կաթողիկոսացն յաջորդութիւն մինչև ցայս վայր՝ ըստ Վախթանգայ զինի Յելութեայ կամ Եւլաւեայ՝ եւ եղև նախ Մակար, առ Բակուրաւ՝ 38երորդ արքայիւ, յետ Մակարայ՝ եղաւ Սիմոն, դարձեալ յաւուրս Բակուրայ, և եկաց մինչև ցաւուրս Քորամայ, և յետ մահուան նորին եղաւ Սամուէլ, և զինի սորին միւս Սամուէլ՝ նոյնպէս առ Քորամաւ, զոր փոխանակեաց Բարդուղիմէոս՝ իշխեալ ՚ի պատմութեայ առ Ստեփանոսիւ:

1 Պատմէ Վախթանգ՝ թէ սրպէս զհալածականն Խոսրով յերեսաց թշնամեաց իւրոց՝ ժողովեալ Մաւրիկ կայսեր մարդասիրաբար, հաստատեաց զնա վերստին յաթու թագաւորութեան Պարսից, ստալով նմա զբուսար իւր ՚ի կնուութիւն:

ստտու իսպին. ճանապարհ կալեալ ընդ Հայս՝ եկն ՚ի Բզնունիս, և անտի ելանէ ՚ի Տփլիսիս: Եւ Ստեփանոս ոչ ելանէ ՚ի հնազանդութենէ Պարսից. այլ փակեաց զքաղաքն, և պատերազմէր ընդ կայսեր՝ ելանելով ՚ի դուրս աւուր աւուր, և ՚ի քաջացն Յունաց մեռանէր: Եւ յետ սպանանելոյն զնա՝ առին զքաղաքն, բայց ՚ի կլայէն, յորմէ թշնամանեաց զկայսրն՝ աւագ բերդին, ասելով. Արի զնա, քօշ հասեալ, զի չես նման թագաւորի, այլ քօշի ունիս պարանոց և մօրուս: Եւ կայսրն իբրև լուաւ ինդաց ՚ի սրտի, և ետ բերել զգիրսն Դանիելի, և բացեալ խնդրեաց զտեղին՝ յորում գրեալ էր՝ եթէ Զօրանայ քօշն այժեաց՝ որ դայ յարևմտից, և հարկանէ զխոյն յարեւել՝ մեծաւ զօրութեամբ: Եւ ասէ ցզօրսն. Թէպէտ անարդեաց զիս այրն ՚ի սրտէ իւրմէ, այլ ձգեաց առ իս զբանս զայս: Եւ կոչեաց առ ինքն զԱտրներսեհ՝¹ յազգէ Դաչէի, որ էր ՚ի կուխէթ, և ետ ՚ի նա զՏփլիսիս, և եթող առ նմա զզօրագլուխն Զիրզա, և ինքն չողաւ ՚ի Պարսս: Եւ առին զկլայն. և կալեալ զանարգիչն կայսեր՝ Զիրզազն, նախ զբերանն ելից ոսկով. Զի ինդաց, ասէ, կայսրն ՚ի բան բերանոյ քո. և ապա հանեալ զմորթն՝ հասոյց կայսեր, վասն նախատելոյն զնա: Իսկ որդին Քասրէի՝ սպան զնա². և արարեալ սէր ընդ կայսեր՝ ետ ՚ի նա զխաչն Տեառն: Եւ դարձաւ Հերակլ զկինի հինգ ամաց, և եկն ՚ի Մցիսիթա. և էառ ՚ի Մանկլեայ և յերուչէթոյ՝ զտախց Տեառն տախտակն, և զբեռնան՝ զտուեալսն ՚ի

1 Ատրներսեհս այս խոսրովունի էր, գորով որդի վերջնոյն Բակուրայ, յազգէ Դաչէի՝ որդւոյ Վախթանգայ. և էր ՚ի մանուկ տիս՝ ՚ի մեռանել հօր իւրոյ, և ՚ի բռնանալ Որմզբի Պարսից արքային ՚ի վերայ Վրաց, և ՚ի յանձնել անդ զաթու աշխարհին՝ որդւոյ իւրում Խոսրով-Աբրուէսի, ըստ վերոյգրելոցս, Ատրներսեհ մերժեցաւ ՚ի ժառանգութենէ արքայութեանն. բայց ՚ի կոչել զնա Հերակլի առ ինքն՝ էր նա յայնժամ նախարար Վախթանգայ կամ կուխէթոյ ըստ պատմագրիս: Իշխեաց սա զամս 20, ՚ի 619-639, գորով քառասներորդ առաջներորդ ՚ի դասակարգի արքայից, բայց ոչ կրէր զկոչումն արքայի, այլ միայն մրախար, որպէս գլուխ ազատաց և նախարարաց:

2 Այսինքն, Կաւատ՝ սպան զհայր իւր Խոսրով կամ Սաղբէ, յամսն 628, զի ոչ կամէր սա զինի պարսութեանն ՚ի Հերակլեայ խնարհել ՚ի հաշտութիւն:

կոստանդիանոսէ՝ Միհրանայ թագաւորին, և տարաւ ընդ իւր, ոչ լսելով աղերսանացն Ատրնեբսէի և ամենայն վրաց աշխարհին արտասուացն:

Իսկ զինի մահուանն Բարդղղմէոսի կաթուղիկոսի էառ զաթոռն Յովհաննէս, և յետ նորա Բարեւլաս, և զինի նորա թափոր: Եւ զիշխանութիւնն վրաց զինի մահուանն Ատրնեբսէի՝ էառ որդի նորա Ստեփանոս ¹, այր պինդ հաւատով և տօնասէր, որ կարգեաց զօր ուրբաթուն խաչի մեծ ժողովով՝ առաջի խաչին սրբոյ, և զօր հինգշաբաթուն՝ մեծացուցանել ՚ի սուրբն Սիոն ՚ի կաթուղիկոսարանն, և զերեքշաբաթն ² տօն Ստեփանոսի նախավկային և ամենայն վկայիցն. և ոչ զանազանել, ասաց, զուրբաթն և զհինգշաբաթն ՚ի մեծէ ուրբաթէ և ՚ի մեծէ հինգշաբաթուն:

Չայնու ժամանակօք երևեցաւ Մահմէտ առաջնորդ և օրէնսդիր Սարակինոսացն և ազգին Արաբկաց, որ տիրեաց բազում աշխարհաց. և քսան ամ կալեալ զիշխանութիւնն՝ սատակեցաւ: Եւ եկաց ՚ի տեղի նորա Աբուբար, որ մտաւ զօրութեամբ մեծաւ ՚ի Պարսս, և զի նուազեալ էր թագաւորութիւնն նոցա՝ կալաւ ՚ի հնազանդութիւն. և մտեալ ՚ի Բաբելոն՝ թողուլ ետ զհրապաշտութիւնն, և դարձոյց յօրէնս Սարակինոսաց: Եւ ՚ի մեռանելն նորա՝ կալաւ զիշխանութիւնն Օմառ: Եւ պատմեցին Հերակլի՝ եթէ Սարակինոսքն կամին մտանել ՚ի Շամա և ՚ի Ջազիրէթ, որք են սօքա աշխարհ Միջագետաց: Եւ ել կայսրն յերկիրն փղշտացոց ³, և ետես անդ այր Սատուծոյ մինաւոր մի՝ որ ասէր. փախերուք ՚ի փախուցելոյն Սարայի. որպէս և կոչին իսկ Սարակինոսք, որ է՝ Սարայի սպասաւորք ⁴. քանզի Տէր ետ զհարաւ և զարևել և զհիւսիս ազգի

1 Քառասներորդ երկրորդ իշխան, խոսրովունի, տիրեաց զամբս 24, ՚ի 639-663:

2 Վախթանգ ասէ զօր շարարուն:

3 Ձգիտեմ վրեպակա՞ւ արգեօք՝ թէ ՚ի զանազանութենէ ձեռագիր օրինակին կամ ուղղելով զձեռագիրն ըստ Վախթանգայ՝ զՓղշտացոցն՝ Պաղեստինացոց թարգմանէ Պրոսէ:

4 Վախթանգ ասէ՝ Սարայի կորիւնք, յարմարեալ զկոչումնն ըստ յունական ձայնին. իսկ ՚ի հայրեմս՝ թուի ակնարկել ՚ի բան Առաքելոյն առ Գաղատացիս. Գլ. Դ. 30-31:

նոցա. և նքա են աստեղք մարտալք՝ որ տիրեն անմարտիցն: Եւ գտանէին զուշակմունք նոցա ՚ի զիրս փլիսոփայիցն Հերակլարոնի ¹ և Իլինտոսի, եթէ ՚ի մեծ թուին հինգհազար ութհարիւր չորեքտասան երևէր ² աղախնորդին յազգէն արդարութեան ³ Ոթն, և տնէ հնգիցս եւթնորդս պակաս է, որ են ամբ երկերիւր քառասուն: Եւ շրջեցաւ թագաւորն Հերակլ, և եկն զարձեալ ՚ի Քարթլ, և ասէ՝ գաղթեալ ազգին Պարսից իամայեւացոցն ⁴ ՚ի կողմանս հիւսիսոյ, եթէ Ահա սպառեցաւ թագաւորութիւն ձեր, և զօրացան Սարակինոսքն, ելէք եկայք առ մեզ: Եւ նոցա թողեալ զգանձս իւրեանց յանգէտս, տարան զգիր գանձուն զինի, և զնացին զհետ Հերակլի. և այնու գրովս գան Յոյնք և գտանեն զնոսա: Իսկ Ստեփանոսի վրաց իշխանին էին երկու որդիք, Արչիլ և Միհր անուանք նոցա, որոց ետ զամենայն ստացուածս իւր. և թագեցին ՚ի տեղիս տեղիս՝ յերեսաց իամայելի, և փախեան յեգրիս. քանզի չոգաւ ՚ի վերայ նոցա և Քարթլայ՝ Մրուան՝ որդի Մահմէտայ ⁵, որ կոչէր խուլ, և կալաւ զԴուռն Դարիւսայ, և աւերեաց զբնակութիւն լերինն կովկասու: Եւ լուաւ եթէ տէրքն Քարթլայ փախեան յեգրիս, և անախ յԱփխազէթ, ել զհետ նոցա, և էառ զամրոցն եգրա. և էլ ՚ի վերայ բերդին Անակոփոսի, յորում կայր Տիրամբն պատկերն անձեռագործ, զոր ոչ դրդեալ՝ ուստի իցէ, քանզի գտաւ նա ՚ի գլուխ լերինն Դօրին: Եւ յայնմ բերդի կային Արչիլ և Միհր ⁶, զինի

1 Թերևս անուանին Հերմէս Տրիմեգիստոս կամ Առամեծն:

2 Յօրինակին՝ եր և:

3 Պրոսէ կամի ընթեռնուլ յազգէն ազարտրեալ՝ երև յԱգաւոսայ. այլ յայտ է որչափ անհէթեթ է՝ ՚ի հայրեմս ազարտրիւն իտխանակ Ալայայ:

4 Սառնակ է իմաստն. թուի լինել զարկելոյ ազգին Պարսից ՚ի կորստն իհուսոյ՝ յերեսաց իամայեւացոցն:

5 Վախթանգ ասէ որդի քեա Մաննետի և Արդուկի, որ կալաւ զիշխանութիւնն յետ մանուսն Մաննետի. իսկ զպատճառ խոշ կոչմանն Մրուանայ ասէ ոչ խուլ լինել, այլ զն ոչ յանձին աւելոր լսել բանից խորհրդակցաց իւրոց:

6 Քառասներորդ երրորդ թագաւորք, խոսրովունիք. կալան զիշխանութիւնն ՚ի միասին, կամ ըստ այլոց նախ Միհր և յետոյ Արչիլ զամս 5, ՚ի 663-668:

մահուան հօրն իւրեանց: Եւ զօրագլուխն Յունաց Լեւոն՝ մտեալ 'ի բերդն Սուբաղայ՝ յերն Օսեթոյ՝ ամրանայր անդ: Եւ ասնն ցմիմեանս հարազատքն. Եթէ աստ մնամք՝ աւնուն զամուրն, և յիշատակ ոչ թողուն մեզ. և գանձն՝ զոր ժողովեցին քրիստոսապսակն Միհրան, և յԱստուծոյ իմաստնացեալն վախթանդ՝ կորնչին անգտանելիք. և զայն ևս՝ զոր Հերակլ աստէն եթող, զորոց զգիրն եղսք ընդ երկուց թագացն զմխտեաց. արդ, Աստուծով սրտապնդեալք, բարեխօսութեամբ Պետրոսի և Պաւղոսի, և զօրութեամբ պատկերի Տիրամորն՝ որ ընդ մեզ, ելցուք 'ի վերայ նոցա 'ի կողմանէ ծովուզ գառ 'ի թափի: Եւ ելին երեք հազարաւ, և Տէր էարկ 'ի նոսա տապաստ սաստիկ յոյժ. և մեռան 'ի Տեառնէ ցաւք՝ երեսուն և հինգ հազար, և սրով արանց՝ երեք հազար: Եւ պակասեցան 'ի քրիստոնէիցն արք վախտուն, և խոցեցաւ Միհրն: Եւ ոմն 'ի Սարակինոսացն ասէ ցբանակն իւր. Աստուած ետ մեզ յաղթութիւն տասն, որպէս խօսեցաւ ընդ Աբրահամու և ընդ Ագարու, և ոչ ընդ արս աստուածայինս, և ընդ տաճարս անուան նորա¹: Եւ յարեան անտի և նստան 'ի վերայ Էօթնակնեան գետոցն երկուց: Եւ յանկարծակի յարեաւ գետն 'ի սաստիկ հեղեղաց, և տարաւ 'ի զօրացն Հաբաչեաց, որք կային ընդ նոսա՝ քսան և երեք հազար այր, և ձիս երեսուն և հինգ հազար. և յայնմանէ կոչեցաւ գետն պատահմամբ գործոյն՝ մինն՝ Չխենիս Իրալ, և միւսն՝ Հաբաչիս Իրալ: Եւ մնացեալքն ելին ընդ ճանապարհ Գօրին, և անցին 'ի Սպեր գաւառ, և գնացին: Եւ զերծելոցն քրիստոնէից տուեալ փառք Աստուծոյ, առաքեցին և ցուցին կայսեր՝ որ ինչ եղևն: Եւ լուեալ նորա՝ խնդաց 'ի Տէր. և առաքեաց թագաւորն երկուց եղբարցն թուղթս քաջալերութեան: Այլ 'ի խոցոյ անտի՝ մեռաւ Միհրն, և թաղեցաւ 'ի Մցխեթ. և զաղարեաց երկիրն ամս երկոտասան:

Յաւուրսն յայնոսիկ իշխան ոմն 'ի տանէ Դաւթի

¹ Այսինքն՝ խօսեցաւ Աստուած տալ մեզ յաղորդիւն, այլ ոչ ընդդէմ արանց աստուածայնոց և ընդդէմ տաճարաց անուան եղսս:

մարգարէի, Ադրնաս կոչեցեալ, եկն առ Արշիլն¹. որ լեալ էր 'ի Հայս, և գերեալ որդուիքն յայլազգեացն, և զերծեալ անտի՝ խնդէր 'ի նմանէ տեղի բնակութեան. և ետ նմա զՌիչա և զՇղուեր և զԱտօնէ: Եկին և 'ի Տարնոյ եղբարք երեք², և բնակեցան մինչև ցԳաղղաղ՝ հրամանաւ Արշիլն: Եւ կինն Արշիլն էր դուստր Գորոմայ կիւրապաղատին, 'ի զարմիցն վախթանդայ արքայի:

¹ Քառասներորդ չորրորդ արքայ, խոսրովունի, զկնի մահուան էղբօր իւրոյ իշխեաց զամս 50, 'ի 668-718:

² Հստ վախթանդայ՝ էին սոքա եղբորորդիք Ադրնասի:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

Սկիզբն Քաղորատիւն ազգիւն, որ և Մարակիւնոսք, և տիրել ևռ-
ցա աշխարհին Պարսից . — Վիսայական կատարուուն Արշիլ Երկրոր-
դի, արքային Վրաց . — Աստուարտարքիւն Խոսրուսին Խոսրոսց 'ի
Վիրս, և կատարած Եռչանայ՝ դստր Արշիլ Երկրորդի . — Ման
որորոյ Արշիլ Երկրորդի, և աղջաւանք Բուշխասիւմ Մարակիւնոսի՝ 'ի
Հայս և 'ի Վիրս, և վիսայական ման Սմբատոյ Խոսրոսիւնոյի :

Բայց ոչ ոք կարէ զաղէտս քրիստոնէից ընդ գրով
արկանել՝ զոր կրեցին 'ի Սարակինոսացն, որք առժա-
մանակ մի և ֆաղրթականք կոչեցան . զոր ասէ իսկ առ-
տուածային Գիրք, եթէ ֆաղրթայ լեզուքն արբեսցին
յարենէ անմեղաց : Քանզի սկիզբն զորանալոյ ալգին
ֆաղրթն եղև, որ էր իշխան սակաւ Իսմայելականաց
չրժաբնակաց : Յորոյ առուրս իշխան ոմն Միջագետաց
Սարգիս անուն՝ յափշտակէր զինչս վաճառականաց իս-
մայելացոցն . և ֆաղրթն ողորմանօք հայցեաց զառեա-
լլն, և զի այլ մի արասցէ զայն . և նա ոչ լսէր նմա : Որոյ
սրտառեալ՝ ժողովէ ամբօխ յոյժ յիւրոցն, և երթեալ
առնուն զիւրեանցն և զնոցայն, և ոյժ առեալ զօրա-
ցան ¹ : Եւ 'ի նոյն առուր զտան զՄ'ահմէտ՝ հալածեալ
յիւրոցն . որ էր աշակերտեալ Արիանոսի ումեմն մննո-
զոնի և կերինթոսի աղանդոյն, որ ախտաւորաբար և
մարմնաւորաբար և մարմնաւոր ցանկութեամբ դաւա-
նէր զյարութիւնն : Չնա յարուցեալ առ իւրեանս և
արարեալ զօրագլուխ՝ կռուեցան ընդ ամենայն երկիր,
'ի ընդ մեղացն չափոյ քրիստոնէից՝ Յունաց և Հայոց,
Ասորոց և Աղուանից և Վրաց . որովք ճոխացեալ առին
և զՊարսից դաւազանն յիւրեանսն, որով հարկեն իսկ
զաղջս ամենայն :

¹ Օրինակն Պրոսէի փոխանակ ոյժ առեալ զօրացսնի՝ դնէ, և
կոտորեցին զնոսս խալստ :

Արդ՝ զկնի երկոտասան ամաց զնալոյ խուլ ամի-
րային, եկն ճիճնաում, որդի Մահազիայ . և արք երեւե-
լիք ընդգէմ զարձան նմա, և ոչ թողին 'ի կլարճէթ . և
ոմանք 'ի նոցանէ զնացին յերկիրն Տայոց, և գտին քար
մի, և շինեցին զնա ամրոց, և կոչեցին զնա կամախ :
Իսկ թագաւորն Արշիլ խորհեցաւ զնալ առ բռնաւորն,
թերևս գիւրութիւն առնէ քրիստոնէից, քանզի ընդ-
հարկաւ իսկ էին նոցա : Եւ իբրև չոգաւ՝ ել ընդ առաջ
նորա և մեծարեաց զնա, և գովեաց զգեղ երեսաց
նորա և զվայելութիւն հասակի նորա, և արար նմա
լարախութիւն : Եւ զկնի սակաւ առուրց՝ հարկէր զնա
գառնալ 'ի գենս նոցա . և խոչորագոյնս լուաւ 'ի նմանէ
պատասխանի . և հրամայեաց բռնաւորն զնել յերկա-
թըս : Յառաջ մատեաւ ապա իշխան մի ուրացող՝ Գար-
գամբէլ անուն, և ասէ ցճիճնամ, որ և կոչէրն Ասիմ ¹ .
Յազգէ մեծ թագաւորաց է դա, և տէր գանձուց պա-
տուականաց, և է ընդ ձեռամբ դորա և գանձ կայսերն
Յունաց : Եւ յորժամ լուաւ զայս՝ և ուրախ եղև . և կո-
չեցեալ զնա յատեան՝ ասէ . Յոյց ինձ զգանձն կայսեր
և զնախնեացն քոց, և դարձիր 'ի կրօնս իմ, և զքոյն
քեզ շնորհեցից, և կալ զիշխանութիւն քո, և արա-
րից քեզ սպասաւար ամենայն ֆարթլայ : Ետ պատաս-
խանի Արշիլ, և ասէ . Յորժամ էանց ընդ երկիրս մեր
Հերակլ տղայ էի ես . և զգանձն զոր պահեցին՝ կայ 'ի
գղեակ բերդին, ուստի գարձաւ խուլ ամիրայն, զոր
այժմ ունին Յոյնք, և յիմ ձեռն ոչ է եկեալ զոր խըն-
դրեան . և զհաւատս իմ՝ ոչ փոխեմ՝ ամենայն տիեզե-
րաց, զի տէր Աստուած իմ՝ Բրիստոս է, որդին Աս-
տուծոյ կենդանոյ : Եւ հայեցեալ 'ի նա բռնաւորն՝ ասէ .
Դո՛ւ հարեր զՍարակինոսս յԱփխաղէթի : Արշիլն ասէ .
Ես անդ էի՝ յորժամ եհար զնոսս Աստուած : Ասիմ ա-
սաց . Աստուած եհար զմեզ : Ասէ Սուրբն . Այս, Բրիս-
տոս Աստուած՝ յոյսն մեր, որ եկն յերկիր փրկել զմեզ,
նա օգնեաց յուսացելոյ իւրոց : Յայնժամ հրաման ետ

¹ Յօրինակին՝ կոչիր ևս Սիմ, զոր Պրոսէ ընթեռնու կոչիր Եւ-
սիմ, այլ ըստ Ալիթմանգայ և ըստ փոքու ստորե ուղղագիր կոչ-
մանն՝ Ասիմ ընել ստուգի անուն բռնաւորին :

բռնաւորն 'ի վերայ պատուական թագաւորին, և ասէ .
 Որոյ Աստուածն մեռեալ է՝ մեռցի և դա յանուն նորա՝
 զոր ընտրեացն : Եւ հանեալ արտաքս՝ գլխատեցին զնա
 'ի գոհանախն և 'ի յաղօթելն առ Աստուած . որ և փո-
 խանակեաց զմահկանացու թագաւորութիւնն ընդ ան-
 թառամ արքայութեան երկնաւորի, զվկայիցն առեալ
 զպսակ՝ կայ առաջի սրբոյ երրորդութեանն յանտըր-
 տում ուրախութիւնսն : Եւ եկեալ 'ի զիշերի Գողերծե-
 ցիքն և Տրեցիքն և այլ ազատք ընդ նոսա՝ և գողացան
 զմարմին նորա, և տարեալ թաղեցին 'ի Նուտկարա՝
 յիւր շինեալ եկեղեցի : Եւ կին նորա ետ պարգևս բե-
 րողաց նշխարացն, և զիւզս և աւանս՝ 'ի հանդստա-
 րանս նորա : Եւ գտաւ՝ պատմութիւնս համառօտ՝ 'ի
 ժամանակս չիոթմանն, և եղաւ 'ի գիրքս՝ որ կոչի Քար-
 թլիս Յիսօթէպա, որ է՝ Պատմութիւն Քարթլայ . և եզիտ
 զսա Զուանբեր, գրեալ մինչև ցվախթանգ թագա-
 ւոր, և մինչև ցայսվայր ինքն յաւել Զուանբեր, և
 զգալոցն՝ յանձնեաց տեսողացն և պատահելոցն 'ի ժա-
 մանակին :

Արդ՝ վկայն Քրիստոսի Արչիլն եթող երկուս որ-
 դիս՝ զԶուանբեր և զԻւանէ², և դատերք չորք, որոց ա-
 նուանքն՝ Գորանդուխտ, Մարիամ, Միհրանդուխտ և
 Շուշան : Զայս Շուշանայ լուաւ արքայն խաղրաց՝ եթէ
 գեղեցիկ է, առաքեաց խնդրեաց իւր 'ի կնութիւն . և
 խոստանայր թափել զերկիրն նորա 'ի ձեռացն Քաղըր-
 թաց : Եւ ոչ կամեցան տալ զգառն՝ զազանին՝ մայրն
 և եղբարքն : Եւ զկնի երից ամաց արձակեաց խա-
 քանն զԲուլջան սպասալարն իւր ծանր զօրով ընդ ճա-
 նապարհն լեկեթոյ . որ և եկն և անցաւ 'ի կախեթ, և
 պատեաց զբերդն՝ ուր կայր Զուանբեր և Շուշան : Եւ
 զկնի սակաւուց էառ և զՏփխիս և զամենայն երկիրն
 Քարթլայ, և գնաց³ : Եւ սուրբն Շուշան ասէ ցեղբայ-

1 Պրոսէ զգտան ընտրէ ընթեռնուլ գրեցաւ, անհամաձայն և
 ընդ վախթանգայ :
 2 Քառասներորդ հինգերորդ արքայութիւն, խոսրովունիք,
 կացին յիշխանութեանն ամս 69, 'ի 718-787 :
 3 Այս վերջն նախադասութիւն պակասի 'ի թարգմանու-
 թեանն Պրոսէի :

րն . Մեռայց կուտութեամբ մարմնոյս և հաւատոյս, և
 մի գազանակուր եղէց : Եւ հանեալ զմատանին՝ 'ի բաց
 էառ զակն պատուական . և կայր 'ի ներքոյ նորա դեղ
 մահու . ընկէց զնա 'ի բերան իւր, և մեռաւ անարատ
 առաջի Տեառն¹ . և թաղեաց զնա եղբայրն իւր : Եւ
 իբրև դարձաւ Բուլջան առ խաքանն և պատմեաց վասն
 կուսին, բարկացաւ յոյժ՝ զի ոչ պահեաց զնա զգուշու-
 թեամբ, և ոչ տարաւ գոնեա զզի նորա առ նա . և ա-
 գոյց խառան 'ի պարանոցն, և երկուց հեծելոց հրա-
 մայեաց առ միմեանս ձգել, մինչև հատաւ զըլիւն չար,
 ապականիչն սուրբ եկեղեցւոյ : Եւ զկնի եթլին ամի ար-
 ձակեցաւ Զուանբեր պարգևօք, և եկն յերկիր իւր . և
 եզիտ զՍարակինոսան 'ի Տփխիս և 'ի բազում տեղիս
 բանակ հարեալ . և ինքն հնազանդեալ՝ հարկեցաւ նո-
 ցա, առեալ կին՝ զզուստր Ատրներսեհի Բագրատու-
 նոյ, որ կոչէր Լատորի :

Զկնի ժամանակաց եկն խոսրոյդիս, որ ստիկան
 էր Հայոց, և շինեաց զՏփխիս՝ զաւերեալն խաղրաց :
 Իսկ լէօն ոմն՝ որդի դատեր թագաւորին խաղրաց, թագ-
 եղեալ՝ ունէր զՍփխաղէթ և զեզրիս, մինչև ցլխիս :
 Եւ մեռան որդիքն Արչիլն՝ Իւանէ և Զուանբեր . և կա-
 լաւ զտեղի նորա կիւրապաղառն Աշոտ² . և մեծարեաց
 զնա կայսրն, զի տկարացան Հաղարացիքն : Իսկ զկնի
 մահուանն լէօնի՝ կալաւ զտեղի նորա Թէօդոս որդի
 նորա : Զկնի աուուրց եկն խալիլ ամիրայն, և սպան զԱ-
 շոտ, և ինքն սպանաւ 'ի Զաւախեթի : Զկնի երկերիւր
 ինն և տասն ամաց՝ առաջին Մահմետի, եկն Բուղայն,
 և վշտացոյց զերկիրն Հայոց . և հասեալ 'ի Տփխիս՝ սպան
 զՍահակ ամիրայն³, զի ոչ հնազանդէր նմա . և եր-

1 Եթէ ոչ առանձինն իմն և գաղանի աղբեցութիւն համա-
 րիցիմք լեաւ 'ի Տեառնէ առ Շուշան՝ վասն դեղառութեանն, յոր-
 մէ և մահու անձինն, կարծեմ գժուարին լիցի արգարացուցանել
 զայն՝ ըստ քրիստոնէական ուղղութեանց . վասն որոյ և զՇուշանս
 զայս, զոր սրբուհի կոչմամբ պատուէ մատենագիրն, կարգելի եցէ
 անշուշտ 'ի շարս կարի յոյժ սակաւուցն այնոցիկ 'ի սրբոց, որոց
 նմանօրինակ եղեն կատարած կենաց :
 2 Քառասներորդ վեցերորդ իշխան, կիւրապաղատ բագրա-
 տունի, եկաց 'ի վարչութեանն ամս 39, 'ի 787-826 :
 3 Սահակս այս՝ որդի Խամայելի կոչեցեալ 'ի վախթանգայ՝

թեալ 'ի Մթեղէթ՝ էառ 'ի նոցանէ պատանդս երեք-
հարիւր. և կամեցաւ մտանել յՕսէթ. և կալաւ զնա
ձիւն սաստիկ, և կորեան բազումք. բայց ոչ ինչ զրէին
զվնասն 'ի բազմութենէն՝ որ մնացեալն լինէր՝ իբրև
հարիւր և քսան հազարաց: Դարձաւ նա 'ի Բաղտատ¹
ձմեռել անդ. և 'ի գալ գարնայնոյն՝ եկն 'ի Դարբանդ,
և բացեալ զԳուռն՝ եհան անտի երեքհարիւր տուն,
և բնակեցոյց 'ի Շամքոր՝ խազրեցիս. և եհան 'ի Դարիա-
լայ հարիւր Օսս, և բնակեցոյց 'ի Դմանիս:

Յայնմ ժամանակի Գիորգի թագաւորն Ափխազաց
և Դեմետրէ փեսայ² Լեւոնի՝ ելին և կալան զՔարթլ-
էառ և Լիպարիտ զԹուեղս, և շինեաց զԿլտէկարս, և
ժառանգեցոյց զԴաւիթ³ որդի Բազրատայ, 'ի ժամա-
նակս Սմբատայ՝ Հայոց արքայի տիեզերակալի⁴, որ
մարտ եղեալ ընդ կոստանդեայ՝ թագաւորին Ափխա-
զաց՝ էառ զՔարթլ և զՈւփլիսցիսէ. և դարձեալ հաշ-
տեալ՝ խնամիք եղեն, և դարձոյց անդրէն: Յաւուրան
յայնտսիկ եկն Բուլկասիմ զօրապետն Սարակինոսայ՝
'ի Հայս, և ապա 'ի Տփլիս, և անդի յՈւշարմոյ բերդն,
և էառ զնա: Եւ Կոյրիկէ քորեպիսկոպոսն եկն առ նա,
և սիրեցաւ 'ի նմանէ, և դարձաւ անդէն 'ի Դուին: Եւ
Սմբատ արքայն Հայոց խոյս ևտ 'ի նմանէ, և եկն շրջէր
'ի լերինս Ափխազեթայ. իսկ բռնաւորն սպասէր նմա,
քանզի պերճացեալ էր յաղթութեամբն վրաց. քանզի

կացեալ էր ամերայ Տփղեաց զինի Ալիե՝ որդւոյ Ծուաբայ՝ կար-
գեւոյ 'ի Խալիլ ամերայէ, որ յերրորդում անդ նուագի արշաւա-
նացն՝ յաւուրս Սահակայ ամերայի՝ սպանաւ 'ի Ջաւախէթ: Մոհ-
մէտ որդի նորին 'ի գալ իւրում 'ի Վիրս՝ միաբանեցաւ ընդ Բա-
զրատայ՝ որդւոյ Աշոտոյ կիւրապաղատի, որ և ընկալաւ 'ի Մոհմե-
տայ զիշխանութիւն վրաց աշխարհին, և եկաց քառասներորդ եօթ-
ներորդ 'ի կարգի իշխողացն, կիւրապաղատս կոչմամբ, և տեւաց 'ի
վարչութեանն զամս 50, 'ի 826-876:

¹ Վախթանգ և Ասողիկ փոխանակ Բաղտատայ՝ ունին Բար-
տա, որ է Պարտաւ:

² Դեմետրէ ոչ էր փեսայ, այլ որդի Լեւոնի Երկրորդի արքա-
լին Ափխազաց և եղբայր Գիորգեայ և Թէոփոսի:

³ Քառասներորդ ութերորդ արքայ, բազրատունի, իշխեաց
5 ամ, 'ի 876-881: Յետ սորա իշխեաց որդի իւր Ադրնաս, քառաս-
ներորդ իններորդ արքայ, զամս 42, 'ի 881-923:

⁴ Պատմիչս շփոթէ աստանօր զՍոստովանողն Սմբատ ընդ
Տիեզերակալն:

առեալ էր զամենայն ֆարթլ, և յոլով բերդս, զԹմօք
և զՍուլիւր, յորում եսպան զգեղեցիկ և զքաջ մա-
նուկն Գօրուն՝ վասն Քրիստոսի, զի ոչ ուրացաւ զնա.
զորոյ վկայութիւնն զրեաց սուրբ հայրն մեր Ստեփա-
նոս: Վկայեաց և սուրբ թագաւորն Սմբատ՝ 'ի նոյն բըռ-
նաւորէն՝ 'ի Գուին քաղաքի. բոլոր տարի մի չարչա-
րեալ, և ապա խեղճամահ սպանին և կախեցին զվայ-
տէ, զի մահակից և խաչակից լիցի Քրիստոսի:

Գ Լ Ո Ւ Ի Ժ Է

Թագաւորն Գեորգեայ 'ի վերայ Ափխազաց և յարագս գործոյ և պայազատաց նորին . - Յարագս քաղաւորութեան Բագրատայ՝ որդոյ Գեորգեայ . - Պատերազմ Գեորգեայ՝ որդոյ Բագրատայ ընդ Վալայի կայսեր, և յարագս Պետրոսի Գևտադարձի . - Յարագս քաղաւորութեան Բագրատայ՝ որդոյ Գեորգեայ, և մանուսն Լիպարիտի, և որ ինչ անցք անցին յաւոչս նորա . - Արշաւանք Այրիսարանայ 'ի Հայս և 'ի Վիրս, և Բագրատայ պատերազմ ընդ Փատորսն առիւրայի . - Թագաւորն Գեորգեայ՝ որդոյ Բագրատայ, և հաստատել դաչն խաղաղութեան ընդ Մեղիք Շանի:

Յայնմ ժամանակի մեռաւ Թագաւորն Ափխազաց Կոստանդին՝ Թողեալ երկուս որդիս՝ զԳորգի և զԲագարատ, որ կուռէին 'ի վերայ Թագաւորութեան՝ մինչև մեռաւ Բագարատ: Եւ Թագաւորեաց Գեորգի, այր բարի և շինող եկեղեցեաց: Մեռաւ քորեպիսկոպոսն Կոյրիկէ, և էաւ զտեղի նորա փառլ՝ որդի նորա, որ շինեաց զբերդն Լոծորան: Յաւուրսն Գեորգայ՝ եկն Սաւորբ ամիրայն, և այրեաց զՄցխեթա, և գերեաց զխաչն Նունեայ՝ կոտորատեալ. և եղև 'ի նոսա ախտ սեմբուրի¹, և դիտացին թէ 'ի խաչէն է պատուհասն. և ժողովեալ զհատեալ մասունսն և լցին յամանս, և կանգնեցին 'ի տեղոջ իւրում: Եւ Թագաւորն Ափխազաց ետ զԲարթլ՝ Կոստանդին² որդւոյ իւրոյ. որ և զկնի երկոյ

1 Այսպէս յորինակին. Թերեւս ախտս իմն փորի, զի և Պրոսէ ունի dysenterie, որ է ախտ քանկաց:
2 Յորինակին Կիւրիկիէի, որ է վրիպակ. ուղղեցաւ ըստ Վախթանգայ: - Առտանօր ըստ խառնակութեան պատմութեան Վրաց՝ ոչ սակաւ շփոթութիւն և կարգի Թագաւորաց նոցա տեսանի. քանզի զկնի անգոր իշխանութեան Ագրնաս Բի, արքայն Ափխազաց Գեորգի կարգէ զորդի իւր զԿոստանդին Թագաւոր 'ի Վիրս, յորմէ և անգոր խառնաշփոթ յաջորդութեամբ ձգի մինչև ցԲագրատ Գ. և ահա յայսմ միջոց ժամանակի երեք իշխանք մեծարին 'ի ժամանակագրաց արքայական կողմամբ, որք են Դաւիթ-Վերապաղատ

ամաց ապստամբեալ՝ մտաւ յՈւփլիսցիխէ. որ և խառնութեամբ հանեալ արտաքս՝ սպանին: Եւ զփառլ փոխեաց կիրիկէ քորեպիսկոպոսն, և զԳորգի թագաւորն՝ Լեւոն որդի իւր: Յայնմ՝ ժամանակի իշխանիկն էր Թագաւոր 'ի կողմանս Հերեթոյ, և ունէր նա հերձուած¹, և մայր իւր դարձոյց յուղղափառութիւն: Չկնի Լեւոնի Թագաւորեաց Դեմետրէ որդի² նորա: Եւ եկն եղբայր նորա Թէոդոս 'ի Հոռմայ, և վիճէին վասն հայրենեացն. և ապա հաշտեալ՝ երդուան միմեանց: Եւ ստեաց Դեմետրէ, և խարեաց զայսքն եղբորն. բայց զկնի մահուան նորա զԹէոդոս եղին յաթոռն:

Եւ Դաւիթ կիրապաղատն՝ Թագաւոր Տայոց՝ սնուցանէր զմանուկն Բագրատ³ զորդին Գուրգենայ. և ինդրեցին զնա Թագաւոր Ափխազեթոյ: Եւ Ռատն⁴ էր 'ի կարս, և ունէր զբերդն Ատենոյ և զհարաւաւ կողմն կուր գետոյ. սա ոչ հնազանդէր Բագրատայ. և Գուրգէն հայր նորա եկն առ որդին, և կամեցան գնալ 'ի վերայ Ռատին: Եւ քսեցին առ Դաւիթ կիրապաղատն՝ եթէ զգլուխ քո ինդրեն. և հաւատաց բանիցն, և ձեռնատուութեամբ Հայոց՝ փախոյց զըզոսն: Եւ Բագրատ գնաց միայն, և անկաւ յոտս նորա, և երգուաւ՝

և Սմբատ - Վերապաղատ որդեք Ագրնաս Բի, և Բագրատ - Դաւիթ՝ կոչեցեալն Անմիտ. յերեցուցս յայսցանէ զառաջնոցն զանունն և եթ և զմահն ծանուցանեն ժամանակագրք՝ առանց յայտնելոյ թէ Թագաւորեալ իցէ եթէ ոչ. վասն որոյ և մեր զանց զնովաւ արաւրեալ՝ զՍմբատ - Վերապաղատ՝ ըստ Վախուշտի կարգեմք յիսնէրորդ 'ի շարս արքայից և զԲագրատ - Անմիտ՝ զվերջնն 'ի բուն Բագրատունեայ՝ յիսնէրորդ առաջնէրորդ. քանզի Սմբատ՝ որդի վերջնոյս այսր Բագրատայ՝ մեռաւ անորդի, յետ երկուց ամաց մեռանելոյ հօրն. որով մինչև ցԲագրատ Գ, որդի Գուրգենայ՝ անուրանկան Բագրատ - Անմիտի, իշխեցին 'ի վերայ Վրաց՝ Թագաւորք 'ի սոհմէ Բագրատունի արքայից Ափխազաց, յորոց առաջնն՝ Կոստանդին, որդի Գեորգեայ Ափխազաց արքայի, որ իշխեաց զամս երիս, 'ի 923 - 926:

- 1 Այն է՝ զի միաբանեալ ընդ Հայոց՝ հակակառակէր ժողովոյն Բաղկեդոնի:
- 2 Ըստ Վախթանգայ՝ եղբայր նորա:
- 3 Յիսնէրորդ երկրորդ արքայ, Բագրատունի, իշխեաց զամս 34, 'ի 980 - 1014:
- 4 Ռատս այս Թուր լինել 'ի սերընդոց անտի Լիպարիտի, զորմէ բանք եղեն 'ի սպամէս 'ի վերջնոյս թՊ գլխակարգի գորոցս:

եթէ 'ի վերայ Ռատին երթայաք. և այնմ ևս հաւատաց, և արձակեաց զնա հաշտութեամբ: Եւ գնաց 'ի յԱփխազէթ. և 'ի ձմերային յեղանակին դարձաւ 'ի վերայ Կլտէկարուց՝ հնազանդել զՌատն. և ել ընդ առջ նորա (Ռատ), առեալ ընդ իւր զորդի իւր՝ զԼիպարիան. և յանձնեաց (զԿլտէկարս) նմա, և ինքն նստաւ 'ի հայրենիս իւր յԱրգուէթ: Յայնմ ժամանակի զօրացաւ Փատուոն՝ ամիրայն Գանձակայ, և հարկանէր զիշխանսն Կախեթոյ և Հերեթոյ¹: Եւ առաքեաց Բագրատ՝ թագաւոր Ափխազաց, առ Գաղիկ՝ թագաւորն Հայոց՝ երթալ ընդ նմա 'ի վերայ Փատուայ ամիրային: Եւ չորան երկրքեան 'ի Գանձակ, և արարեալ ընդ հարկաւ՝ դարձան աւարաւ: Եւ յաջողեցաւ թագաւորութիւնն Բագարատայ, և շինեաց վանորայս և եկեղեցիս՝ ամս երեսուն և վեց. և վախճանեցաւ 'ի թուին վըրաց երկու հարիւր երեսուն և հինգ:

Եւ թագաւորեաց որդի նորա Գէորդի² ամաց վեշտասանից: Ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան սօրա՝ եկն վասիլ Կայսրն. և ընդդէմ գնաց նորա 'ի գաւառն Բասենոյ. և իբրև ետես եթէ բազումք են՝ դարձաւ անդրէն. և վասիլն գնաց զհետ նորա, և այրեաց ըզքազաքն Ուխտեաց. և դարձաւ Գէորդի և կուռեցան. և անկան յերկուց կողմանց բազումք 'ի տեղոջն՝ որ կոչի Շիրիմք. և սպանին զՌատն՝ որդի Լիպարտի, և զԽուրսի: Բայց մեծ քաջութիւն եցոյց Գէորդի, և դարձոյց զվասիլն. այլ հպարտացեալ վրաց սակաւ յաղթութեամբն՝ հետամուտ լինէին, և մաշէին 'ի սուր սուսերին Յունաց: Եւ երկիցս և երկցս զըզոսեցին պատերազմն վիրք, և կորեան և կործանեցան, և երկիրն

1 ՁԿախէթ և զՀերէթ ամօք ինչ յառաջ ասպատակօք հանեալ Բագրատայ՝ որդւոյ Գուրգենայ, զմին 'ի ձեռաց Գաւթի՝ որդւոյ Աշրիկէ Ին, և զմիւսն 'ի ձեռաց Կայրիկէի, կարգեալ էր 'ի նոսին մրախարս կամ նախարարս, յորոց երեք երեք ձոխանայր Փատուոն կամ Մամլան ամիրայն՝ յաւարի և յաւերի գնելով զաշխարհսն զայնոսիկ: Այս պատերազմն ընդ մերս Գաղիկ և ընդ Փատուոն կամ Մամլան ամիրայ՝ յիշատակի և առ պատմիչս մեր, բայց ոչ նոյնպէս և նիզակակցութիւնն Բագրատայ:

2 Յիններորդ երրորդ արքայ, բագրատուոնի, իշխեաց զամս 13, 'ի 1014 — 1027:

նոցա աւերեցաւ. քանզի եղեալ զխաչն կենսատու առաջի՝ որբասէր վասիլն՝ եթէ տաս ինձ, ասէ, կորանալ առաջի թշնամեաց իմաց՝ ոչ ծառայեցից քեզ պատճառօք փրկութեան մերոյ և նշան յաղթութեան: Վասն որոյ յաղթահարեալ Գէորդի, և յամենայն կողմանց տարակուսեալ՝ ետ պատանդ զորդի իւր զԲագրատ՝ ամաց երից, և խոստացաւ ծառայել նմա: Եւ գնաց վասիլն 'ի Տրապիզոն. և կոչեցեալ առ ինքն զմեծ կաթուղիկոսն Հայոց զՊետրոս՝ 'ի աօնի յայտնութեանն, և օրհնեաց զՎուրն առաջի նորա. և ետես Կայսրըն մեծ սքանչելիս 'ի վերայ ջրոյն, և գովեաց զհաւատարս Հայոց, և գնաց 'ի Կոստանդնուպօլիս¹: Եւ զկնի երից ամաց՝ արձակեաց զտղայն Բագարատ առ հայրն իւր: Եւ զկնի երկուց ամաց զալտեան որդւոյն՝ մեռաւ Գէորդի, թողով երկուս որդիս՝ զԲագրատ և զԳեմետարէ, և երկուս զստերս:

Եւ էառ զթագաւորութիւնն Բագրատ². և չորսու մայրն նորա Մարիամ³ 'ի Կոստանդնուպօլիս, և եբեր թուղթ դաշանց խաղաղութեան և պատիւ կիրաւագալատութեան՝ որդւոյ իւրոյ. և կին նմա էած յազգէ թագաւորայն Յունաց՝ Հեղինէ անուն. և պսակեցաւ նովաւ Բագրատ, և էառ միւս ևս կին՝ զԳորենա, զուսարըր թագաւորին Օսեթոյ⁴: Եւ եղբայր նորա Գեմետարէ համահայր և ոչ համամայր, խորհեցաւ 'ի ձեռն իշխանաց ոմանց թագաւորել. և իբրև ոչ յաջողեցաւ՝ ել և գնաց 'ի Կոստանդնուպօլիս, ընդ իւր տարեալ զերկիրն Անակօփիոյ, որ և մնաց առ նոսա մինչև ցայսօր ժամանակի. և տիրեաց Բագրատ ամենայն հայրենեաց

1 Այս անցք Պետրոս Կաթուղիկոսի չիք 'ի պատմութեան վախճանագայ, և աստանօր թուի 'ի հայ թարգմանչէն յաւելեալ:

2 Յիններորդ չորրորդ արքայ, բագրատուոնի, իշխեաց ամս 43, 'ի 1027 — 1072:

3 Մարիամս այս էր 'ի տոհմէն Արծրունեաց, գուստր Սենքերիմայ՝ վերջնոյն թագաւորաց Վասպուրականի, և թոռն Գաղկայ Ա. որպէս յիշի և յարձանագրին Մարմաշինու, յորում նուէրէ Մարիամ զՏարուս գիւղ առ ուխտ Եկեղեցւոյն. (Տեղադր. Շիրակայ, էջ 149):

4 Այսինքն՝ յետ մահուան Հելենայ, որ եղև 'ի Քուլթայիս, որպէս պատմէ վախճանագ:

իւրոց: Եւ Լիպարիտ և Իւանէ զօրագլուխը՝ նպաստ լինէին թագաւորութեանն: Սորա խարկանօք առին զՏըփխիս 'ի Զափար ամիրայէն, և դարձեալ խղճացին և թողին 'ի Զափար. բայց նա ոչ պահեաց զհնազանդութիւն թագաւորին Ափխազաց: Եւ եկն թագաւորն նստաւ 'ի վերայ Տփխեաց. նոյնպէս և թագաւորն կախեթոյ՝ Գագիկ, որդին Հայոց արքայի: Եւ սովեցաւ քաղաքն, մինչև եղև լիտր մի միս իշոյ՝ հինգ հարիւր դրամ: Եւ առին զՏփխիս, և անդրէն յամիրայն թողին, մինչև մեռաւ Զափարն. և ապա եմուտ 'ի Տըփխիս թագաւորն Բագրատ, և էառ զամրոց բերդին: Սա շինեաց զպարիսպն Ախաբաղաքի. և զի մայր նորա Մարիամ՝ դուստր էր Սենեքերիմայ Հայոց արքայի, ետուն զքաղաքն Անի՝ բնակիչք նորա՝ 'ի թագուհին Մարիամ: Իսկ Լիպարիտն մեծ՝ խորհրդակցութեամբ այլոց ազատաց, կոչեաց զԴեմետրէ 'ի Յունաց՝ թագաւորեցուցանել զնա. և ոչ յաջողեցաւ. այլ անդրէն դարձաւ զօրքն Հոռոմոց, որք էին ընդ նմա: Եւ վասին հնազանդեցաւ թագաւորին Բագրատայ՝ ինն բերդաւ¹, և մեծացաւ Բագրատ յոյժ: Սա ետ զթագաւորութիւն արքայութեան իւրոյ 'ի Գորգի՝ յորդին իւր. և չոգաւ 'ի կոստանդնուպօլիս առ Մոնոմախ կայսրն. և էր մեծարոյ առաջի նորա: Եւ յետ երկից ամաց դարձոյց զնա կայսրն յերկիր իւր, աղաչեցեալ զնա Գորանդուխտ քոյրն Բագրատայ: Եւ ընդ առաջ եղևն նմա ամենայն մեծամեծք, և արարին ուրախութիւն մեծ: Բայց կիւրապաղատն Լիպարիտ ունէր լիով զվերին աշխարհն, և ոչ էր հաճեալ ընդ թագաւորութիւնն Բագրատայ, թէ և սնուցեալ էր զորդի նորա և թագաւորեցուցեալ. վասն որոյ դարան գործեալ նմա՝ կալաւ իշխանն Սուլա², հանդերձ որդւոջն Իւանէի, և տարաւ առաջի Բագրատայ. ընդ որ մեծապէս խնդա-

¹ Վախթանգ ունի այսպէս. « Յետ այսորիկ վերստին զօրացաւ Բագրատ. և էլք բախտին աջողեցին նմա, զի Վեստն միացաւ ընդ նմա ինն բերդօք Անուոյ, բայց Մնեքերէն »:

² Մթին է իմաստ բանիցն. կամիցի ասել անշուշտ՝ զի իշխանն Սուլայ, որ էր նախարար Կալմախու, դարան գործեալ կալաւ զՎեպարիտ և զորդի նորա զԻւանէ:

ցեալ՝ ետ Սուլայի զՅիխիտլուար և զՕձրխէ և պարզեաւ բաղումն: Չարչարեալ զԼիպարիտն՝ առին զամրոցսն. և ազուցին նմա հանդերձ կրօնաւորի, և առաքեցին առ կայսր. որ և զկնի սակաւ ինչ ամաց՝ մեռաւ անդէն. և զգի նորա բարձեալ բերին ծառայքն, և թաղեցին զնա 'ի կացխէ՝ 'ի գերեզման հարց իւրոց. և զԻւանէ որդի նորա՝ արարին տէր Արզուեթոյ միայն:

Յայնմ ժամանակի զօրանայր ոմն 'ի Թուրքաստանէ և սուլտանանայր, Դուզլուբաք անուն, 'ի նուազելն Սարակինոսաց. և տիրէր ազգաց և զաւառաց բաղմաց: Եւ զնա փոխէր որդի նորա Արփապլան. և զայր առնոյր զամենայն տունն Գարթլայ, կոտորէր և գերէր. և խաղացեալ գնայր 'ի մայրաքաղաքն Հայոց 'ի յԱնի, և առնոյր զնա, և ընոյր արեամբ կոտորելոցն: Եւ այլ ևս սպառնայր վրաց աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նմա Բագարատ՝ զդուստր քեռ իւրոյ՝ 'ի կնութիւն. որ էր նա դուստր եղբօր կիւրիկէի¹ Հայոց արքայի. յորմէ խնդրէր Բագարատ աղաչանօք, և ոչ տայր զնա կիւրիկէ. մինչ զործեցին նմա որոգայթ վարազբակուր և Գամրիկէլ զօրագլուխքն վրաց, և լմբունեցին զնա յանտառին Քուիչոյ. և ազգ արարին Բագրատայ. և զնաց առ նա, և էառ զաղջիկն և զՇամշոյտէ 'ի ձեռաց նորա, և ապա արձակեաց: Իսկ Սուլտանն զկնի երկից ամաց դարձաւ 'ի վերայ վրաց, և երկից արեամբ գերկիրքն: Եւ առեալ զՏփխիս՝ ետ 'ի յամիրայն Գանձակոյ 'ի փատլուն: Եւ Ասխարթան՝ որդի Գագիկայ, թագաւորին կախեթոյ՝ եկն առ նա, և շրջէր ընդ նմա՝ մինչև զնաց Սուլտանն: Զկնի այնորիկ կամեցաւ թագաւորն Բագրատ գնալ 'ի վերայ Տփխեաց. և լուաւ փատլուն, և եկն 'ի վերայ նորա: Եւ առաքեաց զԻւանէ որդի Լիպարիտն՝ ամենայն զօրքն վրաց՝ ընդ առաջ նորա, և հարին զզօրսն ամենայն, մինչ երկոտասան արամբ միայն փախեաւ մազապուր՝ ընդ ճանապարհըն Միլիանայ. և զնաց և պատեաց առ գետեղբրքն Արզազայ. և ասէր զխաղելոցն՝ եթէ Հրեշտակ աւետանայ եմ՝ փատլնոյ, զի հարան զօրքն Ափխազաց: Եւ ոմն

¹ Պրոսէ թարգմանէ. Դուստր արքայիև Հայոց՝ կիւրիկէի:

ծանուցեալ զնա՝ ասէ. Գու իսկ ես ամիրայն ամիրայց
Փատուեն: Եւ գոչեաց ձայնիւ մեծաւ, և հնչեաց եր-
կիրն, և ձայն տուեալ միմեանց՝ ըմբռնեցին զնա բնա-
կիչք գաւառին, և տարան առ Բաղրատ. և էառ ՚ի
նմանէ զՏփիսիս և զԳագ և զՔոզլինն՝ զոր առեալ էին
Պարսք ՚ի Հայոց և ՚ի Վրաց, և զահեկանս ութհարիւր
քառասուն և ութ, և զորդի նորա պատանդ, և ար-
ձակեաց զնա:

Յետ այնորիկ մեռաւ Բաղրատ բարի անուամբ. և
էառ զԹագաւորութիւնն որդի նորա Գէորդի կիւրապա-
ղասն ¹, որ իշխէր ընդ հօրն ՚ի կենդանութեան նա-
րա: Եւ ապստամբեաց ՚ի նմանէ Իւանէ՝ որդին Լիպար-
տի. և յինքն յանկուցեալ զպահապանս զզեկին Գա-
ղայ՝ վաճառեաց զնա դարձեալ տեառն Գանձակայ:
Յաւուրսն յայնսոսիկ զայ Մէլիք Շահ Սուլտանն, և առ-
նու զՇամշոյտէ, և աւար հարկանէ զառնն ֆարձլայ,
և դառնայ ՚ի Գանձակ. և թողեալ անդ ամիրայ զՍրա-
հանգն՝ չըբաւ ՚ի տեղի իւր: Չինի աւուրց եկն Սրա-
հանգն ՚ի վերայ Գէորդայ, և յաղթահարեալ զնաց փա-
խրատական ՚ի Գանձակ: Եւ էառ Գէորդ ՚ի Յունաց զա-
մենայն բերդսն՝ զոր առեալ էր նոցա, զՍնակովի՝ ՚ի
գլուխն Ափխազեթոյ, և յերկիրն կլարձէթոյ և ՚ի Շաւ-
շէթոյ և ՚ի Չաւախեթոյ և յԱրտահանայ՝ յողով ամրո-
ցըս, և զկարս և զվանանդ, նոյնպէս և զՇամշոյտէ ՚ի
Թուրքաց: Իբրև լուաւ զայս Մէլիք Շահ Սուլտանն՝ եկն
և անդրէն էառ զՇամշոյտէ, և գերեաց զվիրս և զլու-
նէ իշխան, և չոգաւ: Յաւուրսն յայնսոսիկ՝ մինչև էր Գէոր-
դի ՚ի բանակս, եկն առ նա Գրիգոր՝ որդին Բակու-
րանայ, տէրն Ուխտեաց և կարուց և կարնու քաղաքի,
և խնդրեաց ՚ի նմանէ զկարս, և եթող նմա լինել զիր-
սըն ²: Յաւուրսն յայնսոսիկ ասպատակեցին Թուրքք յեր-
կիրն Վրաց, և բազում արիւնս հեղին, և զյուրովս գե-

¹ Յիններորդ հինգերորդ արքայ, բաղրատունի. իշխեաց ամ
17, ՚ի 1072 — 1089:

² Կարծեմ Պրոսէի ոչ քաջիկ ՚ի վերայ հասեալ մտաց վերջն
բանեցս՝ Թարգմանէ. Il lui remit la direction de ses affaires, այս
ինքն է, իբրոյ ՚ի նա՝ ինսա՛մ ունեղ զիւրայցն. միւշգետ Թուի ինձ
էթէ ասել կամիցի րոյեալ Գէորդեայ զկարս քաղաք լինել Գրիգորի,
ըստ խնդրոյ նորա. և կամ էթէ զվերջն բառն զիրան ընթեանու-

րեցին և զնային. որոց գլխաւորին անուն Բուժղուր
կոչէին: Չի կատարեցաւ բանն Եսայեայ՝ որ վայ տայ ազ-
գի մեղաւորի և լցելոյ մեղօք, զի յափց մինչև ցլուխ
ոչ զոյր ՚ի մեզ սղջութիւն: Չայս ամենայն կրեալ և
տեսեալ Թագաւորն Գէորդի՝ զի ոչ սւստեք զոյր ակն-
կալութիւն փրկութեան, եզ զողի իւր ՚ի ձեռին իւ-
րում, և չոգաւ առ Սուլտանն Մէլիք Շահ. և եզիտ շնոր-
հըս առաջի նորա, և պարգևօք անդրէն դարձաւ և դա-
շամբ խաղաղութեան, միայն զի հնազանգութեամբ
հարկի հոգ տարցի և մի երկիցէ: Սակայն զի չարու-
թիւնք մեր ՚ի մեզ էին, ՚ի Չաւախի տօնին ոչ ետ մեզ
ցնծալ յարութեամբն ֆրիստոսի՝ մեղքն մեր բազմա-
ցեալ. քանզի հայեցաւ Տէր յերկիր բարկութեամբ, և
գողացոյց զսա ՚ի հիմանց. զի լերինք վիմեղէնք իբրև ըզ-
փոշի հեղան, քաղաքք և զիւղք և եկեղեցիք տապալե-
ցան, և դարձաւ տօնն մեր ՚ի սուգ՝ ըստ զրեցելումն:

ցումք զիւրսն, իմացեալ լինի խնդրեալ Գրիգորի զկարս քաղաք
միայն զայս անկեայն տեղիս իշխանութեան իբրոյ փոխանակաւ Գէորդ-
եայ տուեալ: Իսկ Վախձանգ ասէ. « Տուեալ Գրիգորի առ Թա-
գաւորն (Գէորդի) զքաղաքամբն Կարս շրջակայութն հանդերձ՝
ողջունեալք մեկնեցան յերերաց. և էթող Թագաւորն ՚ի Կարս
աղկաւարս Շաւշէթոյ և դարձաւ յերկիր իւր »:

ԳՂՈՒՅԻ ԺԸ

Թագաւորն Դաւթի՝ որոշոյ Գեորգեաց . — Գալուստ Խաւա-
կրաց յԱլրեկս , և բարեկարգել Դաւթի զեկեղեցիս Վրաց . — Եւու-
ձէ Դաւթի զապստանորոշիւն թուրքաց , և խնամեցեալ ընդ Յոյնս և
ընդ Հունս՝ ընկձէ և զՕսս . — Այլ և սարաշիւղեր և որս ընդդիմ Պար-
սից և թուրքաց . — Պատերազմն Դաւթի ընդդիմ՝ քաղաւորին Արա-
բացոց և Սարաւանին Միլագետաց , և ախրել բերդաց ինչ Հայոց և
քաղաքին Աւնոյ . — Ուղղորդել Դաւթի և փոյր կաւնաց և որս միս-
րաներոյ զՀայս և զՎիրս . — Մեծարե Դաւթի զՄարիաւազ վարդա-
պետ և օրննի՝ ի նեակե , և նիշանդարեալ՝ փոխի յաստեացս :

Բայց ոչ ի սպառ բարկացաւ Տէր , և ոչ յաւիտեան
պահեաց ոխս . այլ զթացաւ իբրև հայր յորդիս , և ետ
մեզ զաւակ , զի մի լիցուք իբրև զՍոգոմ և զԳոմոր , և
յարոյց մեզ զեղջիւր վերկութեան՝ ի տանէ Դաւթի , զԴա-
ւիթ¹ զորդի Գեորգեայ , միածին , ՚ի նոյն իսկ յազգէ
աստուածաձօրն Դաւթի , ՚ի բազրատունի տանէ . զոր
հայրն իւր Գեորդի պսակեաց ՚ի ծերութեան իւրում .
զճշմարիտն ասել՝ Հայրն երկնաւոր առ նա ասացեալ՝
Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ , և իւզով սրբով իմով օծի
զնա . ձեռն իմ ընկալցի զնա , և բազուկ իմ՝ զօրացու-
ցէ , այլովքն հանդերձ² : Եւ եղև մեզ առաւօտ , և շքն-
չեաց ՚ի մեզ հոգի կենդանութեան , և ել փշող՝ աշխա-
տեալ երեսաց մերոց³ : Եւ էր նա ամաց վեշտասանից ,
և լի հանճարով իմաստից . քանզի զորդին Լիպարաթի՝
զիւանէ եգիտ ապստամբ , և զկնի գառնալոյն ՚ի գե-
րութենէ՝ կալաւ զնա և եղ ՚ի բանաթի՝ զի խրատեսցի . և
զարձեալ եհան ՚ի կապանաց , և ՚ի նոյն մեծութեանն

1 Յիսնբորդ վեցերորդ արքայ , բազրատունի , իշխեաց զամս
36 , ՚ի 1089-1125 :

2 Պրոսէ թարգմանէ , Mon bras et d'autres lui donneront de
la force , ոչ ՚ի վերայ հասեալ իմաստից այլովքն հանդերձի , որով
ունէր ասել Mon bras lui donnera de la force , avec ce qui suit .

3 Պրոսէ ունի , կարծեմ վերգահաւ . Եկեաց ՚ի մեզ շունչ կե-
նաց , և որ շնչերն ՚ի մեզ զաշխատորոշիւն՝ նեշացաւ յերեսաց մերոց :

պատուէր զնա . և իբրև զարձաւ որպէս զշուն ՚ի փքս-
խածն՝ վերստին ըմբռնեաց զնա , և առաքեաց առ
Յոյնս :

Ի չորրորդում ամի թագաւորութեանն Դաւթի՝
մեռաւ Մէլիք-Շահ Սուլտանն : Եւ ելին փռանկը , և ա-
ռին զԵրուսաղէմ և զԱնտաք և զամենայն ծովեզե-
րեայն : Եւ զօրացաւ Դաւիթ , և շինեցաւ Քարթլայ
տունն , և ոչ տայր հարկս թուրքաց : Մեռաւ Կիւրիկէ
թագաւորն Կախեթոյ , և էառ զթագն եղբորորդի նո-
րա Ասխարթան : Հայեցաւ Դաւիթ իմաստութեամբն
յեկեղեցիս , զի ոչ գոյր նոցա ճրագ . այլ առաջնորդք
կոյրք և զօջաքաղք , այլ և աւազակք , որք ընդ որմ և
ընդ երդս մտանէին , և ոչ հովուաբար ընդ գրունս : Այս-
պէս էին ՚ի ժամանակին եպիսկոպոսք . և ձեռնադրէին
քահանայս կաշառօք՝ նմանս իւրեանց , և կացուցա-
նէին քորեպիսկոպոսս անմիտս և ազահս , և անկէին
զանօրէնութիւն ՚ի տան Աստուծոյ : Եւ ակն մեծ՝ հայեր
և ոչ հաճէր . քանզի ոչ որպէս մեղք յեկեղեցիս և յաշ-
խարհիս , հովուաց և խաչանց , վարդապետաց և ուսմ-
կաց . այլ ծառայ՝ որ գիտիցէ զկամս տեառն իւրոյ և
սխալէ՝ արբէց գան բազում : Վասն որոյ հաւաքեաց
առ ինքն զԿաթմաղիկոսն եւ զԵպիսկոպոստուննս եւ զքա-
հանայս անդգամացեալս . և հրամայեաց ընտրութիւն
առնել ՚ի մէջ լաւին և վատթարացն , և արտաքսել
զանարժաննս , և տեսանել զկանոնական հրամանն ,
և այնպէս վարել զաստիճանս յեկեղեցի և տալ հրա-
ման տխմարաց : Եւ արարին այնպէս ըստ հրամանին
աստուածային գրոց , և լաւացն ետուն զաթոն և զխո-
տանն ՚ի բաց հանին . որպէս ՚ի յուռկանաց զանկերա-
կրեիւն և զգարչն : Եւ զայս արարեալ իբրև զՄեծն
կոստանդիանոս , և ոյժ առեալ յԱստուծոյ՝ եհար սակա-
ւուք զբազմութիւն զօրացն թուրքաց , և կտրեաց զեր-
թեկսնոցա յաշխարհէս քրիստոնէից : Քանզի ետնմա
Տէր զկոստուճն արգարոց , զի մինն զհազարն և եր-
կուքն զբիւրն հալածէին . քանզի ոչ որպէս եղիազա-
րոս Աւարան¹ , որ արեամբ թշնամեացն մատչեալ ըն-

1 Յօրինակին գնի . Եղիազարոս աւարաւն , ըստ որում և Պրո-

գարմանայր, այլ և զծոցն ևս լցեալ արեամբ՝ գառնայր ամբողջ, և արձակեալ զգօտին՝ թափէր և թեթեանայր: Այլ և շինող վանորէից և եկեղեցեաց . որպէս և շինեաց ՚ի վայելուչ տեղով երկու տաճար՝ յանուն սուրբ Աստուածածնի . և ինքնին երթեալ տեսանէր զվանորայն, զկարգս պաշտամանց և զհանգիստ հիւրանուցացն, և ընդ զպակասն . շինեաց ՚ի տեղիս տեղիս հոգոյ տունս՝ ՚ի հանգիստ ճանապարհորդաց:

Յայնմ՝ ժամանակի ասպտամբեցին թուրքք իբրև տանն հազար ՚ի թուեղս . և Դաւիթ էր ՚ի Նաճարմագ . իբրև լուաւ զնոցանէ՝ եկն առ նոսա զգիշերն ամենայն՝ սակաւ զօրք, և ՚ի ժամ՝ առաւօտուն եհար զնոսա օգնութեամբն Աստուծոյ՝ մինչև ցերեկոյ . և սակաւ մնացեալ՝ փախեան զգիշերն: Նոյնպէս և ՚ի Տայոց երկիրն իջեալ կային բիւրաւօր բանակք թուրքաց . չքաւ եհար զնոսա, և էառ զխարասի նոցա, և լցաւ երկիրն վրայ բարութեամբ: Եւ առաքեաց զորդի իւր զԴեմեարէ ՚ի կողմն Շրուանայ . և աջողեցաւ նմա . և առեալ զբերդն՝ ֆալաձար, և զարձաւ խնդութեամբ: Եւ մինչ կատարէր զածն Չատիին ՚ի Նախէգրանն մեծն Դաւիթ, բերին նմա զրոյց եթէ սպանին զԻէչկէն ՚ի Չաւախեթի՝ թուրքքն, և եկին նստան յեղն երասխայ: Եւ զընաց ՚ի վերայ նոցա, և կոտորեաց և գերեաց զամենայն բանակս նոցա: Արար Դաւիթ խնամութիւն ընդ թագաւորն Յունաց և Շրուանայ, տալով նոցա զչստերս իւր, և արար իւր թիկունս օգնականի: Եւ կին նորա Գորանդուխա՝ զուտար էր կիւլաղաց զխաւօրին, այսինքն՝ Հոնաց՝ Աթրակայ . և նոցա օգնականութեամբն հնազանդեցոյց զթագաւորն Օսեթայ . և էառ պատանգըս ՚ի նոցանէ, և արար խաղաղութիւն ՚ի մէջ Օսաց և Հոնաց . և էառ զբերդն Դարխալայ, և զամենայն դրունս Օսեթոյ ՚ի կաւկասու լեառն, ածելով անտի կիւլաղս, որ կոտորեաց զզօրութիւնս թուրքաց: Էառ և զբերդա-

սէի զմակդիր անունն Եղեաղարու (Ա. Մակ. Զ. 43) թարգմանեալ գոյականաբար՝ խրթնագոյն ևս ընծայէ զմեասան՝ ընթեանընով և զնստղեալն՝ մատչել և զբերարտեսայրն՝ րեղակրակայր, որով գնէ. Au lieu de piller comme Eléazar, il allait en avant, et se fortifiait dans le sang ennemi.

քաղաքն Հայոց՝ զԼօսէ . յորում ժամանակի մեռաւ Մալիքն՝ որդին Մէլիք-Շահի, և Ալէքս՝ թագաւոր Յունաց . մեռաւ և ճգունգիտելն Գիւրդի՝ միամիտն ՚ի մանկութենէ: 1 և սգաց զնա թագաւորն քսան աւուր՝ ամենայն թագաւորութեամբն, և թաղեաց զնա ՚ի Նոր վանքն:

Իսկ զկիւլաղսն քառասուն հազար տամբ և որդւովք՝ առ իւր պահեաց ՚ի վրայ աշխարհին, և այլ ևս հինգ հարիւր մատաղատունկս, զորս մնուցանէր ՚ի գրան իւրում՝ քրիստոնեայս, և այլ ևս օր ըստ օրէ մկրտէին և ուսանէին զհաւատս Տեառն մերոյ: Եւ ըսպառազինեաց զքառասուն հազարսն, և կացոյց նոցա սպասալարս, և նորք վանէր զՊարզ և զթուրքաստան: Եւ է ասել զնա նման ընձու սրէնթաց և արագահաս, որով զԱղքասանգր՝ նկարագրէր տեսիլն Դանիելի . որ ոչ էր պակաս ՚ի նմանէ մերս Աղքասանգրոս, թէպէտ ժամանակաւ կրասեր, այլ բաղդիւ համեմատ . քանզի եհար զթուրքն ՚ի ձմերոյն թուրքաբայ, և լցաւ աւարաւ . յերեքտասանն փետրուարի և ՚ի նոյն՝ յեթնեակս պահոցն՝ էառ զկապա քաղաքն, և ելից զվիրս սկիւով և արծաթով . և ՚ի մայիսի հինգ՝ ասպատակեաց զԼալիքն, մինչև ցֆուրգաւան և ցխշալան, և զարձաւ ճուլութեամբ ՚ի Քարթլ: Եւ ՚ի նոյն ամի գնաց յԱշորնիս, և եհար զբանակս թուրքացն, մինչև չմնալ սղացողաց ՚ի վրանս նոցա . և ՚ի ժամանակս ձմերան չօղաւ յԱլիխաղէթ՝ մինչև ցֆինճիթա, և կարդաւորեաց զնոսա: Եւ զի թուրքմանն յամարինան ելանէր ՚ի լերինս Հայոց, և ՚ի ձմեռնայինն իջանէր յեղբոսն կուր գետոյ ՚ի մարմանդ, բայց ոչ առանց բաղում՝ պատրաստութեան յերկիւղէն Դաւթի . իսկ յայնմ՝ ամի անհողացան վանն հեռաւորութեան թագաւորին . զարձաւ թագաւորն, և քերել ևս առաջի իւր զլեառն Լիխայ, և եկն ՚ի Քար-

1 Այսինքն՝ նառատարիմն նպատակութեամբ, որ ըստ վկայելոյ վախճանագայ՝ էր այր կատարեալ ճոխացեալ ճրիւք մտաց և մարմնոց, իմաստուն յոյժ և զբծամիտ, խրատու խորագէտ, գլուխ ասեմադպրաց Դաւթի և անձնանուէր ՚ի ծառայութեան տերանց իւրոց:
2 Պրոսէ ունի . ի նիկն ամի, յիօրեակս սխալոցն, և այլն:

թըլ. և եզիտ պատրաստական զըօրն յամենան մար-
տի, և գնաց 'ի խոնան, և ոչ եթող 'ի բազմութենէ
թուրքացն ապրիլ: Եւ էանց 'ի Պարտաւ, և եզիտ անդ
գաղթականս 'ի թուրքաց 'ի գեղամէջս, և հար զնոսա
բերանով սրայ և զարձաւ խաղաղութեամբ:

Յայնմ ժամանակի վաճառականք ոմանք 'ի Դմա-
նեաց և Տիփեաց՝ կողոպտածք 'ի յազդէն թուրքաց,
և այլ ևս մնացորդք 'ի հարելոյ անտի, սևեցին զհան-
դերձս և կէսք զերեսս և ոմանք զձեռս և գոտս, և չո-
գան առաջի Սուլտանին՝ վայ կարողով անձանց՝ յերե-
տաց Դաւթին. Եւ կոչեաց առ ինքն Սուլտանն զթագա-
ւորն Արաբացոց, և զորդին Ալտուխին և զամենայն
Ամիրայն Միջագետաց, և առաքեաց զնոսա 'ի վերայ
Դաւթի: Եւ յօգոստոսի երկոտասան՝ եկին հասին 'ի
Թագոս, 'ի Մանկիս և 'ի Դիզզօրքն: Իսկ թագաւորն
օգնական կոչելով զՅիսուս զՍատուածն մեր՝ դիմեաց 'ի
վերայ նոցա հանդարտութեամբ. և զառաջինն ընկէց
'ի յաւազացն և զարձոյց 'ի փախուստ. և զհետ մտեալ
ճարակ սրոյ տայր զամենեսեան զնոսա, գէշ զազանաց
և թոչնոց կացուցանելով զնոսա ընդ լիւրինս և դաշտս.
և լցան ձիօք և ուղտօք և չորօք և կահիւք Արաբացոց,
և գերութեամբ ազնուական Ամիրայիցն: Եւ սր լեզու
կարէ պատմել զաւուրն զհրաշսն՝ զոր ետ մեզ կեցու-
ցին քրիստոս: Եւ զինչ են ինձ Հոմերոնի և Արիստո-
տելի պատմելն զՏրովական¹ պատերազմն և զքաջու-
թիւնն Աքիլայ, և կամ զՅովսեպոսին՝ զքաջութիւնն
Մակաբայեայ և զԱղեքսանդրուն գրել և կամ զՏիտու-
սին յերուսաղէմ: քանզի զչորեքհարիւր ամ ոչ կարա-
ցին զՏիփսիս թագաւորքն վրաց սեպհականեւ միահա-
լոյն՝ մինչև ցԴաւիթ: Յաւուրսն յայնոսիկ չոգաւ Սուլ-
տանն 'ի Շրուան, և էառ զՇամախի և ըմբոնեաց
զՇրուան-Շահ. և արձակեաց դեսպանս առ Դաւիթ,
և ասէ. Ողջ լեր, արքայդ խորագոյն մայրեաց, որ ոչ
իշխես ելանել յորջիցդ. եթէ կամիս՝ ել 'ի դարանէդ
և տես զիս աստ, և թէ ոչ՝ առաքես առ իս զհարկն

¹ Յօրինակին՝ գտնիրական, ըստ որում թարգմանէ և Պրո-
սէ. այլ ուղղագոյն և բանաւոր ինձ թուի ընթեռնուել զՏրովական:

իմ և գնամ: Իբրև լուաւ թագաւորն՝ հրամայեաց հե-
ծելոց, և հաւաքեցաւ ամենայն բազմութեամբ ուժոյ
իւրոյ, և չոգաւ առ նա: Իբրև լուաւ Սուլտանն՝ զահի
հարաւ, և մտաւ 'ի քաղաքն Շամախի, և ամրացոյց
խոր փոսիւք. և առաքեաց առ նա և ասէ. Ոչ խնդրեմ՝
'ի քէն հարկս և ոչ պատերազմն, այլ ճանապարհ զի
գնացից՝: Ի նմին ժամանակի Աթապակն Ռանայ՝ Աս-
խանդուլն զայ տասն հազարաւ առ Սուլտանն. և հարին
գնա զօրքն Դաւթի, և ինքն մաղապուր եմուտ առ
Սուլտանն. և ևս զարհուրեալ Սուլտանն՝ ընդ այլ ճա-
նապարհ գաղտագնաց եղև 'ի գիշերի յաշխարհն իւր.
և թագաւորն յերկիր իւր դառնայր: Եւ զինի ամայ միոյ՝
անդրէն դառնայր 'ի Շրուան. և առնոյր զԳուլստան
բերդ՝ զարքայանիսան, և արարեալ զաշխարհն ընդ-
հարկաւ՝ դառնայր 'ի Վիրս: Նա էառ և զգլեական Հա-
յոց՝ զԴմանիս, զԳագ, զՏէրունականն, զԲաւաղինն,
զՆոր-բերդն, զՄանասագոմ, զԽալինճքար. և անցեալ
'ի կողմն վերին 'ի Բաոնն և յիսպեր՝ սր և գտանէր 'ի
թուրքաց՝ կատրեալ ջնջէր, և դառնայր մեծաւ յաջող-
մամբ 'ի Վիրս՝ յօգոստոս ամսեան: Եւ հասանէր առ
նա թուղթ 'ի յաւազացն Անոյ՝ եթէ ե'կ, տացուք
զքաղաքս 'ի ձեռդ քո. և գնաց վաթսուն հազար հե-
ծելովք, և զինի երից աուրց էառ գնա. և դարձաւ 'ի
Շրուան, և էառ զբաղաքն Շամախի, և զամենայն եր-
կիրն. և թողեալ զօրս 'ի Հեր և Կախ, և գործակալ
երկրին զՍիմէսն հաւատարիմն իւր, և զարձաւ 'ի Քար-
թըլ:

Եւ զորս պատմեսցուք 'ի նորայոցն բարեաց. զի
չինեաց զամենայն մասունս արեւելից և ելից բնակչօք:
Էր նա և ըստ հոգւոյ զգաստ և արի, և ընթեռնոյր զա-
մենայն մատեանս աստուածայինս, և յորժամ աշխա-
տէր ակն՝ լսէր ականջօք զցայգ և զցերեկ. զի ոչ քուն
խափանէր գնա 'ի գիշերի, և ոչ հօգք աշխարհի՝ 'ի տուրն-
ջեան, և ոչ հեշտութիւն՝ 'ի ժամ ճաշոյ և ընթրեաց:
Էր նա և ողորմամ և աղէկէզ 'ի վերայ քրիստոնէից.
քանզի մինչ էր Տիփսիս առ թուրքաց, և յամենայն ա-

¹ Յօրինակին՝ այլ անուարթ՝ զի գնացից 'ի նկս ժամականս:

ուր ընդ արեամբ քրիստոնէից, որ բնակքն էին և որ արաքուստ մտանէին վաճառականք. վասն որոյ ոչ հանգեալ մինչև ոչ երարձ¹ զգայթակղութիւնն քրիստոնէից. և օգնութեամբն քրիստոսի արար հարկատու զՍուրբանն՝ զապականիչն աշխարհի, և նստոյց ՚ի մելքի զազգն իսմայելի, և սրպէս մարդ անասնոյ՝ այնպէս նա տիրեաց բռնաւորաց աշխարհի: Էր և պահող պինդ և աղօթող յերկար, և յեկեղեցիս ընծայող, մինչև ՚ի Յունաց աշխարհն և ՚ի Կիլիկիա և ՚ի Կիպրոս և ՚ի Սուրբ Երուսաղէմ: և ՚ի Լեառն Սինա շինեաց վանք, և զանձ բազում հազարաւոր և բիւրաւոր առաքէր ամի ամի, այլ և գրեան և սպաս սրբութեանց, զոր ո՞ կարէ համարել: Այլ և կամեցաւ միաւորել զՀայս և զՎիրս. և կոչեաց զՅովհաննէս կաթողիկոս ֆարժայ և զԱրսենիոս ֆարժեցի՝ զթարգմանն Վրաց և Յունաց լեզուին, և զեպիսկոպոս և զլարդապետս Հայոց, և արար ժողով. և քննէին յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ, և ոչ հաւանէին միմեանց: Ապա ասէ թագաւորն. Մեք անվարժ եմք ՚ի խորագոյն բանսդ՝ զոր արկեալ էք առաջի, և ոչ կարէք գուք ելանել ՚ի զուրս: Եւ ինքն պարզ և յայտնի բանիւ խաղաղացուցեալ զերկոսին կողմանն՝ արձակեաց զժողովն:

Այլ ինքն սիրէր զազգն Հայոց և զեկեղեցիսն և զոմն հոնասոր վարդապետ ՚ի Հաղբաւ՝ Սարկաւազ աւսուն. խոստովանէր նմա զյանցանս իւր, և կորացուցեալ զպատուական զլուխն՝ օրհնէր ՚ի նմանէ. և նստէր ընդ նմա և վարէր զպարանոցաւ նորա. և նա ասէր. Լուծեալ եմ և հատեալ ՚ի ծերութեանս. ՚ի բաց դնա յինէն՝ զի մի աշխատ լիցիս: Եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հայր պատուական: Եւ պարզեանց նմա զիւզ առնթեր վանացն՝ ՚ի ծառայութիւն նմա: Եւ ՚ի յօրհնելն զթագաւորն՝ զայս ասէր՝ եղեալ զձեռս ՚ի վերայ գլխոյն. Գոթ զԴաւիթ ծառայ իմ, և իւղով սրբով օծի զնա մինչև ցտաններորդ տուն: Եւ զուարճանայր արքայն. և գովէր զգեղեցիկակերպ թարգմանութիւնն Հայոց²: Եւ տեսաք

¹ Յօրինակն չեք ոչ կարճ:
² Այս ամենայն բանք զազգէս Հայոց՝ Թուին յաւելեալ ՚ի հայ

արդեամբ կատարեալ զբան սաղմոսին ՚ի վերայ թագաւորին. և յուրք ՚ի բանից անտի վայելէին նմա. քանզի ՚ի բազում օրոգայթից Աստուծով զերծեալ ապրեալ՝ անկարծելի մարդկան: Ձի երբեմն ՚ի յօրս էրէոց անկեալ յերիվարէն՝ զնէր անխիրա իբրև զմեռեալ, և ապա յանէր խորհրդոյն՝ զօրութեամբն: Եւ դարձեալ, ՚ի պատերազմելն ընդ բերդի ուրեմն, եկեալ նեա ՚ի պարսպէն՝ հարկանէր զերեան Գարբիւլի, որ կայր ՚ի պարանոց նորա, և ապրէր նա յայնմանէ՝ հրեշտակային բարխօսութեամբ: Եւ այսպէս ՚ի հաւաքեալ բարխօս՝ մեա ժամանել յերկնաւորն, հիւանդանայր զերկրաւոր կեանս, ՚ի յիսներորդ երրորդ ամի կենաց իւրոց, յունսւարի ամսեան ՚ի քսան և հինգն. նստուց (եւս)².

Թարգմանչէն, և պակասն ՚ի ժամանակագրութեանն Վախթանգայ, յորում փոխանակ այտոցիկ՝ գնին գարովանք զգաւանութենէ կրօնից հակառակ Վրացն ուղղափառութեան, և զանկողութենէ Հայոց՝ ձայնի ճշմարտութեան ՚ի ժողովի անդ գումարելոյ ՚ի Դաւթէ:

¹ Չմիտս խորհրդոյ բառի ոչ իմացեալ Պրոսեայ՝ Թարգմանէ Par la force de sa pensée, այս է՝ Ծորաշխակի իմացութեան իւրոյ:

² Թերի մնայ սաս յօրինակի մերում Պատմութիւնս Վրաց՝ կամ ՚ի Թարգմանչէն և կամ յընդօրինակողէ նորին անաւարտ թողեալ: Վերջն բառն նստուցեալ վերաբերի առ Դեմետրէ՝ որդի Դաւթի, զոր կենդանեալ իւրով ետ օծել Դաւթի ՚ի Թագաւոր, ըստ օրինակի Սաղմոսինի՝ կարգելոյ յանուանակցէն իւրմէ ՚ի մեծէն Դաւթէ՝ յարքայ Խարայելի:

ԳԼՈՒԽ Ա. — Յաղագս սերնդոցն թորգոմայ սիսելոյ 'ի վերայ երկրի զինի կործանման աշտարակին. — Անուանք ութեցունց սրբւոց նորին և սահմանք ժառանգութեան նոցին. — Յաղագս Հայկայ և սպանման Ներրովթայ. — Յաղագս Քարթլոտոյ և հնգեցունց սրբւոց նորին. — Յաղագս Մցխեթայ քաջի և երկց սրբւոց նորա. — Պատակտունն ասնն Քարթլի ընծանի խափութեամբ, և յաղագս մեծանալոյ Մցխեթա քաղաքի. — Յաղագս փոխելոյ կրօնից աստուածապաշտութեան 'ի բնապաշտութիւն:

ԳԼՈՒԽ Բ. — Արշաւանք Խաղրոց, և զերել զԹորգոմեանն, և ընդ հարկաւ կացուցանել զերկիր նոցա. — Յաղագս Բիւրասպեայ առասպելին և Արբիտանի, և կոտորելոյ սորա ըզխազիրս, և տիրելոյ երկրին Վրաց, և յաղագս շինութեան Մըցխեթա քաղաքի. — Յաղագս խափութեան ասնն Արբիտանի, և աղատութեան Վրաց 'ի ըծոյ Պարսից, և վերտին հարկելոյ նոցին. — Յաղագս անցանելոյն Մովսիսի ընդ ծովն Կարմիր. — Վասարանութիւն թորգոմեանց 'ի Պարսից՝ միաբանութեամբ աղբաց քաղթելոց 'ի Վիրս. — Յաղագս այլալութեան Հայկական խօսից 'ի Վիրս յաղագսն եկելոց, և վատթարելոյ բարուց աղբին. — Յաղագս գործոց Վահրամայ սրբւոց Սպանդիարի. — Յաղագս կաղմութեան վրացի բարբառոց:

ԳԼՈՒԽ Գ. — Արշաւանք Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ 'ի Վիրս, և կացուցանել զԱզոն 'ի վերայ երկրին. — Ազոնի ընդ հարկաւ առնել զաղզան չրճակայս. — Բաժանել Աղեքսանդրի զտէրութիւն իւր 'ի չորս մասունս, և կարգել իշխանս 'ի վերայ նոցա. — Բռնութիւնք Ազոնի և ապստամբութիւն Վրաց՝ առանդորդութեամբ Փառնաւաղայ. — Յաղագս կատարման երազոյն Փառնաւաղայ և միաբանութեան աղբաց ընդդէմ Ազոնի. — Մահ Ազոնի և թագաւորել Փառնաւաղայ. — Յաղագս գործոց Փառնաւաղայ և մահուան նորա. — Արարուածք Սայուրմակայ, սրբւոց Փառնաւաղայ, և մահ նորա:

ԳԼՈՒԽ Դ. — Յաղագս գործոց Մրուանայ արքայի. — Յաղագս թագաւորութեանն Փառանջումայ, և մեծանելոյ 'ի Վիրս զկրօնս Պարսից. — Ապստամբութիւն Վրաց 'ի Փառանջումայ օղնութեամբ Հայոց, և յաղագս թագաւորութեան Արքակայ՝ սրբւոց արքային Հայոց, և սրբւոց նորա Արտակայ. — Վրէժինդրութիւն Պարսից 'ի Վրաց վասն արեանն Փառանջումայ. — Յաղագս թագաւորութեան Բարտանի և մահուան նորա, և որ ինչ անցք զինի մահուան նորա անցին 'ի Վիրս, մինչև ցթագաւորութիւն

Մրուանայ, և սրբւոյ նորա Արքայոյ. - Պատերազմ Արքայոյ ընդ Ազգրկայ, և յաղագս թագաւորութեան սորա. - Մնանդ Քրիստոսի Տեան մերոյ, և յաղագս անցիցն անցեցոյ աւ Հրեայս Վրաստանի. - Գալուստ սրբոյ առաքելոցն Մնդրէի և Սիմոնի 'ի սահմանս Վրաց, և նահատակութիւն վերջնոյս. և յաղագս Ս. Անդրէի գործոցն յԵգրիս և այլուր. - Յաղագս բաժանելոյ Ազգրկայ զԹագաւորութիւն իւր՝ երկուց սրբւոյ իւրոյ, և յաղագս աւ Երմանն Երուսաղէմի 'ի Վեպատիանէ, և գաղթելոյ մասին Հըբէից 'ի Վրաստան:

ԳՂՈՒԽ Ե. - Թագաւորէ Երուանդ 'ի Հայս, արչաւէ 'ի Վիրս, և ապա սպանանի 'ի Սմբատոյ. - Միարանեալ Վրաց ընդ հիւսիսային ազգաց՝ դիմեն 'ի Հայս, և հարկանին 'ի Սմբատոյ քանէ, որ և նուաճէ զերկիր նոցա. - Կրկին անգամ ազատամբնել Վրաց՝ զերկն զՉարեհ, զորդի Արտաբանոյ (Արտաշիսի) արքային Հայոց, այլ տագնապեալ 'ի Սմբատոյ՝ խնարհին 'ի հաշտութիւն և 'ի ծառայութիւն:

ԳՂՈՒԽ Զ. - Յաջորդութիւն թագաւորութեան Վրաց. և նենգաւոր հնարք Միհրդատայ 'ի սպանութիւն Փարսմանայ, և մահ նորին 'ի Հայոց. - Արչաւանք Օտայ 'ի Վիրս, և նուաճումն նոցա 'ի ձեռն Համարգասայ Վրաց արքայի. - Ազատամբնութիւն Համարգասայ 'ի Հայոց, և մահ նորին. - Թագաւորեալ Վիրսնի 'ի վերայ Վրաց՝ անէ բարեկարգութիւնս:

ԳՂՈՒԽ Է. - Յաղագս բանալոյ ազգին Արչալունեայ Մարտարէ, և վասն պատերազմացն և դաւադիր սպանմանն Խուրովի Հայոց արքայի. - Թագաւորել Միհրանայ 'ի Վիրս, և պատերազմանք նորա ընդդէմ Հիւսիսայնոց. - Ժառանգէ Միհրան գաւառս ինչ զինի մահուանն Արտաշրի, և վերստին պաւտերազմուք նորա ընդ ազգացն հիւսիսոյ. - Գարձ Տրդատայ 'ի հայրենի թագաւորութիւնն, և ընդ Կոստանդիանու մարտ եղեալ ընդդէմ Միհրանայ և Պարսից՝ ստիպել գնտին 'ի հաշտութիւն և 'ի ծառայութիւն:

ԳՂՈՒԽ Ը. - Գալուստ Ս. Նունեայ 'ի Վիրս, որոյ հարցեալ 'ի թագուհւոյն Վրաց՝ մանրապատում աւանդէ զվարուց իւրոց, և թէ սրպէս ազգեալ 'ի տեսեան, 'ի հրամանէն Սատուծոյ եկեալ 'ի Վիրս՝ աղօթիւք խորտակէ զԽուս. յետ որոյ առանձինն բնակելով յանձանութս, յաճախէ առ Հրեայս Մցիսեթայ, որք ընդ Արիաթարոյ քահանայի դառնան 'ի հաւատս. և զի լուեալ զայս աւմենայն՝ հաւատայ 'ի Քրիստոս և ինքնին թագուհին Վրաց:

ԳՂՈՒԽ Թ. - Պատմէ Արիաթար քահանայ թէ սրպէս զիւր ընկալեալ զՔրիստոսէ 'ի Հրէից Անտիոքայ, և ատուգեալ 'ի կատարմանէ աւուրցն նշանակելոց 'ի Գանիելէ, և լուեալ 'ի Ս. Նունեայ՝ մկրտեալ հաւատայ 'ի Քրիստոս. - Խնդրեալ 'ի լտղացն պատմէ զանօրէնութենէն Քրիստոսի, և զերթալոյ իւրոյ ընդ այլոց անանց յերուսաղէմ, և բերելոյ ընդ իւրեանս զպատմութեանն Տեան. - Զայրացեալ Հրէից՝ մինչև ինդրել քարկոծել զնա,

սանձաւորին 'ի հրամանէ թագաւորին, որ զիւրութիւն անէ քրիստոնէից:

ԳՂՈՒԽ Ժ. - Քարոզութիւն և տեսիլ Ս. Նունեայ. - Բնքանչելիք բժշկութեան 'ի վերայ սխտացելոյ սրուճն մանկան. - Աքանչելիք ցուցեալք 'ի թագուհին Նունա. - Կիրք ազգին Ներքովթայ և շինութեան Քաղանէի. - Յաղագս բժշկութեան մագի միջ, մերձաւորի արքային Միհրանայ. - Եարժեալ 'ի սքանչելեայ՝ հաւատայ Միհրանայ 'ի Քրիստոս և զիմել առ Ս. Նունէ. - Հիմնարկութիւն առաջին Եկեղեցւոյ 'ի Վիրս, և վրդովմունք ոգւոցն չարութեան, և սքանչելիք ցուցեալք յՍատուծոյ:

ԳՂՈՒԽ ԺԱ. - Գալուստ քահանայից և եպիսկոպոսի 'ի Յունայ, և մկրտել ամենայն Վրաց ընդ Միհրանայ, և ձեռն արկանել 'ի իննել զեկեղեցիս, և հանգուցանել 'ի նոսր գնչխարս սրբոց. - Կանգնումն նշանի Ս. Խաչին 'ի տեղիս ինչ յայտնեալ յերկնուստ. - Աքանչելիք ցուցեալք 'ի նշանէ Ս. Խաչին կանգնելոյ. - Կոստանդիանու տալ արձանադրել 'ի մատենի զպատմութիւն դաւնալոյ 'ի հաւատս Հայոց և Վրաց. - Կանցեալ Միհրանայ զորութեամբ զինու տարածանել զհաւատս՝ խաչմանի 'ի Ս. Նունեայ. որոյ չղկեալ քարոզութեամբ բանին 'ի կողմանս հիւսիսոյ՝ փոխի 'ի Տէր. - Կոստանդիանու արձակել զՔահաբար՝ զորդի Միհրանայ, որ կայր 'ի պատանդի. որ և 'ի մեռանել երէց եղբորն ընդունի զթագն արքայական 'ի ձեռանէ Միհրանայ՝ հօր իւրոյ՝ 'ի մահն նորին, որոյ պատուէրս տուեալ որդւոյն և կնոջն ննջէ 'ի Տէր:

ԳՂՈՒԽ ԺԲ. - Թագաւորել Քահաբարոյ օգնականութեամբ Պարսից՝ հակառակ կամոց Հայոց, և գործք նորա և մահ. - Յաջորդութիւն եպիսկոպոսայ՝ և թագաւորել Միհրդատայ և ապա որդւոյ նորա Վարդաբաբարայ, և հարկել սորա Պարսից, և պարտիլ 'ի Յունայ. և զինի սորին յաջորդութիւն թագաւորաց ոմանց, որպէս և եպիսկոպոսոց, յետ Յակովբայ. - Յաղթութիւն Արշիլ արքայի և որդւոյ նորա Միհրդատայ 'ի վերայ Պարսից. - Կարգ յաջորդութեան եպիսկոպոսոց, և յաղագս գործոց Մուշիկայ անարժան եպիսկոպոսի. - Թագաւորութիւն Միհրդատայ և ծնունդ Վախթանգայ, և իշխանութիւն Սակկիսոյ և մահ Մուշիկոյ:

ԳՂՈՒԽ ԺԳ. - Արչաւանք Օտայ և Յունայ 'ի Վիրս և զեւրել գնտին. - Յաղթութիւն Վախթանգայ ընդդէմ Օտայ և Խաղրոց և միարանել ընդ Պարսից. - Արչաւանք Վախթանգայ 'ի կողմանս Պոնտոսի, աւանդութիւնք նորին զՆերքովթայ և զԿնուութենէ աշտարակին. - Վախթանգայ զիւրութիւն աննել քրիստոնէից, տեսանել տեսիլ և դառնալ յետս. - Յաղթութիւն Յունայ 'ի վերայ Պարսից, և ապրելոցն 'ի մարտէն՝ հաւատայ 'ի Քրիստոս. - Վախթանգայ արութիւնք ընդդէմ ուխտադրուժ Յունայ, և հաշտութիւն ընդ կայսեր:

ԳՂՈՒԽ ԺԴ. - Վախթանգայ ընդդիմանալ Պարսից և հաշտեցուցանել գնտս ընդ Յոյնս. - Երթ Վախթանգայ յԵրուսաղէմ և միարան չու նորա ընդ Պարսից 'ի Հնդկիս. - Եահատաւ

կուժիւնք վախժանգայ 'ի Սնդիկս, և ասպատակել ընդ Պարսից յաշխարհն Հարաւեաց. - Գարձ վախժանգայ 'ի վիրս, հանդերձ Պեարսիւ և Սամուելիւ, և որ ինչ անքր անցին ընդ եպիսկոպոսն Միքայել. - Գալուստ և հաստատութիւն Պետրոսի կաթուղիկոսի 'ի վիրս, հանդերձ եպիսկոպոսակցք իւրովք, ընդ Հեղինեայ զըստեր կայսերն Յունաց՝ ածեալ 'ի կնութիւն վախժանգայ. - Յաղթութիւն վախժանգայ 'ի վերայ Պարսից և հարկանիլ 'ի նոցանէ կարեվէր. - Գալուստ Զենոնի կայսեր յօգնութիւն վախժանգայ և պատերազմել ընդ Պարսից. - Մահ վախժանգայ:

ԳՂՈՒԽ ԺԵ. - Յաջորդութիւն թագաւորաց և կաթուղիկոսաց, և արշաւանք Օսաց. - Արշաւանք Հերակլ կայսեր 'ի վերայ Պարսից և նուաճել նորա զվիրս. - Կարգ պայազատութեան իշխանաց և կաթողիկոսաց 'ի վիրս. - Զօրանալ Մահմէտի և Հաբարայտոց, և աւերել զՎրաստան և զՀրճակայսն. - Պատերազմն նոցին և պարտութիւն 'ի վրաց. - Գալուստ և հաստատութիւն Ագրնասի և այլոց ոմանց 'ի վիրս:

ԳՂՈՒԽ ԺԶ. - Սկիզբն Քաղթական ացղին, որ և Սարակինոսք, և տիրել նոցա աշխարհին Պարսից. - Վկայական կատարումն Արշիլ Երկրորդի, արքային վրաց. - Սպաստակութիւն Խաքանին Խազրաց 'ի վիրս, և կատարած Դաշնայ՝ դասեր Արշիլ Երկրորդի. - Մահ որդւոյ Արշիլ Երկրորդի, և արշաւանք Բուլկասիմ Սարակինոսի 'ի Հայս և 'ի վիրս, և վկայական մահ Սմբատայ Խաստախնողի:

ԳՂՈՒԽ ԺԷ. - Թագաւորել Գէորգեայ 'ի վերայ Ախլազաց և յաղագս գործոց և պայազատաց նորին. - Յաղագս թագաւորութեան Բագրատայ՝ որդւոյ Գուրգենայ. - Յատերազմ Գէորգեայ՝ որդւոյ Բագրատայ ընդ Վասի կայսեր, և յաղագս Պետրոսի Գետաղարծի. - Յաղագս թագաւորութեան Բագրատայ՝ որդւոյ Գէորգեայ, և մահուանն Վիպարիտի, և որ ինչ անքր անցին յաւերս նորա. - Արշաւանք Արքայանայ 'ի Հայս և 'ի վիրս, և Բազրատայ պատերազմ ընդ Փատլուն ամիրայի. - Թագաւորել Գէորգեայ՝ որդւոյ Բագրատայ, և հաստատել դաշն խաղաղութեան ընդ Մէլիք Դահի:

ԳՂՈՒԽ ԺԸ. - Թագաւորել Դաւիթ որդւոյ Գէորգեայ. - Գալուստ Խաչակրաց յԱրևերս, և բարեկարգել Դաւիթ զեկեղեցիս վրաց. - Նուաճէ Դաւիթ զսպարտամբութիւն թուրքաց, և խնամեցեալ ընդ Յոյնս և ընդ Հոնս՝ ընկճէ և զՕսս. - Մ.Մ. և ասրութիւնք նորա ընդդէմ Պարսից և թուրքաց. - Պատերազմն Դաւիթ ընդդէմ թագաւորին Արարացոց և Սուլթանին Միջագետաց, և տիրել բերդից ինչ Հայոց և քաղաքին Մնայ. - Ուղղութիւնք Դաւիթ և փոյթ կամաց նորա միաբանելոյ զՀայս և ըզվիրս. - Մեծարէ Դաւիթ զՍարկաւազ վարդապետ և օրհնի 'ի նմանէ, և հիւանդացեալ փոխի յաստեացս:

Յ Ա Ն Կ Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ց

Աբխաթար, որ և Պաւղոս 48,	Անի քաղաք 112, 113, 121:
49, 50, 51, 54, 56, 65:	Անձի 25:
Աբուբաքր 98:	Անձիանձ 79:
Աբրիտոն կամ Աբրիտեն 14, 13:	Անձուրա 25:
Աբրահամ (նահապետն) 400:	Աննա 41, 51:
Ագ 81:	Անտիոքիա, տես Անդակ:
Ագար 400:	Անտիոքոս 21, 25, 24, 27:
Ագարակ 94:	Առտ կիւրապաղատ 103:
Ագմազուզէթ 81:	Աշորնի 119:
Ագամ (նախահայր) 68:	Աշոցք, որ և Ապոցք 24, 55, 69:
Ագարմաւ 15:	Աւան 29, 75, 75:
Ագէն բերդ 27:	Ասիմ, տես Ճիճնամ:
Ագմի 57:	Ասիանդուլ 121:
Ագրիլ 28, 29, 50, 52:	Ատարդան 115, 117:
Ագրնաս 104:	Ատրեստան 48, 21:
Ագմայէր, որ և Ամիլէր 52, 55:	Ատրիք 17, 27, 28, 102:
Ագոն 20, 21, 22, 25, 24:	Ապահան քաղաք 22:
Ագոնացիք 23:	Ապարազուր 59:
Ադուկ, որ և Արզուկ 52, 55:	Ատազի 20:
Աթրակ 118:	Ատուածածին (Ս) վանք 118:
Աժիան 50:	Ատեն բերդ 109:
Ալազան 9:	Արարատական 10, 16, 47, 42, 75:
Ալեքս (կայսր Յունաց) 119:	Արնեբսեհ Բագրատունի 103:
Ալուսիին 120:	Արնեբսեհ իշխան 84:
Ախալքալէք քաղաք 112:	Արնեբսեհ Խոսրովունի 97, 98:
Ալեքսանդր Մեծն 19, 20, 21, 24,	Ատօնէ 101:
119, 120:	Արազած լեռն 8:
Ալեքսանդրիա քաղաք 21:	Արարատ լեռն և դաշտ 15:
Ալուանք 102:	Արազայիք, որ և Արարիկք 98,
Ամրազ, որ և Արմազ լեռան 11,	120:
15, 24, 25, 50, 55, 57, 60, 95:	Արամազ, որ և Արամազդ 46,
Անդրէաս առաքեալ 50:	47, 48, 56:
Անակ 59:	Արազոյ գետ 17, 24, 60, 76:
Անակորոս բերդ 99, 114, 114:	Արբակ 27, 28, 29:
Անասուռ 48:	Արբակունիք 28:
Անրազուկ 52, 55:	Արգուէթ 110, 115:
Անդակ, 21, 48, 86, 90, 91, 117:	Արև, Սիւնեայ Տէր 78:

Արխանսո մոնոզոն 102:
 Արխատուել 120:
 Արխադարեխ (Իարխադարեխ) 15:
 Արչակունիք 59:
 Արսենիոս Քարթլեցի 122:
 Արսիան կամ Արսիան 24, 71:
 Արտաբան, որ և Արտաշէս 52, 55, 54:
 Արտակ 28:
 Արտաշան, որ և Քաջաց քաղաք 11, 25, 24, 51, 54, 91:
 Արտաշէս, որ և Վահրամ 18:
 Արտաշիր 58, 59, 41:
 Արշիլ, որդի Միրզատայ 72, 75:
 Արշիլ, որդի Ստեփանոսի 99, 101, 105, 104, 103:
 Արտակաղ 24:
 Արփայան 115:
 Արխաղէթ 29, 77, 78, 99, 105, 103, 106, 109, 110, 114, 119:
 Այրրողիտէ 58:
 Աքաղ 82:
 Աքիլէս 120:
 Բարեբա կաթողիկոս 98:
 Բարեւոն քաղաք 18, 27, 87, 98:
 Բազարատ, որդի Գորգենայ 109, 110, 111:
 Բազարատ, որդի Կոստանդնի 108:
 Բազարատ, որդի Գէորգեայ 111, 112, 115:
 Բազրատ, հայր Գաւթի 106:
 Բազալէթ քաղաք 26:
 Բաղուկ 27, 52, 55:
 Բալ 27:
 Բայեղուխա 78:
 Բակուր ըրեշխ 92:
 Բակուրան 114:
 Բաւքար 45, 68, 69, 70:
 Բաղդատ 41, 106:
 Բալանէթ գաւառ 77:
 Բասնի 110, 121:
 Բարսբա աւազակ 50:
 Բարսբայինք 65:
 Բարդոս 8, 9, 50:
 Բարեքա 82:
 Բարդան 85:
 Բարդաթթ և կամ Բարդաթթ 73, 74:

Բարդուղոմէոս կաթողիկոս 95, 98:
 Բարսեղ եպիսկոպոս 75:
 Բարտամ 41, 48, 92:
 Բարտոն 28:
 Բաւղնիս 91:
 Բեդիա քաղաք, տե՛ս Եզրիս:
 Բեթղաշէմ քաղաք, որ և Նիւթաղ 29, 51:
 Բերգահոյլ գետ 9, 21, 24, 75:
 Բերձանք 81:
 Բերձեանք (աղբ) 81:
 Բեշկէն 118:
 Բեղունիք 97:
 Բէլ, տե՛ս Ներքովթ:
 Բինյիթա 119:
 Բինքարան 74:
 Բիւզանդիոն քաղաք 21, 82:
 Բիւզանդոս 21:
 Բիւթանիա 21:
 Բիւտար Գեղեցիկ 16:
 Բիւրոյք 59:
 Բուդայոյ քահանայ 51:
 Բուժուր 115:
 Բուկասիմ 106:
 Բուլան 104, 105:
 Բուդա 105:
 Բրանջ 44, 65, 66:
 Գարրիէլ հրեշտակապետ 125:
 Գազ 114, 120:
 Գազիկ, ալքայ Հայոց 110:
 Գազիկ, ալքայ Կախեթայ 112, 115:
 Գաղղաղ 101:
 Գամեր 7:
 Գամրիկէլ 115:
 Գայլախիժ, տե՛ս Գուրգասալ:
 Գայիմ 21, 47, 57:
 Գանձակ 110, 115, 114:
 Գանչէնք և Գալչէն քաղաք 11, 24:
 Գալիս, որ և Գալչէոս 11:
 Գարդարան 72:
 Գարդամբէլ 105:
 Գարդրոս 11:
 Գայիմ կամ Գաղայ 21, 47, 57:
 Գեղան քաղաք 87:
 Գեհնոն գետ 80:
 Գերոջուր (Եզրիանայ) 25:
 Գէորգի կամ Գորգի, որդի Կոստանդնոյ 108, 109:

Գէորգի Կիւրապաղատ 114, 115:
 Գէորգի, որդի Բագրատայ ալքային Արխաղայ 110, 111:
 Գէորգի կամ Գորգի, թոն նախընթացին 112, 116:
 Գիւրգի, ալքայ Արխաղայ 106:
 Գիւրգի ձղունդիալ 119:
 Գողերձեցիք 104:
 Գոթացի 42:
 Գոմուր քաղաք 115:
 Գորամաղր 66:
 Գորանդուխտ, դուտար Արչայ 104:
 Գորանդուխտ, դուտար Աթրակայ 115:
 Գորանդուխտ, քոյր Բագրատայ 112:
 Գորոն 107:
 Գուրտան ըրեղ 124:
 Գուրգասալ կամ Գայլախիժ 86:
 Գուրգէն 109:
 Գրիգոր եպիսկոպոս 75:
 Գրիգոր նախարար 78:
 Գրիգոր Նազիանզու 79, 81, 82:
 Գրիգոր, որդի Բակուրանայ 114:
 Գորին լեռան 99, 100:
 Դարբի 15, 65:
 Դանան 23:
 Դանիէլ մարգարէ 51, 97, 119:
 Դաշէ 86, 90, 94, 97:
 Դարբ 46:
 Դարբանդայ ծով 14:
 Դարիւրայ դուռն 14, 54, 76, 78, 99, 106, 118:
 Դարուբանդ (փակեալ-դուռն) 15, 13, 41, 42, 75, 106:
 Դաւիթ մարգարէ 51, 64, 100, 116:
 Դաւիթ, որդի Բագրատայ 106:
 Դաւիթ Կիւրապաղատ 109:
 Դաւիթ, որդի Գէորգեայ 116, 117, 118, 119, 120, 121:
 Դեմետրէ, որդի Դաւթի 118:
 Դեմետրէ, որդի Գորգեայ 111, 112:
 Դեմետրէ, իշխան Արխաղայ 106, 108:
 Դերձուկ 14:
 Դերուկ 35:
 Դիզգորք 120:

Դիդիցիսէ քաղաք 65:
 Դիզգոր 52:
 Դիմոյ ըրեղ 24:
 Դիմանք 106, 120, 121:
 Դիմուխ 54:
 Դուալէթ 57:
 Դուին քաղաք 45, 106, 107:
 Դուծուկ 15:
 Դուղուբաք 115:
 Դուրձիկէթ, որ և Դուրծուկ 44, 24, 25, 26, 52:
 Եգերք, Եգերացիք, Եզրիս 7, 25, 24, 50, 71, 99, 105:
 Եղիպտոսիք 49:
 Եզրէս, որ և Եզրոս 8, 9:
 Եզրիս, որ և Բեդիա 9:
 Եզրայ ջուր 75:
 Երեկացիք 25:
 Երես 29, 52, 55:
 Եկ 14:
 Եղիա մարգարէ 57:
 Եղիա եպիսկոպոս 72:
 Եղիաղար 52:
 Եղիաղարոս Աւարան 117:
 Ետայի մարգարէ 115:
 Երասխ գետ 9, 118:
 Երծոյթ 66:
 Երկաթաշանք, տե՛ս Սարակինէ:
 Երկաթաձոր (Հրինսիսէոս) 55:
 Երուանդ Մեծն 51, 52:
 Երուշէթ 97:
 Երուսաղէմ 17, 29, 50, 44, 45, 47, 51, 54, 86, 88, 96, 117, 120, 122:
 Եւրիան քաղաք 25:
 Եփրատ գետ 80:
 Եթիոպիական գետք 100:
 Զարուզոն 44, 45:
 Զաղէ լեռան 60:
 Զաղէն 46, 56:
 Զանաւ աղբիւր, կամ Խերիկ:
 Զաւանդիթաղ 17, 20:
 Զարեհ 54:
 Զաքարիա, որդի Բարեքեայ 82:
 Զենոն կայսր 95:
 Թաղք, տե՛ս Սարակինէ:
 Թարխան 76, 77:
 Թափեղան կաթողիկոս 94:
 Թափոյր կաթողիկոս 98:
 Թէոդոս, որդի Լեւոնի 105:
 Թիանէթ 76:

Թիրաս 7:
 Թխելա 66:
 Թխութ լեռան 58, 64:
 Թմնք 107:
 Թռչեթ 66:
 Թորգոմ 7, 8, 40, 45, 44, 46, 81:
 Թորգոմեանք 44, 81:
 Թուխրսի քաղաք 11:
 Թուղարս, Թոխարս 20, 71, 84, 119:
 Թուրքաստան 17, 115, 119:
 Թուրքք 16, 17, 96, 114, 117, 118, 119, 120, 121:
 Թուեղք, որ և Ծաղիկք 28, 54, 106, 118, 120:
 Թրուշան 48, 56:
 Ժայէթ 66:
 Խարիստերախ, տե՛ս Արիադա-
 ռես:
 Խլիս, տե՛ս Ելիս:
 Խխանիկ 408:
 Խլինտոս 99:
 Խամայել 99:
 Խամայելացիք 99, 102, 122:
 Խալեր, տե՛ս Սպեր:
 Խարայել (աղբ) 16, 51, 52:
 Խանէ, որդի Լիպարաի 114, 116:
 Խանէ, որդի Արչի արքային 104, 105:
 Խորի գետ 52:
 Խաղաս 20:
 Լայիժք 119:
 Լատորի 105:
 Լաւաատ 92:
 Լեսի գետ 57:
 Լեխք կամ Լիխք 9, 24, 105:
 Լեկան 8, 9, 14:
 Լեկեթ 15, 104:
 Լեոն թագաւոր 78:
 Լեոն, զօրագլուխ Յունաց 86, 89:
 Լեոն, արքայ Ալիաաղաց 105, 106, 109:
 Լիբանան լեռան 55:
 Լիխ լեռան 119:
 Լիպարիտ 106, 112, 115, 116:
 Լոծորան բերդ 108:
 Լորթացի 58:
 Լոէ քաղաք 119:
 Լոնկինոս կամ Ղունկիանոս
 Կարանցի 92, 52:
 Լուսաւորիչ (Ս. Գրիգոր) 79:

Լրբին 46:
 Խաղարէթ գետ 9:
 Խաղերք կամ Խաղրիկք 15-15, 17, 21, 59, 41, 42, 76, 77, 104, 105, 106:
 Խալիլ 105:
 Խալինճքար 121:
 Խերդիս քաղաք 20:
 Խերկ, տե՛ս Չանաւ:
 Խշապա 119:
 Խոսրոյզիս 105:
 Խոսրով Մեծն, արքայ Հայոց 59, 42, 71:
 Խոսրով, արքայ Պարսից 86, 87, 92:
 Խոսրով կամ Քաղրէ Սուլուէ-
 վան 95, 96, 97:
 Խոսրովունիք 71:
 Խորանձէ, զուար Միրզատայ 75:
 Խորանձէ, քոյր Վախթանգայ 76, 86, 91:
 Խորախոսրով 60:
 Խորնոյրով 91:
 Խուզունի 14:
 Խուզունիս քաղաք, որ և Խու-
 զանիս 14, 15:
 Խուիա 107:
 Խունան 11, 15, 20, 28, 50, 75, 91, 120:
 Խոնախուս 57:
 Խորանթայ, տե՛ս Հերեթ:
 Ծաղիկք, տե՛ս Թուեղք:
 Ծանդայ կամ Ծունդայ քաղաք 11, 51, 54, 58:
 Ծիլիաս կամ Ծիլկան 66, 70, 115:
 Ծղարացիք 51:
 Ծունդայ, Ծանդայ, Ծունդիք 20, 24, 27, 55:
 Կաղքք 58, 64:
 Կախ 121:
 Կախէթ կամ Կուխէթ գաւառ 24, 26, 27, 66, 70, 71, 92, 97, 110, 112, 117:
 Կախէթ քաղաք 11:
 Կախոս 11:
 Կամախ 105:
 Կամիէճ 52, 92:
 Կայս 51:
 Կանանացիք 51:
 Կապա քաղաք 119:

Կապադովկացի 44:
 Կասք քաղաք 11, 20:
 Կասպից ծով 8:
 Կարնայ քաղաք, որ և Կարախ-
 սուլա, 78, 79, 95, 114:
 Կարմիր ծով 16:
 Կարս քաղաք 109, 114:
 Կացիսէ 115:
 Կաւկասեանք 7, 70, 85:
 Կերինդոս 102:
 Կիլիկիա 122:
 Կիպրոս կղզի 122:
 Կիւչաղք, տե՛ս Հոնք:
 Կիւրիկէ, արքայ Հայոց 115:
 Կիւրիկէ, արքայ Կախէթոյ 117:
 Կլասարատ քաղաք 44, 45:
 Կլարճէթ գաւառ 25, 50, 84, 105, 114:
 Կլարջ 9, 24, 50, 71:
 Կլաէկարս 106, 110:
 Կոդքիս 11:
 Կոյրիկէ քորեպիսկոպոս 106, 108, 109:
 Կոստանդին 108:
 Կոստանդոս, արքայ Ալիաաղաց 106, 108:
 Կոստանդիանոս Մեծն 45, 59, 62, 65, 65, 68, 79, 98, 117:
 Կոստանդնուպոլիս 79, 90, 91, 111, 172:
 Կովկաս լեռան 8, 9, 15, 14, 49, 20, 24, 59, 41, 65, 71, 118:
 Կովկաս կամ Կովկասոս 8, 9, 25, 26:
 Կուր գետ 9, 15, 20, 24, 51-55, 60:
 Կուոնոս, տե՛ս Եկերովթ:
 Կոզ 51:
 Հարայէթ 89:
 Հարաչիս Ծղալ 100:
 Հարաչիք, որ և Քուրդք և Քու-
 ղանք 75, 89, 100:
 Հարէլ 81:
 Հաղարացիք 105:
 Հաղատ վանք 122:
 Համադասպ, արքայ Վրաց 55, 57, 58:
 Համադասպ Տարոնոյ 78:
 Համադասպունի 61:
 Հայի 8, 9, 10, 11:
 Հայաստանեայք, տե՛ս Հայք:

Հայք (երկիր և աղբ) 7, 14, 16, 17, 25, 27-59, 42, 45, 45, 46, 48, 50, 55, 66, 67, 69-72, 78, 79, 85, 86, 89, 92, 97, 101, 102, 105, 106, 109-112, 118, 119, 122:
 Հեղի 52:
 Հեղինէ, մայր Կոստանդիանոսի 59, 62:
 Հեղինէ, կին Վախթանգայ 91:
 Հեղինէ, կին Բագրատայ 111:
 Հեր 121:
 Հերակ կայսր 96-100, 105:
 Հերանք 7:
 Հերեթայ ծով 8, 9:
 Հերեթ քաղաք, որ և Խորան-
 թայ 9, 21, 41, 42:
 Հերեթ գաւառ 71, 119, 110:
 Հերմարոն 99:
 Հերովդէս 51:
 Հնդիկք 75, 87, 89:
 Հոմերոն 120:
 Հոնք 118, 119:
 Հուսոմք 50, 55, 112:
 Հախիսիմէ կոյս 46:
 Հոովմ քաղաք 50, 44, 45, 59, 109:
 Հոովմայեցիք 24, 51:
 Հրեայ 17, 20, 29, 50, 47, 48, 50-55, 61, 65, 81:
 Հրէաստան 29:
 Հրինսիսէու (Նրիաթաճոր) 55:
 Չիւնիս Ծղալ 100:
 Ղամէկ կամ Ղումէկ գետ 9, 14:
 Ղուկաս աւետարանիչ 45:
 Ղունան բերդ 11:
 Ճարթալք, որ և Չարթալք 26, 66:
 Ճաւախէթ, տե՛ս Չաւախէթ:
 Ճերամ 92:
 Ճիճնամ կամ Ճիճնաւում 103:
 Ճորոխ գետ 20:
 Մազ 81:
 Մալիք 119:
 Մակարէ 120:
 Մակեդոնացիք 19, 20, 50:
 Մահադի 105:
 Մահադէտ կամ Մահադադի 98, 99, 102, 105, 105:
 Մայրաբերդ 11, 20:
 Մայրոյ լիճ (Պաղգաղա) 9:
 Մանասաղոմ 121:

Մանկիկա 65, 91, 97, 120:
 Մասիք լեռան 8, 10, 15:
 Մարիամ Մազդազնեացի 47:
 Մարիամ, դուստր արքային Արչիլի 104:
 Մարիամ, մայր Բագրատայ արքային 111:
 Մէլիք շահ 114, 115, 117:
 Միսեոպիք 65, 66:
 Միսելիթ 106:
 Միջուկէթ կամ Սուանէթ 23:
 Միհր 99, 100:
 Միհրան 40-45, 56, 59, 61-65, 66, 68, 93, 98, 100:
 Միհրան, թոռն Տրդատայ 76:
 Միհրանդուխտ, քոյր Վախթանգայ 70, 77, 86:
 Միհրանդուխտ, դուստր Արչիլ արքային 104:
 Միհրդատ արքայ 55, 56, 57:
 Միհրդատ, որդի Բահքարայ 70:
 Միհրդատ, թոռն Բէվլայ 70, 72:
 Միհրդատ, որդի Արչիլ 75, 74:
 Միջագետք 98, 102, 120:
 Միրվանոս 41:
 Միքայէլ եպիսկոպոս 75, 74, 90, 91:
 Միքայէլ հրեշտակապետ 56, 80:
 Մոզթա (տուն մագաց) 27:
 Մոզթայ կամուրջ 55, 74:
 Մոզթա (զլխաւորաց լուսատու) 65:
 Մոխրաբերդ 15:
 Մոնոմախ կայսր 112:
 Մովկան (աղբ և գաւառ) 7, 9, 14, 15, 42, 71, 75, 74, 85:
 Մովկան 8, 9:
 Մովսէս մարգարէ 16, 52:
 Մուխանար 58:
 Մուսիբիզ 28:
 Մուշիդ 75, 74:
 Մուրիկ կամ Մաւրիկ կայսր 97:
 Մրուան 25, 26, 27, 28, 99:
 Մցեսեթ կամ Մցեսեթոս 11, 20, 21:
 Մցեսեթա քաղաք 11, 12, 15, 16, 17, 21-50, 55, 56-40, 45-47, 50-52, 65, 67, 71, 74, 78, 90, 91, 95, 97, 100, 108:
 Յարեթ 7:
 Յակոբ քահանայ 67, 70, 72:

Յելաթի կաթողիկոս 93:
 Յիսուս Քրիստոս 29, 58, 45-59, 62-67, 68-75, 77-91, 105, 104, 107, 115, 120, 122:
 Յոյնք 17, 18, 21-24, 50, 55, 57, 58, 40, 42, 45, 56, 69, 70-75, 78-86, 89, 92, 95, 96, 97, 100-105, 110-114, 117-120:
 Յովհաննէս եպիսկոպոս 62, 65, 67, 70:
 Յովհաննէս, լուսաւորիչ Վրաց 95:
 Յովհաննէս կաթողիկոս 98:
 Յովսեպոս պատմիչ 120:
 Յուբիանոս կայսր 79:
 Յուրնազ կլասարատցի 4:
 Յուրնազ, պատրիարք Երուսաղեմի 47:
 Յուգա մատնիչ 90:
 Յուլիանոս ուրացոյ 79:
 Յունան եպիսկոպոս 75:
 Յունէթ 81:
 Յօսք, տէս Օսք:
 Նարեգոպոլսոստր 17:
 Նախէգուռն 118:
 Նախջուռն 52:
 Նաճարմադ 118:
 Նանա 55, 68:
 Ներրովթ, որ և Բէլ և Կոնոնոս 9, 10, 14, 15, 56, 79, 80, 81, 85:
 Ներրովթականք 11:
 Նեկարիս քաղաք 72:
 Նեկրէս քաղաք 27:
 Նեղոս գետ 80:
 Ներսէս, կաթողիկոս Աշտարակեցի 70:
 Ներսէս իշխան 84:
 Նիէբազ, տէս Բեթղազէմ:
 Նիկոբիս քաղաք 50:
 Նինաւ շէն 91:
 Նինաւ, տէս Նունէ:
 Նիոփոր Դունացի 46:
 Նիոփոր կամ Նիափոր Բեթղաշենացի 44, 45:
 Նիքոզ 91:
 Նոյ 8:
 Նունէ (Ս), որ և Նունի և Նինաւ 44, 48, 51, 54-68, 82, 108:
 Նուստէ գետ 55:
 Նոր-Բերդ 121:

Նոր-Վանք 119:
 Շամ 42:
 Շամա 98:
 Շամախի քաղաք 120, 121:
 Շամշյակ 11, 20, 24, 28, 69, 75, 115, 114:
 Շամքոր 106:
 Շարան 24:
 Շիրակ 52:
 Շիրիմք 110:
 Շրուեր 101:
 Շուշան, դուստր Արչիլ արքային 104:
 Շուշան, աղախին արքունի 48:
 Շրուան 118, 120, 121:
 Շրուան-շահ 120:
 Ոչորմա կամ Ոչորմի, 45, 66, 91, 92, 106:
 Ռատան 24:
 Ռրէթ, տէս Շամշյակ:
 Ռախիզ Շահիւան 78:
 Ռեխոս 41:
 Ռեխիք 111, 114:
 Ռենճրբիս, որ և Օճրբիս 11, 20, 24, 55, 58, 115:
 Ռէլիթ 65:
 Ռուբին 14:
 Ռւրնիս քաղաք 11, 20, 46, 47:
 Ռափիսիսիս 11, 20, 58, 106, 409:
 Ռափրոս կամ Ռափալոս 11, 12:
 Ռափրիք 72:
 Չէլիթ 11, 91:
 Չխնք կաթողիկոս 94, 95:
 Պահանիկք 52:
 Պարխար լեռան 55:
 Պարաք (Երկիր և աղզ) 15, 17, 18, 24, 27-50, 55-45, 51, 56, 60, 62, 69-74, 78, 79, 81, 85-87, 91-99, 102, 114, 119, 120:
 Պարտաւ քաղաք 9, 25, 65, 120:
 Պարախաքաղաք, տէս Ռիշա:
 Պաւղոս Առաքեալ 90, 100:
 Պաւղոս Առաքելոյ վանք 45:
 Պաւղոս քահանայ, տէս Աւրիաթար:
 Պելուծավր Սիւնցի 67:
 Պետրոս քահանայ 81-85, 90, 91, 94:
 Պետրոս Առաքեալ 45, 100:
 Պետրոս կաթողիկոս 111:

Պերոզ 42, 69:
 Պիղատոս 50, 45:
 Պղատոն կամ Պտղոմէոս 21:
 Պնտոս ծով 8, 9:
 Պնտոս գաւառ 41, 45, 79:
 Պողիկարպոս 82:
 Պողիկարպոս, քուերորդի կայսեր Յունաց 85, 84:
 Ջաւախէթ, որ և Ճաւախէթ 24, 27, 54, 46, 69, 91, 105, 114, 118:
 Ջաւախոս 11:
 Ջափար ամիրայ 112:
 Ջերամ քաղաք 91:
 Ջիրաս կամ Տիգրիս գետ 8:
 Ջիրզա (Ջիբազ) 97:
 Ջիկք 52:
 Ջեանշէր կամ Ջուանբեր սպարապետ 74, 85:
 Ջեանշէր հակայ 56:
 Ջիլքէթ 77:
 Ջուանբեր Վասպուրականի 78:
 Ջուանբեր, որդի Արչիլ արքային 104, 105:
 Ջուրլանէթ 87:
 Ջօզրէթ կամ Ջազիրէթ 42, 98:
 Ռան 7, 14, 15, 42, 65, 66, 72, 75, 85, 121:
 Ռապատ 46:
 Ռատ 109, 110:
 Ռիշա, որ և Պարախաքաղաք 11, 20, 70, 72, 91, 101:
 Սարա կաթողիկոս 95:
 Սանդուխտ 75, 74:
 Սահակ ամիրայ 105:
 Սամարոս 21:
 Սամշյակ, տէս Շամշյակ:
 Սամուէլ մանուկն 81, 82, 85, 90, 91, 94, 95:
 Սամիլէ բերդ 55:
 Սայուրմակ 25, 74, 88:
 Սալոր ամիրայ 108:
 Սասան 59:
 Սարա 98:
 Սարակինէ (Երկաթահանք), որ և Ռադք 17, 20:
 Սարակինցի, Սարակինոս, որ և Քաղթիականք 20, 98, 99, 100-106, 115:
 Սարգիս, իշխան Միջագետաց 102:

Սարկաւազ վարդապետ 122:
 Սեղինա 61:
 Սենեքերիմ, արքայ Հայոց 112:
 Սեփեկիս 53:
 Սիդէթ 81:
 Սիդինա 61:
 Սիդոն 81:
 Սիդոնիա 48:
 Սիմէոն Կանանացի 50:
 Սիմէոն իշխան 121:
 Սինդա քաղաք 87, 88, 89:
 Սինդացիք կամ Սնդիկք 75, 87:
 Սինդէթ դաւառ 89:
 Սիոն (Ս) եկեղեցի 73, 91, 98:
 Սիակուրէթ 24:
 Սմբատ Բիւրատ 52, 53, 54:
 Սմբատ, արքայ Հայոց 106, 107:
 Սոգոմ քաղաք 116:
 Սոդոմէ կամ Սոդոմոնի 45, 47, 66, 67, 70:
 Սոնք 25:
 Սովիներ 87:
 Սուանէթ կամ Մթշուլէթ 25:
 Սուբաղ բերդ 100:
 Սուլա իշխան 112, 115:
 Սուսան 44, 45:
 Սպանդիար 17:
 Սպասիանոս կամ Վեպպատիանոս կայսր 50:
 Սպեր 95, 100, 121:
 Սպերոյ դէտ, տե՛ս Ճորոխ:
 Սպերոյ ծով 11, 21:
 Ստեփանէ, իշխան Վրաց 96, 97:
 Ստեփանոս նախավկայ 98:
 Ստեփանոս, որդի Ատրներսեհի 98, 99:
 Ստեփանոս վանահայր 107:
 Սրահանգ ամիրայ 114:
 Վախթանգ արքայ 74-79, 82, 95, 100-104:
 Վաչրամ, տե՛ս Արտաշէս 17:
 Վանանդ 52, 114:
 Վաչտապիշ 17:
 Վաչէ 53:
 Վասիլ կայսր 110, 114, 112:
 Վարադաշուր 115:
 Վարախտարովթանդ, տե՛ս Վախթանդ:
 Վարբակ 57:
 Վարդաբակ 76:

Վարդաբակուր, եղբայր Սակզըլտայ 74:
 Վարդաբաբար, որդի Մեհրդասայ 70, 71:
 Վիրք կամ Վրացիք 9, 14-21, 23, 25, 27-29, 31-53, 41-44, 52, 59, 62, 65, 66, 68, 70-74, 76, 79, 85, 84, 88, 90, 94-97, 99, 102, 106, 110, 115-115, 118-122:
 Վրոյն կամ Վիրոն 58:
 Տայոց դուռն 11, 24:
 Տայք, տե՛ս Պարխար 9, 24, 55, 105, 118:
 Տաշիր 24, 27:
 Տարոն 101:
 Տրեցիք 104:
 Տէրունական բերդաքաղաք 121:
 Տիգրան 54:
 Տիտոս կայսր 120:
 Տիրիթիս 15:
 Տրապիզոն քաղաք 111:
 Տրդատէս, արքայ Հայոց 42, 45, 46, 49, 69-72, 79:
 Տրդատ Արշակունի 78:
 Տրդատ, Թոռն Ռէփայ 70, 72, 76:
 Տրովա քաղաք 120:
 Տփիսիս քաղաք 22, 24, 71, 92, 95, 96, 97, 104-106, 112, 115, 120, 121:
 Բաժդէն 91:
 Բայիս լեռոն 13:
 Բէռն 43:
 Բէվ, տե՛ս Վիրոն:
 Բէվ, 64-66, 68, 70, 72:
 Յիլիս լիճ 54:
 Յիլիսիճուար 115:
 Փակեալ դուռն, տե՛ս Գարուբանդ:
 Փառանջուժ 27, 28:
 Փառխոս դուռն 52:
 Փառնաւազ 21-25, 53, 56:
 Փառնաւայ ծով 46:
 Փաւլ, որդի Կոյրիկեայ քորեպիսկոպոսի 108, 109:
 Փասլուն ամիրայ 110, 115, 114:
 Փարաբորոտ 16:
 Փարաւոն 24:
 Փարսման, արքայ Վրաց 51:
 Փարսման Արմաղեցի 53, 56, 57:
 Փարսման, որդի Վարդաբաբարայ 70, 72:

Փարսման - Փախուր 76:
 Փարսման, որդի Բակուրայ 94:
 Փարսման, եղբորորդի վերնոյն 93:
 Փերոզ 65, 66, 70:
 Փիսոն դէտ 80:
 Փիսացիք 66:
 Փոկաս կայսր 96:
 Փուսնիք 117:
 Քալաճոր բերդ 118:
 Քաղենի կամ Քաղանէ 56:
 Քաղրթ իշխան 102:
 Քաղրթականք, տե՛ս Սարակիտուար:
 Քաջատուն 51:
 Քաջաց քաղաք, տե՛ս Արտասհան:
 Քաջէնք կամ Գարդարան 24:
 Քարթամ, որ և Քարթաման 28, 50:
 Քարթլ (տունն Վրաց) 15, 65, 71, 115, 114, 117:
 Քարթլ երկիր 11, 24, 50, 55, 55, 61, 68, 72, 75, 77, 90, 94, 95, 99, 105-108, 119, 121, 122:
 Քարթլու 8, 9, 11, 12, 24, 25:

Քասրէ կամ Քաղրէ, տե՛ս Խոսրով Անուշաէփան:
 Քարսէ-Շար կամ Քարսէ-Շարվան, տե՛ս Արտաշիր:
 Քաւազին 121:
 Քեկապոս 13, 16:
 Քինձեր 46:
 Քուէ-Խոսրով 17:
 Քուիչոյ անտառ 115:
 Քուճակէթ 24:
 Քուչացիք կամ Քուչանք, տե՛ս Հարաշիր:
 Քուլի բերդ 25, 73:
 Քուլիս 22, 25, 25, 28:
 Քուրդաւան 119:
 Քուրդք, տե՛ս Հարաշիր:
 Քօղին քաղաք 114:
 Օգոստոս կայսր 51:
 Օճըրիէ, տե՛ս Ունճըրիէ:
 Օճըրխոս 11:
 Օմառ 98:
 Օսէթ 14, 42, 96-100, 106, 111, 118:
 Օսք, որ և Յօսք 13, 21, 25, 25, 52-54, 57, 59, 71, 75-77, 94, 106, 118:
 Օրին դէտ 92:
 Օփլոս կամ Ուփլոս 114:

« Ազգային գրադարան

NL0333864

